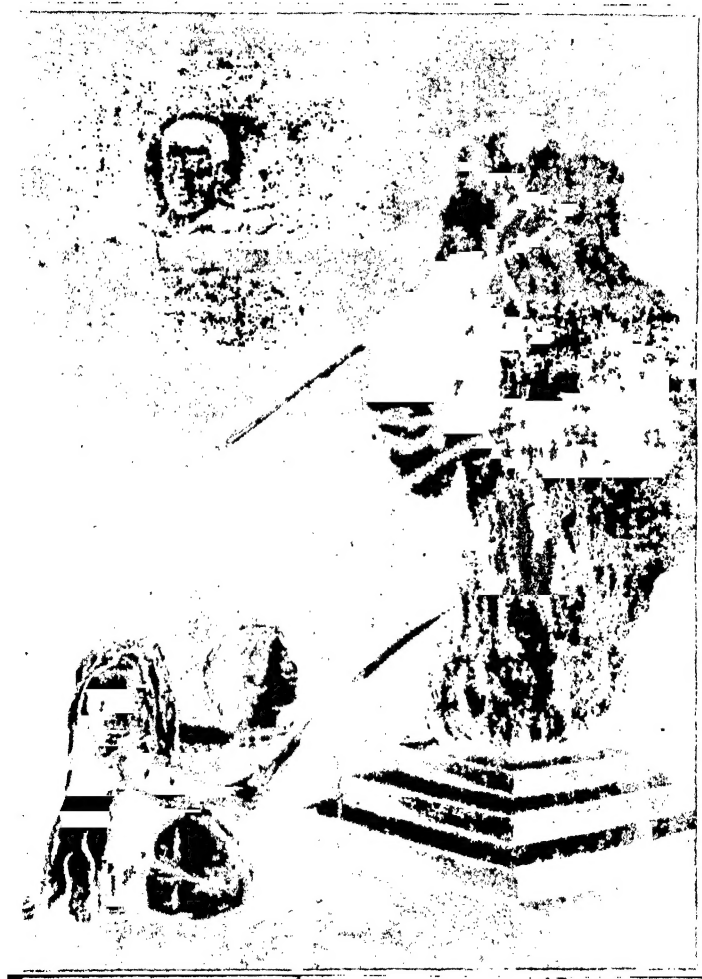

ગાળાનો બુખારો

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાબિટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૫૭૨૪

વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગિંગાળખે ગાળા

વિષય ભરદ્વાજ : ૨૫.૫૪

ગાંડીવ સાહિત્ય વાંચક
પુસ્તક : એકવીસમું

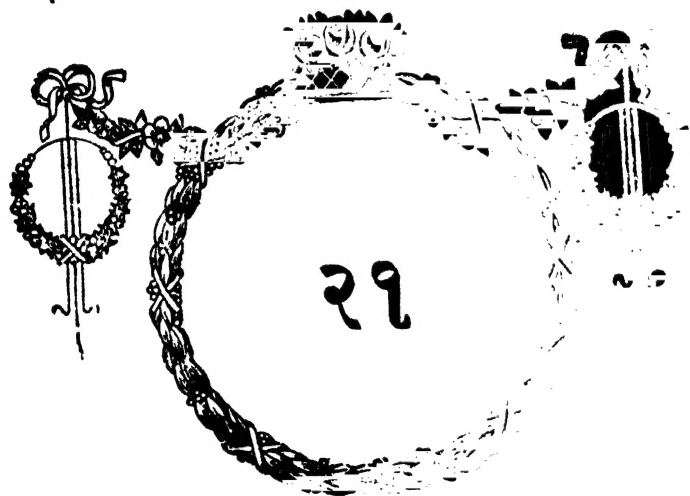
બંગાળાનો બબ્બો

(ખંડ પહેલો તથા બીજો)

લેખક

ડૉ. ભૂપેન્દ્રનાથ દત્ત પી એચ. ડી.

(રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ અને શ્રી શૈલેન્દ્ર ઘોષના લેખો સાથે)

પ્રગટકર્તા-

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

૧૮૦-કેળાંપીઠ,

૩૧૯]

સુરત

[રૂપિયા

યૌવનની આહૂતિ

પૂંઠા પર છાપેલા ચિત્રમાં એક નૌજુવાન ભારત-
માતાના સ્વાતંત્ર્ય યજ્ઞની વેદી પર પોતાના મસ્તકનું
બલિદાન દર્શી રહ્યો છે. અંગાળના જે જુવાનોએ નિજ
માતૃભૂમિની મુક્તિને કાળે, પોતાના શિરને સાટે જે યજ્ઞ
માંડ્યો હતો તેના પ્રતિક રૂપે આ ચિત્ર છે. ‘જનની
જન્મભૂમિ’ના નિસ્તેજ મુખ તરફ નિહાળતો આ જુવાન
પોતાનુંજ શિર વધેરતાં હસી રહ્યો છે. કુરખાનીની ધગશ
એના મુખ ઉપર સ્પષ્ટ દીસી આવે છે.

હવે વાદળમાંથી ડોહીયાં કરતું જેવું મુખ તે આ
પુસ્તકના લેખક ડા. ભૂપેન્દ્રનાથ દત્ત-તે સ્વામી વિવેકાનં-
દના બાઈ-નું છે.

૧૫૭૩૪
ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈટ-સંગ્રહ

[આવૃત્તિ]

—ગાંધીવ છાપખાનું, કેળાપીઠ, સુરતમાં
છાપી, ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિરમાંથી—
ધર્મરક્ષાલ વીમાવાળાએ પ્રગટ કરી.

[બીજી

ગાંડીવ સાહિત્ય મંદિર

માંડીવ અઠવાડિક

દર શુધવારે પ્રગટ થાય છે.
તેમાં આખા ગુજરાતની ખ-
બરો, નોંધો, રમુજ અને
સાહિત્યની ચર્ચા પ્રગટ થાય
છે. લવાજમ સુરતમાં રૂપિયા
ત્રણ. બહારગામ રૂ. ૪)
પરદેશ શિલિંગ દસ.

માંડીવ છાપખાનું

ગયા દશ વરસની કારકીર્દિમાં
આ છાપખાનાએ શુદ્ધ અને
સ્વચ્છ છાપકામ કરવા માટે
સારી ખ્યાતિ મેળવી છે.

માંડીવ સાહિત્ય

મંદિરના આ વિભાગમાં ગાંડીવે
પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો તેમજ નિર્દોષ,
રસીલી અને બોધક કૃતિઓ
મળી શકે છે. લ્હાણી કરવા
લાયક ચોપડીઓ માટે લાંબ લખો

સરનામું: ૧૮૦ કેળાંપીઠ, સુરત.

સુરત આવો, ત્યારે
જરૂર મુલાકાત લેશો.

અં ગા ળા નો બ ળ વો

* * * * *

* * * * *

* * * * *

* * * *

* * *

* *

*

જૂઝેલા, બળતામાં ફૂદી પડેલા, તેઓજ કંઈ ન જાણીએ, એમના પ્રત્યે પૂજના એ પુષ્પ વેરવા જેટલો પણ ભક્તિભાવ ન દર્શાવીએ તો આપણા જેવા નગણ્ય-આપણા જેવા નિર્મોહ્ય કેાણ ?

હિંસાપ્રવૃત્તિની ચર્ચાના પ્રકરણ વિનાનો હિન્દનો રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસ ઉણો ને અધુરોજ ગણાશે. દુનિયાભરના બધા દેશોમાં એ પ્રવૃત્તિ થઈ છે ને તેણે ઇતિહાસમાં ફાળો આપ્યો છે. આપણે ત્યાં એ બન્યું છે. અને દેશની પ્રગતિનું ધડતર સમજવા ઇચ્છનાર દરેક વ્યક્તિએ એનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. બલિદાનની જે અપૂર્વ તૈયારી, રવનત્રતાની જે તીવ્ર તાત્કાલિકતા, અને સાહસનાં અતુલ દૃષ્ટાંતો એ ઇતિહાસમાંથી આપણને સાંપડે છે એ તો આપણો અતિ મોંઘો વારસો છે. યુનાઇટેડ રોયલ્ટી પ્રજા રૂઢ કરે કે “અમારી પાસે ઇતિહાસ નથી !” આપણે શોક કરવો રહ્યો-લોહી નીગળતો શોક કરવો રહ્યો કે અમારે ઇતિહાસ છે; પણ એ ઇતિહાસને શ્રીલવા જેટલી, એનું ગૌરવ જળવવા જેટલી અમારામાં મરદાનગી નથી !

—શું મરદાનગી નથીજ ? એ શોક ક્યાં સુધી ? જ્યાં સુધી ઇતિહાસ બરાબર પરખ્યો નથી; ત્યાં સુધી ઇતિહાસનું ગૌરવ જળવવાની શક્તિ નથી પ્રગટતી. ઇતિહાસ બરાબર સમજવાની-ઇતિહાસનું હાર્દ સજીવપણે ઓળખવાની આજે ખાસ જરૂર છે. એ હાર્દ પરખાય તો મરદાનગીનું પ્રાગટ્ય દૂર કે અસંભવ નજ હોય.

એ હાર્દપરખ માટે આ અને આવા ઇતિહાસોની ગાથા હિન્દવાસીઓ વાંચે ને વિચારે—ગુજરાતીઓ વાંચે ને વિચારે ને પ્રચારે.

નટવરલાલ વીમાયાળા.

* * *

આ બીજી આવૃત્તિમાં કશો મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો નથી.

ઇ. વી.

અંજલિનો ધર્મ

જન સાટે હિન્દને મુક્ત કરવા નીકળેલા નિષ્કળ બળવાવીરોની કહાણી,—‘પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું’ વાંચીને એક જણે સવાલ કરેલો: આ શું બધું સાચું હશે ?

કેવો કૂર સવાલ ? શચીન્દ્ર બાબુએ પોતાની એ ચોપડીમાંજ લખ્યું છે કે ‘આવા કાવતરાંઓ ફક્ત પોલિસ દાદાઓની બનાવટી કૃતિઓ છે—સાચાં નથી થતાં, એવું દેશજનોને માનતા નેધ અમારો આત્મા કકળી ઉઠતો. પોતાના દેશજનોમાં આટલું કરવાની શક્તિ જ ન હોય એવું માનનારી એ મનોદશાથી અમને ખૂબ આઘાત પહોંચતો.’ શચીન્દ્ર બાબુને ખરે આઘાત પહોંચે; પણ એ આઘાત પહોંચાડનારી, બળવાવીરોના એ મરણિયા પ્રયાસોને કેવળ કલ્પના સૃષ્ટિની વાતો માનનારી, આપણા દેશમાં તે એવું બને ? એવું વિચારનારી મનોદશા—હજી ટળી નથી શકી. તેમાંયે આપણું ગુજરાત—વહેવાર ગુજરાત જે એવી બળવાપ્રવૃત્તિથી ૯૯ ટકા વિમુખ રહ્યું છે તેને તો એ બધી વાતો સ્વપ્નસૃષ્ટિ જેવીજ લાગે તો તેમાં શી નવાઈ ?

પણ અજ્ઞાનનાં એ થર, હીન મનોદશાનો એ મેલ હવે તો ખંખેરી નાંખ્યેજ છૂટકો. હિંસામાર્ગ આપણા દેશ માટે અતુકળ હોય या પ્રતિદૂળ, આદર્શસિદ્ધ હોય या નહિ, એ વસ્તુ જુદી છે. પણ જણી ખુઝીને, જોખમ સમજીને, સ્વતંત્રતાની અતિ તીવ્ર ધગશ રોમેરોમ સળગી ઉઠવાથીજ મરણિયા બનીને જે નવજીવનો એ પ્રવૃત્તિમાં પડેલા તેમના વિષેનું આપણું—ગુજરાતનું—અજ્ઞાન તો અક્ષમ્યજ ગણી શકાય. ઈંગ્લેન્ડે પણ ‘દુસ્મન પક્ષ’ ના એ વીરોને અંજલિ આપી છે—ઘણીયે વાર મુક્ત કરે એમાંના કેટલાકની પ્રશંસા કરી છે. તો આપણે, એમના માડીબચાઓ, જેમને કાળે એઓ

સાચું ઇતિહાસ તત્વ

ખં ગાળના સાહિત્યમાં આજે પ્રવર્તમાન જમાનાનાં ઇતિ-
હાસની ચર્ચા સારી પેઠે ચાલી રહી છે. ઘણા બધાઓ
પોતાના અનુભવો, પોતાની જાણમાં આવેલી વાતો આજે છપાવીને
પ્રસિદ્ધ કરી રહ્યા છે. ખરેજ, આપણા પોતાના કાળનો-સમકાલીન-
ઇતિહાસ પ્રકટ થાય એ બારે જરૂરનું છે. તેને અભાવે, નહિ તો,
ભવિષ્યમાં કદાચ ઇતિહાસ લખવાનું કામ જ અતિશય મુશ્કેલ
થઇ જશે. હું તો અનુભવી છું. રાજકારણ એ શી વસ્તુ છે એનું
મને ખરાખર જ્ઞાન છે. ને એથીજ હું જાણું છું કે ઇતિહાસના
અંત્ય રૂપે જે કંઈ પ્રસિદ્ધ થાય છે તે અથવા બહારની પ્રભ-દુનિયા
જેને વિષે જાણુતી હોય તેજ-તેજ કંઈ સાચો ઇતિહાસ નથી. અરે,
સાચું ઇતિહાસ તત્વ તો ઘણી વાર જનસમુદાયના મોટા ભાગથી
અજાતજ રહે છે. આગળ પાછળનો તમામ વિચાર કરવા છતાંયે
ઇતિહાસકારો ઘણી વાર એ સાચું તત્વ નથી નિર્માણ કરી શકતા,
નથી નક્કી કરી શકતા. એથીજ ઘણીયે વાર ખોટી વાતો ઇતિહાસ
રૂપે પ્રચાર પામી જાય છે.

મુદત નથી પાકી

ખં ગાળામાં બળવાની જે હીલચાલ ચાલી, સરકારે જેને રાજ-
કોહની હીલચાલ તરીકે ડામી, એ પ્રવૃત્તિ ખંગાળના
આજના રાજકીય ઇતિહાસમાં કંઈ અનેક રથાન ભોગવે છે. પણ

ખરી વાત તો એ છે કે અંગમૈયાની ક્રાન્તિપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ લખવાનો વખત હજી આવ્યો નથી-ના, એ લખવાનો સુયોગ આજે તો નથીજ. અરે, હજી તો જુદા જુદા માણસો અંગત રીતે જે જાણે છે તે બધું પ્રસિદ્ધ કરવા જેવો પણ કાળ નથી આવ્યો-એને માટે અનેક કારણો છે. ને તેથી સાચો શુદ્ધ, પૂરો ઇતિહાસ તો લોકો હાલ નહિજ પામે. તોયે હું જે કંઈ જાણું છું તેનો કેટલોક ભાગ અહિં રજુ કરવા તત્પર થાઉં છું.

તબક્કો જ

અં ગાળાનો એ બળવા સંપ્રદાય થોડા ગણ્યા માંડ્યા, અલગ અથવા અર્ધદુઝ જીવાનિયાઓની ધાંધલવૃત્તિમાંથી નીપજ્યો હોય એમ રખે કોઈ ધારે. બળવા સંપ્રદાયના ઇતિહાસની ઉત્પત્તિ સમજવા માટે તો અંગમૈયાનો ચાળીસ ચાળીસ વરસનો ઇતિહાસ ઉકેલવો પડશે. અંગાળાના આજના ઇતિહાસમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે-કોઈ પણ કારણે-આ બળવાપ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ કાપી નાંખી શકાય તેમ નથી. કારણ એ કંઈ Exotic નથી-નોખું અંગ નથી; અંગાળના રાષ્ટ્રીય ઇતિહાસના ઉત્તરોત્તર ઇતરમાંનો એ એક થર જ છે-એક તબક્કો જ છે.

ઇતિહાસની યાદ

નો જીવાન અંગાળ જન્મ્યું કયારથી ? છેક બાણુ રામગોપાળ ઘોષના વખતમાં એનો ઉદ્ભવ થયો. તે પછી બ્રાહ્મો સમાજનો ઉદ્ભવ થયો, અને સારાય અંગાળના હિન્દુધર્મીઓની વિચારસરણી પર તેની છાપ પડી. રાજનારાયણ બસુના બળવા વિચારો અને હિન્દુ મહામેળાની શરૂઆત; રાષ્ટ્રવાદી વતમાન પાની સ્થાપના; નેશનલ થીયેટર એટલે કે સ્વદેશપ્રેમના પાયા પર રચાયેલા અનેક નાટકોની રજૂઆત; એ બધા કેડે હિન્દુધર્મનું

પુનરુત્થાન કરવા ઈચ્છનારાઓની સભ્યત્વ પ્રવૃત્તિ; અંકીમચન્દ્ર, ભૂદેવ મુખોપાધ્યાય, હેમચન્દ્ર અંકીપાધ્યાય ને યોગેન્દ્રનાથ વિદ્યાભૂષણ વગેરેની રાજકીય પ્રવૃત્તિ અને સાથે સાથે હૃગલીની ચોમેર લાકીયાળ શીખવનાર અખાડાઓની સ્થાપના; સુરેન્દ્રનાથ જેનરલ ને આનંદ-મોહન અસુની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ અને વિદ્યાર્થી મંડળોની સ્થાપના; તથા તે ઉપરાંત ઈંડીયન એસોસિયેશન અને વળી કોંગ્રેસ—મહાસભાનું પ્રચાર કાર્ય; શિશિરકુમાર ઘોષની સ્વાતંત્ર્યવાદી પ્રવૃત્તિ અને સાથે સાથે સ્વામી વિવેકાનંદનો Aggressive Hinduism ધસમસતી હિન્દુવટ-નો પ્રચાર અને એ સૌને અતે ખુદ બળવા વાદીઓના જ મંડળોની સ્થાપના અને તેમની કામગીરી આ બધાં અંગાળના રાષ્ટ્રજીવનના ધડતરના જુદા જુદા અવિચલ્ય પગથીયાં. એકને લ્યો ને બીજાને પડતું મૂકો એ બનેજ નહિ.

સંસ્કૃતિઓની અથડામણ

જ્યારે જ્યારે કોઈ એ સંસ્કૃતિઓ અથડામણમાં આવે છે ત્યારે-એ અથડામણને પરિણામે, કંઈકે નવીજ જાતની-કોઈકે નવાજ સ્વરૂપની વિચારસરણી-કોઈકે નવુંજ તત્વ ઉદ્ભવ્યા વિના નથી રહેતું, અંગાળમાં અંગ્રેજોની સત્તા વિસ્તાર પામતાં-ઇંગ્રેજ કેળવણી અને આગલી હિન્દી ભારતીય શિક્ષણપ્રણાલિ વચ્ચે અથડામણ ઉભી થઈ અને તેમાંથી કેટલાક નવાજ વિચારોના પ્રચંડ ઝરણાં કુટી નીકળ્યાં. નવીન ભારતના પરમપ્રેરિત પુરૂષ રામમોહનરાય મારફતે એનાં બી રોપાયાં. યુરોપી વિચારસરણીના સહવાસમાં રાજ આબ્યા ને ફ્રેન્ચ વિપ્લવ-રાજ્યકાન્તિ તથા એ કાન્તિના ઝંડાધારી સમા એન્સાઈક્લોપીડીસ્ટો પ્રત્યે તેમને અપૂર્વ ભક્તિભાવ પ્રગટ્યો. પણ તે વેળા અંગાળમાં રાજદારી ચર્ચાનું નહોતું નામ કે નહોતું નિશાન; એટલે રાજ રામમોહનરાય એ ક્ષેત્રમાં બળવાના વિચારોનો કશો પ્રચાર ન કરી શક્યા. તેમણે

એનો પ્રયોગ ધર્મ અને સમાજના ક્ષેત્રોમાં કર્યો. એજ-એજ બળવાના વિચારોનો પડઘો બ્રાહ્મસમાજ પર જઈને અથડાયો. પરિણામ શું આવ્યું?

સ્વરાજની ભૂખ-વધારે ક્યાં?

પરિણામ એ આવ્યું કે બ્રાહ્મસમાજ અતિશય Radical ખૂબ પરિવર્તનવાદી બન્યો ને છેવટે સનાતન-જૂના વિચારના પ્રજ્ઞસમૂહમાંથી કેવળ છૂટો પડી ગયો. ધણાને સાંભળીને નવાઈ લાગશે કે બ્રાહ્મસમાજની છાપ—તેની વિચારસરણીની અસર બંગાળની બળવા સામંતિના ઉપર ખૂબ જ હતી, તે વેળા એક વાર મેં બરાબર ગણતરી કરી જોઈ હતી ને મને માલમ પડેલું કે મુખ્ય મુખ્ય બળવાવાદીઓમાં ધણાખરા બ્રાહ્મસમાજમાં જોડાયેલા, અથવા બીજી રીતે તેની છાયા હેઠળ આવેલા હતા. અને આજેય શું છે? આજેય હિન્દની રાજકારણી પ્રકૃતિનું પૃથક્કરણ કરી જુઓ. તમને નક્કી એમજ માલમ પડશે કે જે જે પ્રાંત કે દેશવિભાગમાં બ્રાહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ કે પછી આર્યસમાજે (આ બધાય સમાજ કે પંથોએ પુરાતન ધર્મ ને સામાજિક રૂઢિઓ સામે જંગ મચાવેલા, અર્થાત્ એટલા એટલા સ્થાનોમાંજ રેડીકલ અથવા પરિવર્તનવાદી વિચારો પ્રચાર પામેલા) પોતાની નવી વિચારસરણી પ્રકટાવી છે તેજ—તેટલીજ જગાઓએ આજે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિ વધારે જોશભેર ચાલે છે—સ્વતંત્રતાની તાલાવેલી, સ્વરાજની ભૂખ સવિશેષ પ્રકટેલી છે.

ઇન્દિરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પણ—!

આ મ વિલાયતી કેળવણીને અંગે બંગાળમાં સ્વતંત્રતાની તરસ સારી પેઠે જાગી. ૪૦-૫૦ વરસ પહેલાંના બંગાળી સાહિત્યમાં ડોકાઉ કરી જુઓ એટલે મારા કથન માટે બીજી સ્થા-

બંગાળના બળવા

ખીતીની જરૂર નહિ રહે. એમ તો બંગાળમાં ઇસ્વી ૧૯૦૧ની સાલ પહેલાં ધણીયે વાર છૂપી બળવા મંડળાઓ સ્થપાયલી. પણ સ્વતંત્રતાની ધમશ દેશ આખામાં ન જાગેલી તેથી તેમજ ખીતી અનેક કારણોને લીધે તેમનું જીવંતર ક્ષણભંગુર જ નીવડેલું. અલબત્ત તે પહેલાં કયો સુશિક્ષિત બંગાળી સ્વતંત્રતાના વિચારોનો પ્રચાર નહોતો કરતો ? ભરોસાપાત્ર સ્થળેથી મેં જાણેલું કે સ્વર્ગસ્થ ઈશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર મહાશય પોતાના મિત્રોને આ દિશામાં કાર્ય કરવા ધણીવાર કહેતા. ખીતી વિદ્વજનો વિષે તો આગળ હું કહી પાડુ ગયો.

આગલા બલુકારા

આ પ્રમાણે જાણુશે કે બંગાળમાં વ્યક્તિઓમાં કે નાનકડાં મંડળોમાં બળવાના વિચારોનો ઝરો સતત વહાં જ કરતો હતો. અલબત્ત, મહાસબાની ધમાલના ગાળામાં થોડોક કાળ એ થંભી ગયેલો, પણ મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી ઇસ્વી ૧૯૦૧માં બંગાળમાં બળવા સમિતિની ફરી સ્થાપના થઇ, તે પહેલાં એક વરસ આગળ એના બલુકારા વાગવા માંડેલા—સૂચનાઓ થયેલી; તેમાં બે પરદેશવાસીઓનો પણ હાથ હતો. પણ ૧૯૦૧ની સાલમાં તો એ મંડળ પાકી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યું.

એક અજબ ટાલ્લો

એ સમયની એક જાણવા લાયક વાત મારે કહેવી જોઇએ: પૂજ્ય અરવિંદ ઘોષ અને તેમના બાઇ બારીન્દ્ર ઘોષે એવો ટાલ્લો લગાવ્યો-લગાવ્યો ને સારા બંગાળમાં પ્રચાર્યો કે નર્મદાને કાંઠે વસતા સાધુઓએ યોગબળે સિદ્ધ કયું છે કે રાજપૂતાનાના કોઈક સૂર્યવંશી કુળમાં બાવી બારતનો સમ્રાટ જન્મ્યો છે.—અત્યારે તે બચુકલો છે, બાળક છે, પણ તેની સરદારી સ્વીકારીને-તેનું આધિપત્ય કચ્છલીને સમગ્ર હિન્દમાં વ્યાપક થાય એવી ગુપ્ત બળવા

મંડળી સ્થપાઇ છે. દક્ષિણમાં એની ખાસ અમાવડ છે. ઇસ્વી ૧૯૦૬ માં હિન્દુઓમાં બળવો પ્રકટી નીકળ્યો. પણ અરેરે, બાપસા બંગાળીઓ કશુંય નથી કરતા! તેઓ ક્યારે આ પ્રવૃત્તિમાં જોડાશે? તેમણેય જોડાવું ધટે. આ વાત ખુદ મારે કાને-હા, મારે સંજે કાને મેં પૂન્ય અરવિન્દ ઘોષને મોંઢેથી જ સાંભળી છે. અલબત્ત, આ વાતના પહેલા ભાગને તો અમે કમનસીબ નાસ્તિક બંગાળી જુવાનિયાઓ ‘બંગડવિદ્યા’ તરીકે-ટાઢા પહોરની ગપ્પ તરીકે સારી પેઠે હસી કાઢતા; પણ એજ વાતના પાછલા અડધા ભાગે બંગાળના ઇતિહાસમાં અજબ રંગ પૂર્યો છે.

શ્રી આખ ?

જે જે બંગાળીઓ વડોદરેથી આવેલા તે સૌ આ આખી વાત ખૂબ ફેલાવતા. જાણે એ શિવાય તેમને બીજો કશો ધંધોજ ન હોય—જાણે એજ એમની મોટી મૂડી થઇ પડેલી અલબત્ત, એવી છપ્પરથી કંઈ બંગાળીઓ ગેલમાં ન આવી ગયા—પણ પેલો નામોશીભર્યો ભાગ: “બાપસા બંગાળીઓ કશુંય નથી કરી શકવાના”- એ કારમું આજ ગળી જવાને બંગાળી નૌજવાનો જરાય તૈયાર નહોતા. અમે સૌ માંહોમાંહે બોલતા, કે ભવિષ્યના સ્વતંત્ર ભારતના દરબારગઢમાં બંગાળા કંઈ નહિ તો દશવીશ હજાર સિપાઇઓ સમેત હાજર ન થાય તો પછી એની શ્રી આખ રહેશે—એ કયે મોંઢે ઉંચું જોઈ શકશે? અલબત્ત, ૧૯૦૬માં જ પ્રચંડ ક્રાંતિ થઇ જશે એ વાત અમે માની નહોતા શકતા.

ભાઈશાખ, તમારો બળવો કયાં ?

તો એ કોઈક કોઈક તો, વિદ્યાર્થીઓમાં ઉસ્કેરણી પ્રચારવા માટે એનો બેશક ફેલાવો કરતા. એમ ને એમ બ્યારે ૧૯૦૬ની સાલ આવી પહોંચી ત્યારે અનેક વિદ્યાર્થીઓ કહેવા લાગ્યા: કેમ

ભઈશાખ ! ક્યાં છે તમારો બળવા ? બધી ઠોકાઠોકજ કની !—તે વેળા એ ટાઢા પહોરનીનો એકદમ રૂપકાર્થ ઘટાવી કહેનારા કહેતા કે ૧૯૦૬ની સાલમાં જે પ્રચંડ સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ ચાલી તે પ્રકારાન્તરે પણ એ ભવિષ્યવાણીનું જ સ્વરૂપ ! આ ધમાલમાં કસોટી સારી થઇ ગઇ. જેઓ ધાંધલીયાજ હતા. તેવાઓ ચાકીને સરકી ગયા અને જેઓ એવું મથાર્થ સ્વરૂપ સમજેલા, તેઓ ચીવવટાઈથી પોતાના કામમાં ચોંટી રહ્યા.

—જે વીરવર (!) દક્ષિણી !

હું કહી ગયો કે પેલી છપ્પરના પાછલા ભાગે અંગાળના ઇતિહાસમાં અજબ રંગ પૂર્યો. અંગાળીઓએ બાયલાપણાનું આ કલંક ધોધ નાંખવુંજ જોઇએ એ મુદ્દાને અંગાળીઓએ પકડી લીધો ને એટલાજ ખાતર અંગાળમાં નિશ્ચાનખાજ વગેરેના અખાડાઓ ઠેરઠેર સ્થપાવા લાગ્યા. સાથે સાથેજ રસાયણવિદ્યાની ચર્ચા પણ સારી પેઠે થવા લાગી. પછી ઇ. સ. ૧૯૦૩ કે ૧૯૦૪માં “બાયલા” અંગાળીઓએ એક ‘વીરવર’ દક્ષિણીને બોમ્બ ખરીદવા સારૂ પૈસા આપ્યા. તેણે કહેલું કે દકખણથી હું બોમ્બ લાવીશ, ને સાથે સાથે તેના ફેંકનારાઓને પણ તેડતો આવીશ. પણ નાણાથેલી ખિસ્સામાં ગોઠવી હાવરા સ્ટેશનેથી ગાડીમાં તે બેઠો—તે બેઠો. તે પછી એ ‘વીરવર’ નાં દર્શન કોઇનેય ન થયાં. હાયરે બાયલા અંગાળીઓ, ને ધન્ય ધન્ય થરા દક્ષિણીઓ ! પાછળથી અંગાળના ઇતિહાસે સિદ્ધ કર્યું કે ‘ઉલટા સમજાવિ રામ’—વસ્તુ સ્થિતિ હેરફેરજ હતી !

‘પંડ્યાજી’ નું મહેનું !

અંગાળની બળવા પ્રવૃત્તિનું પહેલું પ્રકરણ અહિં પૂરું થયેલું ગણીએ, તોય પોતાના ખાસ લક્ષણો—પોતાની વિશેષતાઓ

તો બંગાળી માત્રના ચિત્તમાં સર્વદા જાગૃત રહે છે. બંગાળી પોતાનીજ માન્યતા અનુસાર, પોતાનીજ ભાવપ્રેરણા મુજબ કામ કરે છે. બંગસંસ્કારિતાનું એ ખાસ લક્ષણ છે. પછી આવ્યો બંગલંગ. ને તેની સાથે સાથે જ સ્વદેશીની પ્રચંડ પ્રવૃત્તિ. બળવાવાદીઓનું કામ એથી સહેલું થયું—તેનો રસ્તો સરળ બન્યો. એ કાળે એમણે એ પાંચ જુસ્મી રાજપુરુષોનાં માથાં શે' ન ભાંગ્યા—એવું કહી હિંદના કોઇક પરપ્રાંતીય રાજદારી “પંડ્યાજી”ઓ અમને તુચ્છકારતા મેં સાંભળ્યા છે. અમે એ મહેણું ગળી ગયા: કારણ,—

કારણ અમારું કામ અમે બરાબર સમજતા હતા; બીજા કોઇને જવાબ દેવાની અમને લેશ પણ ઈચ્છા નહોતી.

બંગાળનાં લક્ષણો

પણ ૧૯૦૬ની સાલમાં તો બોમ્બ હીલચાલ બરાબર આવિર્ભાવ પામી. એને માટે ત્રણ કારણ મુખ્ય ગણી શકાય: એક તો એ કે બંગાળી પ્રજા ભાવનાશીલ-લાગણીમય, કલ્પનાવશ અને શરીરે નબળી પ્રજા છે. એ લક્ષણોને સારાં ગણવા કે માઠાં, એ હું નથી જાણતો-નથી કહેતો. પણ એટલી વાત હું જાણું છું કે બંગાળવાસીઓ જેમ ધમાલ કરવામાં ચરા છે તેમ સાચું કાર્ય કરવામાં થે ચીવવટવાળા છે અને આફતને ન ગણકારતાં સામી છાતીએ જગતમાં ચોમેર બ્રમણ કરી શકે છે. એથી તો બંગાળની શક્તિએને દાબી રાખી નર્થા શકાતી. એજ કારણે બીજા દેશોની ઇતિહાસ-સામગ્રીના ઘાને આપણને ચંચળ-આકળા બનાવી મૂક્યા. અમારામાંના સૌને ફ્રેંચ રાજકાન્તિનો ઇતિહાસ તો બરાબર માલમ નહોતો પણ મેઝિનીને ગેરીબાદીનાં જીવન તો સૌનેજ સારી પેઠે જાણીતાં હતાં. અરે, મેઝિનીના આત્મવૃત્તનો પહેલો ભાગ તો જાણે અમારો ધર્મગ્રંથજ મૂર્ધ પડેલો. (માનસશાસ્ત્રીઓ કહેશે, કે એમાં નવાઈ શી ? એ

તો આનંદમઠ નીપળવનારી જાતિજ કની!) અમે રશિયાના બળ-વાદીઓની પ્રવૃત્તિનું પણ ખૂબ અવલોકન કર્યા કરતા.

તીવ્ર ૨૬

ખી જું કારણ આ: રાષ્ટ્રદ્રોહી અને જુલ્મીઓને શિક્ષા કરવા માટે હથિયારવિહોણા સ્વદેશવત્સલો પાસે ખીજે માર્ગ પણ કયો? બીર બની ગયેલી પ્રજાને સચેતન કરવા માટે ખીજે કોઈ રસ્તો હતોજ નહિ. ને ત્રીજું આ ‘બાયલા’ બંગાળીઓએ ખીજા પ્રાંતોને ટક્કર મારે એવું કામ કરી બતાવ્યેજ છુટકો એવી કોઇ તીવ્ર ૨૬ અમારામાં જાગી ઉઠી હતી.

સાહસનાં શરાતન

આ તણ કારણે ભેગાં મળ્યાં ને એમાંથી બોમ્બવૃત્તિની ઉત્પત્તિ થઇ. દુકંમાં કહું તો કેંગ્રેસની અરજીઓ ને કાકલુદીઓની પદ્ધતિએ દેશવાસીઓના પુરૂષત્વને જાણે હણી નાંખેલું ને એ હણાયલી મરદાનગીને સચેતન કરી તેને ફરી સજીવન કરવાને માટે “વિષય વિષમૌષધમ” જેવા ઉપાયની જરૂર અમને લાગેલી; એથીજ બળવા સંપ્રદાયના અંગબૂતોએ નક્કી કરેલું કે વીરતા બતાવી જાનને જોખમે જુલ્મીઓને સજ કરવી, અને એ રીતે દેશમાં સ્વતંત્રતાની તરસ અને સાહસનાં શરાતન ફરી પ્રકટાવવાં.

પારો ઉંચે ક્યારે ચઢ્યો ?

ને એ બોમ્બ પ્રવૃત્તિ કોઇ એકાદ માણસના મગજની ધૂન કે ઘેલછા હતી યા તો એકાદ માણસના પ્રયત્નનું પરિણામ હતું એમ ન સમજવું. એ વિષયમાં ઘણાક વિચાર ચલાવી રહેલા હતા ને એનો ઉદ્ભવ પણ ઘણાકના પ્રયાસથીજ થયેલો. હિંદની બોમ્બ હીલચાલ એ બંગાળી જાતિના માનસવિકાસનું

પરિણામ છે. રાજા રામમોહન રાયના વખતથીજ અંગાળાની મનોદશા ધીમે ધીમે રેડીકેલીઝમ-પરિવર્તનવાદ તરફ ઢળતી જતી હતી. ધર્મ ને સમાજમાં પરિવર્તન કરનારી મનોદશા ન પ્રગટી હોત તો બોમ્બ અળવળ પણ કદિ નજ શરૂ થાત. અંગાળાઓ કલ્પનાવશ એટલે પરિવર્તન તરફ તેઓ સહેજ વળ્યા ને તે પછી જેમ જેમ અંગાળમાં કેળવણી વધતી ગઈ તેમ તેમ અંગાળાના રાજકારણી બેરોમીટરનો પારો પણ ઉંચે ને ઉંચે ચઢવા લાગ્યો.

પાદરી બાવા કેમ મૃત થઈ ગયા ?

૧ કાકારો એને ‘અસંતોષ અને બળવાખોરી’ લેખી ગાળો દેતા-પણ તેમને ઉપલું મૂળ સત્ય નહોતું સાંપડ્યું. હિંદમાં જન્મેલા એક પાદરી બાવાએ મને એક વાર અમેરીકામાં ધમકાવેલા ને કહેલું: તમે, તમે અંગાળાઓજ ઇંગ્લેન્ડેથી છો ને ઇંગ્લેન્ડની વિરુદ્ધ શોરબકાર કર્યા કરો છો; હિન્દના બીજા મુલકો ઇંગ્લેન્ડના અમલથી ખૂબ રાજી છે. એ તુચ્છકારથી મને જરાય ગુસ્સો ન ચઢ્યો. મેં સ્હેજ હસીને જવાબ દીધો: યુરોપના ઇતિહાસકારો સમક્ષ એક વાર એવો કોયડો ઉભો થયેલો કે ક્રાન્સ જેવો વિપ્લવ માત્ર ક્રાન્સમાં જ કેમ થયો-યુરોપના બીજા દેશોમાં કેમ ન થયો ? આજના ઇતિહાસકારને આ કોયડાનો ઉકેલ મળી ગયો છે કે: તે વેળાના યુરોપના સર્વ દેશોમાં ક્રાન્સ જ સૌથી વધારે કેળવાયેલો ને સૌથી વધારે તવંગર દેશ હતો. એ કારણે યુરોપના બીજા દેશોમાં નહિ, ને ક્રાન્સમાં આસ્માની સુખતાની થઈ ગઈ. એજ કારણે હિન્દના બીજા પ્રાંતોમાં નહિ, ને અંગાળમાં રાજકીય ખટાટોય જામી પડ્યો છે.

પાદરી બાવા મુંગાજ રહ્યા. તેમની પાસે આનો શો જવાબ

અંગાળાની એક ભૂલ

ધણાક એવું માને છે કે સ્વદેશી ચળવળને પરિણામે અંગાળામાં અળવા પ્રવૃત્તિ કરનાર છૂપી મંડળીઓ સ્થપાઈ. પણ એના જેવી ભૂલ બીજી કશી ન હોય. આગળજ કહી ગયો, તેમ એ પ્રવૃત્તિની ધણાક વખત પૂર્વે અંગાળામાં તો અળવાવાદી છૂપી મંડળીઓ પ્રકટેલી. એ કંઈ અંગભંગ રૂપી કારમા જખમનુંજ પરિણામ નહોતું. ઉંચી કેળવણી અને રાજકારણના વિષયની પારંગતતાના ધિકાસનું એ પરિણામ હતું. ગયા ૭૦ વરસથી, ઉંચી કેળવણીને પરિણામે અંગાળાના રાજકીય જીવનના સૂર પડે પડે ઉંચા ચઢતા જાય છે. અળવા પ્રવૃત્તિ અને બોમ્બયુગ એ તેનું પરિણામ છે. અને હમણાં હમણાં એક બે અંગાળી અળવાવાદીઓ કોમ્યુનીઝમ તરફ ઢળી પડ્યા છે તે પણ એ પ્રત્યાઘાતનુંજ પરિણામ છે. સ્વદેશી ચળવળમાંથી બોમ્બ પ્રવૃત્તિની ઉત્પત્તિ થઈ નથી.

અજબ વિસ્તાર !

કુલટું ગામડાંઓમાં તો એ ચળવળનો પ્રચારજ અળવાવાદીઓ દ્વારા થયેલો અને તેમની મારફત જ એ પ્રવૃત્તિને વેગ મળેલો. એની વૃદ્ધિમાં અળવાસમિતિઓનો ફાળો સખળ લેખાય. સ્વદેશીની પ્રવૃત્તિ માત્ર સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી, બિપિનપાલ કે કોંગ્રેસવાળાઓના તીખાં લાષણોમાંજ આવી નહોતી જતી. કામે કામે અળવાવાદીઓએ બેળા મળી મથકો સ્થાપી સ્વદેશી ચળવળને સફળ બનાવવા માટે ખૂબ મહેનત કરી હતી. અલખત, એ ગાળામાં એમનું પોતાનું કામ પણ સહેલું બન્યું હતું. સમિતિની શાખાઓ અને સભાસદોની સંખ્યામાં એમેર સરસ વધારો થતો જતો હતો. સ્વદેશી પ્રવૃત્તિ પૂરી થવા આવતામાં તો દરિયા કિનારાથી તે ઠેઠ હિમાલય સુધી આખા અંગાળામાં અળવા સમિતિએ પોતાની શાખાઓ સ્થાપી દીધી હતી.

(ખેડુત મજૂરોને બાદ કરતાં) કયો એવો વર્ગ હતો કે જેમાંથી એના સભ્ય ન થયા હોય ? ખિતાબધારી જમીનદારથી માંડીને કિશોર વયના નિશાળીયાઓ સુધી સર્વ વર્ગ ને વયના ભેદો અમારા મંડળમાં દાખલ થયા હતા.

રખડેલ લાલચ'દો ?!

ક્રોધ એમ માનતું હોય કે બળવામંડળનો આટલો વિસ્તાર કોઈ થોડા ધણા રખડેલ લાલચ'દો કે અર્ધદગ્ધ જીવાનિયા-ઓને લીધે થયો હોય તો તે ભૂલ છે. ઉલટું “રખડેલ લાલચ'દો” ને તો દાખલ પણ કરવામાં નહોતા આવતા. સભ્ય થવા માટે અંગકસરત જ્ઞાન ચર્ચા, નૈતિક સંયમને તો કેવળ અનિવાર્ય ગણવામાં આવતા. આવા ઉંચા આદર્શને લીધે તો કેટલાય અચ્છા અચ્છા નૌજવાનો મંડળમાં જોડાયા હતા. એ નૌજવાનોના આત્મભાગ, સાહસ, ચતુરાઈ, ને ચારિત્ર્યની નિર્મળતાનો જોટો જગતભરમાં જડવો એ મુશ્કેલ. અંગાળના આમવર્ગને એનો કશો ખ્યાલ નથી. એ જીવાનોના ત્યાગની તુલના તો ઇટાલિ, રશિયા કે ખીજ દેશોના ઉચ્ચતમ બળવાવીરો સાથેજ થઈ શકે.

કચ્છાશ કયાં છે ?

હિન્દના બળવાવાદીઓ કે કોંગ્રેસવાળાઓ—જેમાંથી કોઈએ પણ પોતાની વિચારસરણીને અંગે સુવ્યવસ્થિત શીલસુશીની રચના કરી નથી. આપણા રાજદ્વારી જીવનની શીલસુશીમાં ધાંધલ ધમાલ ને વાંદરનકલ શિવાય કંઈ દેખાતું નથી. સ્વાર્થત્યાગ અને બલિદાનની વૃત્તિનો હિંદમાં ટોટો નથી. ને છતાંયે આપણે હજી કશી સિદ્ધિ નથી મેળવી શક્યા એનું કારણ આપણે પાચોજ કાચો છે, એ છે. શું જોઈએ છે, કેને માટે જોઈએ છે. શા માટે જોઈએ, કેવી રીતે મળી શકે, શું મળશે ને કોણ મેળવશે—આ

બધા મુદ્દાઓ પર આપણે સદા ગોળમટોળ જ રહ્યા છીએ. એટલું કારણ તપાસતાં જણાશે કે આપણા લોહીમાંજ Abstraction અને Vagueness અસ્પષ્ટતા અને અચોક્કસતા છે.

ધૂમાડામાં બાચકા !

તે શિવાય એક બીજી પણ જખરી ઉણપ રાજકારણના ક્ષેત્રમાં હંમેશ અનુભવમાં આવે છે. ભારેમાં ભારે બુદ્ધિમતા ધરાવનાર, ચિંતનશીલ માણસો હજીયે બળવાવાદની કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારના રાજકારણની હીલચાલ તરફ વળ્યા નથી. એટલું ખરું કે હિન્દના રાજકારણમાં ધણાય બુદ્ધિશાળી, નામીયા, હૃદય અને જ્ઞાનની વિશાળતાવાળા સર્જનો છે. એની ના નહિ, પણ મોટા મોટા વકીલ બારીસ્ટરો પણ હિન્દના સમાજશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના કોયડાઓનો ઉકેલ કરી શકતા નથી કે કરી શકવાના પણ નથી. અલબત્ત, એ વાત એમ સહેલી પણ નથી. હમણાંની અસહકારની પ્રવૃત્તિમાં એક જાતનો સમન્વય કરવાનો પ્રયાસ છે ને એમાં એક જાતની રાજનૈતિક શીલસુશી પણ સમાજ આગળ રજુ થાય છે, પણ એ શીલસુશી ય નવી નથી જ. યુરોપમાંથી આયાત કરેલા અસહકારના સિદ્ધાંતને હિન્દુધર્મના પાયા પર ગોઠવી આજના અસહકારની શીલસુશી રચવામાં આવી છે. એ શીલસુશીને વિજ્ઞાનના પાયા પર યોજવાનો પ્રયાસ થતો નથી; ને હિન્દના રાજકારણને સમાજશાસ્ત્ર ને અર્થશાસ્ત્રના પાયા પર યોજ્યા વિના છૂટકો પણ નથીજ. તેવું ન થાય ત્યાં સુધી છેવટે ધૂમાડામાં બાચકા બરવાપણું જ રહેવાનું છે.

સ્વતંત્રતાની ભુરકી

આગળ હું કહી ગયો, કે અમે અમારા મંડળમાં દરેક વર્ગના માણસો મેળવી શક્યા હતા, પરિણામે અમને એટલું તો માલમ

પડેલું કે રાષ્ટ્રસેવાના કાર્યમાં સૌ સમાનતાનો સિદ્ધાંત કશુએ છે અને શાંતિબેદમાંથી ઉદ્ભવ પામતી આભડછેટને તો નથીજ માનતા. એટલે, આટલે કાળે પણ આઠસમાજ શીખામણો ઈઈ ઈઈ અને પ્રચારકાર્ય વડે અંગાળામાં જે ન કરી શકી. તે કામ રાષ્ટ્રસેવાને નામે ને કામે આપોઆપ પાર પડ્યું. અહિં એક બીજી વાત પણ નોંધવા જેવી છે. એ વાત તે ઉદારતાનું તત્વ: રાષ્ટ્રસેવાને માંચડે જીએલા, નવી નવી ભાવનાઓથી ઉત્સાહે ઉભરાતા આ નવજીવાનોને જીના વિચારના હિંદુઓ નભાવી લેતા, અને આ જીવાનો પણ એ જીના વિચારનાઓનું માન રાખતા. આ બધાં શુભ લક્ષણો જેમ અમને લાગેલું કે કલકત્તા જેવા શહેરમાં પણ, સમાજ સુધારકો આટઆટલી પ્રવૃત્તિને અંતે જેમાં સફળતા ન મેળવી શકેલા, તે વસ્તુ રાષ્ટ્ર સેવા અને સ્વતંત્રતાના ભુરકીભર્યા નામે આપો આપ આવી જશે. સ્વતંત્રતાવાદીઓને નકકી લાગેલું કે સ્વાતંત્ર્યની પ્રાપ્તિ પછી આપોઆપ સમાજ સુધારણા પણ થઈ જશે. તેઓ બહાર પડ્યા હતા રાજકીય ત્રણેમાં પુનરુત્થાન કરવા; ત્યાંજ તેમની થોડી ઘણી મુશ્કેલીઓ કે વાંધા સાંધા હતાં. મૂર્તિપૂજા કે વિધવા વિવાહ, કે બાળલગ્નની પદ્ધતિ સારી કે નહારી—એવા સવાસો વિષે બળવા સંપ્રદાયવાળા માથાઝીંક કરતાજ નહિ, ને તેથી તેમનું કામ સરળ રીતે ચાલવાનું બનવું.

‘પહેલાં મારો દેશ’

‘૨ વેદેશી’ યુગના કાળથી રાષ્ટ્રવાદી ભાવનાનું પ્રાકટ્ય થયું અને બહિષ્કારની પ્રવૃત્તિએ તો એવી મનોદશા પણ ઘડી કે “સારો કે માઠો, સાચો કે ખોટો, પહેલાં મારો દેશ.” આ મનોદશા તો ધીમે ધીમે સાર્વાત્રિક પ્રચાર પામવા લાગી. નેશનાલીઝમ—રાષ્ટ્રવાદ આર્યવાદમાં કે જીનવટપ્રેમી હિન્દુવાદમાં પણ પરિણમેલો. વેલેન્ટાઇન શિરોલે પોતાની કૃતિ ‘હિંદની અશાંતિ’ માં લખ્યું છે.

કે હિન્દુ સ્વાતંત્ર્યવાદીઓનો રાષ્ટ્રવાદ એ 'હિન્દુ' રાષ્ટ્રવાદ હતો—એ વાત છેક ખોટી તો નહિજ. બમાળના સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ-માંના ધણાક જુના વિચારના હિન્દુઓ હતા—આજેય ધણા છે. અને નવાઈની વાત તો એ છે, કે એ વેળા અમારી સાથે એવા ધણામ આહો જુવાનો જોડાયા હતા, જેમણે ફરી સનાતની હિન્દુ બનવાની ઇચ્છા પણ દર્શાવેલી. તેઓ આહો જન્મ્યા છતાં સનાતન હિન્દુ સમાજથી છૂટા પડી જઈને આહો સમાજની સાથે એકાકાર રહેવાને નહોતા ઇચ્છતા. આ પણ પરિણામ હતું રાષ્ટ્રભાવનાનુંજ. એનો અર્થ એ કે હિન્દી રાષ્ટ્રત્વ તે વેળા હિન્દુધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનારાઓની હાયામાં આવેલું હતું ને તેથી તેણે આર્યત્વ અને હિન્દુવટના પુનરુદ્ધારની પ્રવૃત્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું.

હિન્દુ—અને મુસલમાન

પહેલાં પહેલાં તો અમે અમારા મંડળમાં મુસ્લીમ જુવાનોને લેતા; પણ તે ગાળામાં મુસલમાનોમાંથી એવા જૂજ જૂજ માણસોજ મળી આવતા, જેમનું બળવા પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે વલણ હોય. થોડાક વખત મુસ્લીમ સભ્યો લેવાનું બંધ રખાયું હતું—પણ જુરતજ પાછી એ બંધી કાઢી નાંખવામાં આવી હતી. તોમે માંહેના માંહેના કુદરતી અણબરોસાને લીધે હોય, કે પછી બીજા કોઈ કારણે હોય, બીજા મુસ્લીમ સભ્યો તે પછી મળી જ ન શક્યા. તે સમય સુધી પણ મુસ્લીમ જનતા બળવાવાદને માટે તૈયાર નહોતી બનેલી. પછી તો આહો સમાજમાંથી પણ માણસો નહોતા મળતા. તેથી બળવાવાદ સનાતની હિન્દુઓમાંજ મર્યાદિત થઈ રહ્યો. અને વળી તેમાંના ધણામ પાછા હિન્દુધર્મનો પુનરુદ્ધાર કરનારાઓના મંડળમાં સામેલ હતા, તેથી બળવાસંપ્રદાય અને હિન્દુવટ બે એકાકાર થઈ ગયાં. વળી એથીજ મુસ્લીમ બળવાવાદીઓ બોલતા કે હિન્દુઓ

પહેલાં અમારા પર ભરેસો ન રાખ્યો, તેમણે હિન્દીવટને બદલે હિન્દુવટનો જ પ્રચાર કર્યો.

ઝનૂનનો આવિર્ભાવ

અંગાળામાં તો બળવાસંપ્રદાયે ધર્મનું જ રૂપ ધારણ કર્યું. ચુસ્ત-નિષ્ઠાવાળા માણસો જેમ ધર્મની તકરારમાં જરાયે પાછા પડતા નથી અને તેને ખાતર ગમે તેટલો-ગમે તેવો ત્યાગ પણ કરી શકે છે,—બળવાનો સંપ્રદાય પણ અંગાળામાં કંઈક એવી જ ભૂતનો થઈ પડ્યો. કોઈ પણ “વાદ” કે પંથ સાથે ઝનૂન ન હોય—Fanaticism ન હોય—તો સ્વાર્થત્યાગ-આત્મભોગ શક્ય જ નથી. અંગાળામાં જે બળવાનો સ્વતંત્રતામાર્ગના મુસાફર બન્યા હતા તેમનામાંના ધણીકમાં આ લક્ષણ—ઝનૂન—નો આવિર્ભાવ થયો હતો. તેમણે મનમાં નક્કી જ માનેલું કે હિન્દની હિત સાધના માટે તેમનો માર્ગ એ જ એક માત્ર ઉપાય છે અને એને માટે તેઓ સર્વસ્વનો ભોગ આપવાને પણ તૈયાર હતા.

એ આફતો !

આવા આવા ગુણોને લીધે જ મુઠ્ઠીબર બળવાનો પણ અંગાળા આખામાં દાવાનળ પ્રકટાવવા સમર્થ બનેલા. બળવા સંપ્રદાયના પહેલા કાર્યકર્તાઓમાંના બધાને જ પોતાની અંતર શ્રદ્ધાને લીધે સંકટ અને આફત વેઠવા પડેલાં અને કોઈક કેદમાં પડેલા, કોઈ ફાંસી ગયેલા તો કોઈક દેશનિકાલ પામેલા.

ટુંકમાં કહું તો અમારામાંના થોડા જ જેલયાત્રામાંથી પણ છટકી ગયા, અને તેનુંયે કારણ એ કે તેઓ તે વેળા પરદેશમાં હતા. તેમનામાંનાય કોઈ કોઈક તો ત્યાં, પરદેશમાં, જેલમાં પડેલા છે ને કેટલાક હજુય દેશનિકાલની સળ ભોગવી રહ્યા છે.

સત્તર વરસનો સુધીર !

અંગાણોઓ બીર પ્રજા ગણાય છે. પણ અણીની ધડીયે સ્પષ્ટ માલમ પડ્યું છે કે એ બીર અંગાણોઓમાંથી જ સાચા વીર પણ સાંપડે છે. કોઈક મહાન આદર્શ પ્રજાની સન્મુખ રજુ થાય અને તે દ્વારા પ્રજાને ઉત્તેજિત કે ઉન્મત્ત કરી શકાય તો સાધારણ માનવીઓજ આત્મત્યાગ કરી શકે છે. પ્રદુશ્લ ચાકી અને ખૂદીરામ ખોઝ એ બંને વીર નવજવાનોના નામ સૌએ સાંભળ્યાં હશે પણ એવા એવા તો સેંકડો ત્યાગી કિશોરો અને જુવાનીઓ અંગાણમાં છે. જમાલપૂરના હુલ્લડ વેળા જે ૧૭ વરસના જુવાન સુધીરે એક બાંગીતૂટી બન્દુક હાથમાં લઇને, રક્ષણ માટે મન્દિરના બીતરમાં આવેલા હિન્દુ સ્ત્રીઓ અને બાળકોના પ્રાણ, ધર્મ અને શીલનું પોલિસ અધિકારીઓની છત્તરછાયાવાળા ૨૦૦૦૦ ઉન્મત્ત મુસલમાનોના હાથમાંથી રાત્રિભર રક્ષણ કર્યું હતું તેનું નામ કેટલાક જાણે છે ?

સુરેશ વિશ્વાસ કે ?

આજના જમાનાના પહેલા અંગાણો સૈનિકનું નામ આજ સુધી પણ અંગાણો પ્રજાના આમં વર્ગને જાણીતું નથી. મોંઢામોંઢ સુરેશ વિશ્વાસનું નામ તો ચાલ્યાં કરે છે-સંભળાય છે. પણ એને માટે કંઈજ ઇતિહાસસિદ્ધ સાબીતીઓ નથી. હિંદની બહાર મેં આઝીલીયન કોન્સલ-આઝીલના એલચી તથા એ બાબુના બીજા માણસો પાસે તપાસ કરેલી, પણ અતિશય દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે, કે તેઓ એ નામથી સાવ જ અગમ્યમા દેખાયા. કોઈ કોઈ કહે છે કે સુરેશ વિશ્વાસ એ ખરેખર થઇ ગયેલ વ્યક્તિ છે. તેઓ મારા આ કથનનો વિરોધ કરશે. પણ મારે કહેવું જોઈએ કે મારી પાસે તો હજુ કરી સાબિતી આવી નથી. અમારા

પોતાના (બળવા) મંડળમાંનો એક જુવાન યુરોપના એક વિખ્યાત દેશની લશ્કરી નોકરીમાં પાંચ વરસ હતો અને જગતના જુદા જુદા દેશોમાં સૈનિક તરીકે તેણે સુંદર કામગીરી પણ બજાવી છે. પણ તે હજુએ જીવે છે તેથી તેનું નામ હું અહિં પ્રસિદ્ધ કરતો નથી.

દુષ્ટા શહીદો

તે રીતે રાજદારી ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવીને જે નવજુવાનોએ અજબ જેવું શરાતન-સાહસ અને કુશળતા બતાવી ઠરઠર જાન સુધાં ગુમાવ્યા છે, તેમનાં નામ, તેમનું ચરિત્ર, તેમના લાગ અને તેમના પરાક્રમે જગતે બળ્યાં નથી. દુનિયામાં તો તેમને કપાળે “ડાકુ, છુટારા, ધાડપાકુ” એવા કલંકયુક્ત શબ્દો કાતરાયા છે. સુશીલના શરાતન અને તેના કૌશલ અંતની વાત, યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયની વીરતા તથા તેના કીર્તિગાનની ગાથાઓ અંગાણામાંથી કાઢી સાંભળી છે? આ બધા કેળવાયલા જુવાનોએ જે જાતના શરાતન અને ત્યાગના દૃષ્ટાંત રચ્યાં છે તે જગતના ઇતિહાસમાં અનન્ય છે. જે જાહેર રીતે કર્મક્ષેત્રમાં કે રણક્ષેત્રમાં તેમનું જીવનકાર્ય યથાસ્થિત પ્રગટ થઈ શક્યું હોત, વિકસ્યું હોત તો જગત આખું અંગાણા પ્રત્યે માનભરે જોઈ રહેત. અંગાણાના સ્વાતંત્ર્યપંથીઓએ પોતાનો આરિત્ર્યનો આદર્શ અતિ ઉચ્ચે રાખ્યાથીજ બહીકણ અંગાણા જુવાનો પણ જીવને આમ નજીવે ગણી શક્યા હતા. એમને જે યુદ્ધવિદ્યાની કેળવણી મળી હોત, તો એકવાર તો દુનિયામાં રણકુશળ અંગાણા સૈનિકનો ડોકો વાગી જત!

રાજદારી ધાડો !

રાજદારી હેતુથી છુટ કરી ધાડ પાડી બળવાના કાર્યને માટે જેસા મેળવવાની યોજના બજાવી મંડળીઓએ શરૂઆતથી

જ રચેલી હતી. હું જોડાયો તે પહેલાંથીજ એ યોજના તો પાકી રીતે મહણ થઈ ચૂકેલી હતી. કેમકે દેશના લોકો તો કંઈ પૈસા આપે નહિ. એ ચાર શ્રીફલેસ બેરીસ્ટરો, જેઓ નેતાગીરીનો 'ધંધો' કરતા હતા તેઓ માંડમાંડ જરાતરા મદદ કરતા. એટલે ઠયું એવું, કે ઈંગ્રેજના પૈસા લુટવા; પણ સ્વદેશી યુગ પછી ન્યારે રાજદારી ધાડો પડવા લાગી ત્યારે માલમ પડ્યું કે એ અધીયે ધાડ દેશ બાન્ધવો પરજ પડતી. કારણ એવું લાગે છે, કે હથીઆરહીન દેશ-જનો પર ધાડ પાડવાનું કામ જેટલું સહેલું હતું તેટલું ઈંગ્રેજો પર કે સરકારી અળના પર ધાડ પાડવાનું કામ સહેલું નહોતું.

ધોળે દહાડે ધાડ પાડી !

અંગાળાનો રાજદારી લુટધાડનો ઈતિહાસ એક કર્ણાંત નાટક જેવો છે. અંગાળામાંજ એ વસ્તુ અને અંગાળામાંજ એ ભજવાય. અંગાળા "આનંદમઠ*" નો દેશ, અંગાળ 'દેવી ચોધરાણી'* નો દેશ; એજ નવલોનો જમાનો જાણે અંગાળામાં ફરી પ્રકટયો. અંગાળામાં છેલ્લી રાજદારી ધાડ જે ૧૯૧૭માં પડી હતી તે ૧૬-૧૭ વરસના ત્રીશેક કિશોરોએજ પાડેલી-ચોળેલી. મેં સાંભળ્યું છે કે તેઓ ધોળે બપોરે જ્યોત એક ગામડે ગયેલા ને ત્યાંના બજારમાં ન્યારે રામલીલા જેવું નાટક ભજવાઈ રહ્યું હતું ત્યારે તેના બસો અઢીસો શ્રોતા પ્રેક્ષકોના ટોળાઓને ઘેરી લઈ સારી પેઠે લૂંટ ચલાવી પાછા ફર્યા હતા. અને મેં એ પણ સાંભળ્યું છે, કે હિન્દુઓના મહોત્સવામાં ધાડ પાડતાં ગૃહસ્થ લોકોએ બહીકના માર્યા મુદામાલ બહાર કાઢી આપેલો અને મુસલમાનના મહોત્સવામાં ધાડ પાડી ત્યારે ઝપાઝપી થયેલી ને લોહી પણ વહેલું.

---

* આ બંને પુસ્તકો ખૂબ વાંચવા જેવાં છે. ગાંધીવે પ્રમદ કરેલાં છે. હરેકની કિંમત રૂપિયા દાઢ છે.

હોધયાં !

લૂંટ ધાડ કે છુપાં ખૂન એ કંઈ બહાદુરીનાં લક્ષણ નથી. બહાદુર કેમ એવા રસ્તા નથી પકડતી, સામી છાતીએ એ તો જૂદા ખેલે છે. અંગાળ ધાડોનોજ મુબક, તેથી રાજદારી ધાડની ધમાક ત્યાં ઝામી પડેલી. પણ એનું પરિણામ પણ દુઃખ જનકજ આવ્યું. એને લીધે માંહેમાંહે પક્ષાપક્ષી થઇ અને તેથીય વધારે દુઃખ તો એનું બન્યું કે જેમને ત્યાં નાણાં છુપાવવાની ગોઠવણ હતી, તેઓ જાતેજ ધણીક વાર સંચિત કરેલું દ્રવ્ય 'હોધયાં' કરી ગયા હતા !

ત્રાંખાના રૂપેયા !

ધાડને અંગે, આમ અંગાળમાં પક્ષો પડી ગયા હતા. મને લાગે છે કે કેટલાક આ પક્ષભેદને ઇતિહાસના આર્થિક સ્વરૂપ તરીકે પણ ગણતા. આવા પક્ષવાળા લોકો કહેતા હતા કે ભઈશાખ, જ્યાં એકાદી ધાડ કે એકાદું ખૂન પાર પડતું ત્યાં ખી-જીજ દિવસથી બળવા સંગ્રદાયમાં ધમધમાટ સભ્યો વધી જતા. છેવટે તો આ બધા જુદા જુદા પક્ષોની નજર 'સારાજ' જીવાનો સંઘરવા તરફ ન રહી, ને માત્ર સંખ્યાબળ વધારવા તરફજ તેમનું ધ્યાન રહ્યું, તેથી ધાંધલીયા છોકરાઓ મંડળમાં ખૂબ પેંસી ગયા. પરિણામ એ આવ્યું કે ૧૯૧૬-૧૭ ના ધરપકડના યુગમાં તેમાંના ધણીક પકડાયા ને તેમણે ખાનગી વાતો ફેડી દીધી. મને લાગે છે કે છેલ્લા ભાગમાં તે મોટે ભાગેજ આવા 'પોણાસોળ' સભ્યો-ત્રાંખાના રૂપેયા ભેગા થયા હતા.

બડખાંઓની સ્વાર્થશીલતા

જે પ્રમાણે હિન્દના રાજકારણની ચર્ચા અને પ્રવૃત્તિ રાજ-મહારાજાઓ અને મોટા માણસોના હાથમાંથી સરકતી સર-

કતી ધીમે ધીમે આમ વર્ગના હાથમાં આવતી જાય છે તેજ પ્રમાણે અંગાળાના સ્વાતંત્ર્યવાદીઓની આગેવાની અને તેનું પીઠબળ બેરીસ્ટરો જમીનદારો, વકીલો અને સારી સ્થિતિના માણસોના હાથમાંથી સરકી પડી જીવાનિયા અને વિદ્યાર્થીઓના હાથમાં આવતું જાય છે. અમારા વખતમાં તો સમાજના ઉપદ્રા થરના લોકો, મધ્યમ વર્ગની પ્રજા અને વિદ્યાર્થીઓ બધા સ્વતંત્રતાના ધ્યેયમાં એકત્ર રૂપે કામ કરતા. પણ બોમ્બ અને ત્રાસનીતિનો ટેરરીઝમનો આવિર્ભાવ થયો ત્યારથી એ અડેખાંબડેખાંઓ ધીમે ધીમે સ્વતંત્રતાના પ્રયાસોમાંથી ખસી ગયા. એટલે અધુન કામ જીવાનીઆઓને હાથે ચાલવા લાગ્યું; ને એમ અંગાળામાં સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિ એ વિદ્યાર્થી પ્રવૃત્તિ થઈ પડી આમ પ્રજાને કોઈ પણ ઉપાયે બળવાવાદીઓ પોતાના હાથમાં લઈ શકેલા નહિ. કેવી રીતે એમને પણ સામેલ કરી લઈ શકાય એ અમે નહોતા જાણતા, અમારી પછીનાઓ પણ નહોતા જાણતા.

ત્રણ ત્રણ તડાં !

પહેલાં કહી ગયો, કે અંગાળાના અળવા સંઘોમાં પક્ષાપક્ષી હતી. છેવટે કુલ ત્રણ વિભાગ પડી ગયા, ઉત્તર અંગાળા, પશ્ચિમ અંગાળા, ને પૂર્વ અંગાળા. હિન્દની બહાર મેં કોઈક બળવાવાદીને એક વાર પૂછેલું: આટલા તડાં કેમ પડી ગયા, કેવી રીતે પડ્યાં હશે? એનો જવાબ મને એ બધા માણસે આપ્યો કે: તમે જ તો એ પાડ્યાં છે. ખરી વાત એ છે કે મારા વખતમાં તો એક મોટો આખા અંગાળામાં વ્યાપેલો સંઘ હતો. પણ નામીઆ આગેવાનોની બૂલથીજ એ બરોબર ઝમાવટ ન પામી શક્યો.

પ્રમથ બાબુ

અંગાળાની અળવા સમિતિના પ્રમુખ સ્વ. બેરીસ્ટર પ્રમથનાથ મિત્ર હતા. સ્વ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજીના તેઓ બાળજી

ગાંધીઆ થાય. તેઓ ઇચ્છે સરસ બોલતા ને લખતા, તો પણ કાંઈસમાં જઈ શોરઅકોર કરી કીર્તિ કમાવાની જરા પણ લાલસા તેમને નહોતી. કાંઈસમાં જરાડા પાડી હિંદવિખ્યાત આગેવાન બનવાનું તેમને માટે સહેલું હતું. પરંતુ તેમને તો બાળપણ કરવા તરફ જ નિરસ્કાર હતો, અને અરજ કાઢી કરનારા રાજપુરુષો સાથે તેઓ કદિ બળ્યાજ નહોતા. તેમણે શરૂઆતમાં બેનરજ મહાશય અને બીજાઓ સાથે મળી બળવા સમિતિ સ્થાપવાના પ્રયાસ કરેલા. બેનરજ સાહેબ બદલેલીના કેસમાં સંડોવાઈ જેલ ગયા, ત્યારે એમણે પોતાના બળવાવાદી દારોને બારીસાલ મોકલેલા; એવા હેતુથી કે તેઓ ત્યાં પણ બળવા પ્રવૃત્તિનો વાવટો ફરકાવે અને ઘણાક માણસો સાથે કલકત્તા જઈ જેલ ફાડી બેનરજ સાહેબને છોડી મૂકે. તેઓ કહેતા કે બારીસાલમાં તો લોકો તૈયાર હતા, પણ કલકત્તાના આગેવાનોએજ તેમાં મદદ કરવાની કબુલાત ન આપી, તેથી એ યોજના ઊગતીજ કરમાઈ ગઈ.

એક મતભેદ ।

તેઓ વારંવાર કહેતા કે મેં તો બળવાને લગતી પ્રવૃત્તિ કરવાનો પ્રયત્ન ધણીક વાર કરેલો પણ તે પડી ભાંગેલો. માત્ર આજ વખતે તે કંઈક સફળ અને ટકાઉ નિવડયો. જ્યારે એમના સમકાલીન બીજાઓ કાંઈસમાં જઈ શોરઅકોર કરવામાં વળગી ગયા હતા, ત્યારે અંગાળમાં માત્ર તેઓજ એકલા ‘જંગલ ગમવી’ રહ્યા હતા. એમનું માનવું એવું હતું કે લાડી, લાકડી, પુટમોલ, મુઝાઆજ અને કુસ્તીની પ્રવૃત્તિ અંગાળી જુવાનોએ જોશભેર ઉપાડી લીધા વિના છૂટકો નથી. એ તો અમારી દૃઢ માન્યતા હતી. પણ સાથે સાથે એટલુંજ કરીને શામાટે બેસી રહેવું એ અમને નહોતું સમજતું. અમારાંમાંના કેટલાક તો પ્રચાર-કાર્ય ઉપર ખુબ બાર

મૂકતા. આથી કચકણામાં એ તડ પડી ગયા—જો કે પ્રધાનની ક્ષિર પ્રમુખ તરીકે મિત્રજી તો ખરાજ. આ તડ જે પગ્ગાં તે જીવાણના કુદરતી વલણને અનુસરીને પગ્ગાં. જેઓ પ્રચારમાં માનતા, તેઓ ભેગા થઈ ગયા અને તેમની સાથે સાથે આત્મોત્તતિ સભા પ્રજા સજ્જારી પ્રવૃત્તિમાં ફાળો આપવા લાગી. ‘યુગ્માંતર’ છાપું એમને હાથે આલવું.

પ્રમથ બાણના પક્ષપાત

જી હી પડી મિત્રજી ચલાવતા હતા તે, અનુશીલન સમિતિ;—તે સમિતિ પ્રચારકામ ન કરતાં માત્ર લાડી લાકડી ને ફૂસ્તીની પ્રવૃત્તિ સંભાળતી. એ સમિતિ પ્રમુખવર—મિત્રજીની ખાસ માનીતી હતી અને તેથી તેને તેમનો વધારે ટેકો હતો. પોતાના દોસ્તબિરાદરોને તેઓ તેનેજ મદદ કરવાની બલામણુ કરતા. એક દાખલો આપું. અમને ન્યારે કશેથી એક પૈસાનીય મદદ નહોતી મળતી અને નાણાંને અલાંવે અમારું કામ લગભગ દોઢ વરસ બંધ પણુ રહેલું, ન્યારે અમે સૌ ધરના છોકરાં ઘંટી ચાટે ને ઉપાખ્યાને આટોની પેઠે ‘ધરનું ખાતા ને વનના સાંઢ હાંકતા*’ ને બનતી કોશીષે બળવા પ્રવૃત્તિને પંડી ભાંગતી અટકાવવાને તનતોડ જહેમત ઉઠાવતા હતા, તે વેળા એકવાર દેવવ્રત બસુ અને હું પ્રખ્યાત બેરીસ્ટર સ્વ. ચિત્તરંજન દાસ (જેઓ પ્રમથબાણના દોસ્ત અને તેમના સંઘમાંનાજ હોઈ, વિપ્લવ મંડળ સ્થપાયું ત્યારે તેના જોડીયા ઉપપ્રમુખ હતા) ની પાસે નાણાં માંગવા ગયેલા. તેમણે કહ્યું કે વાર, હું તમારા પ્રમુખને પૈસા મોકલી આપીશ. પછી એક દહાડો તેમણે અમારા દેખતાં પ્રમુખ સાહેબને રૂપીયા ત્રીસ આપ્યા ને તે રૂપીયા પ્રમુખ સાહેબે ટપ દહને એમની માનીતી અનુશીલન સમિતિને ધરબાડું

* આ બંગાળી કહેવતમાં સચોટતા સ્વારી છે.

ચુકવવા આખી દીધા. અમે મહામહેનતે પરસેવો ઉતારી જેમ તેમ મેળવેલી રકમ ઝડપ મારીને આમ બીજાઓ લઇ ગયા, તેથી અમે તો સડકજ થઇ ગયા. આથી અમારું દિલ પ્રમુખ સાહેબ પરથી ઉતરી ગયું. દેખીતી બોલાચાલી ન થઇ એટલુંજ. અમે તેમને છોડી દીધા. તેઓ નામના અમારા પ્રમુખ તરીકે રહ્યા તો ખરા, પણ અમે અમારા કામકાજનો કશો હિસાબ તેમને નહોતા આપતા.

મલ્લિક સાહેબ વગેરે

તે પછી બંગલગંજ તોફાન અને સ્વદેશી પ્રવૃત્તિની રેલ આવી, એટલે અમે પ્રચાર વિભાગવાળા પણ ટટાર થઇ ગયા. એ વેળા શ્રીમં અરવિંદ ઘોષ મહાશયે પોતાના ભાઇ બારીન્દ્રને ભવાની મંદિર સ્થાપન કરવાના હેતુથી ફરી બંગાળે મોકલી આપ્યો. એ રેલમંડેલ પ્રવૃત્તિના ગાળામાં અરવિંદબાણુના દોસ્ત (સ્વં) સુબોધ મલ્લિક-(જાતે સારા માલદાર હતા)-બળવા-વાદીઓના સહવાસમાં આવ્યા, સામ્યવાદી બન્યા અને જાતજાતની ઉપકારક રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિમાં નાણાંની મદદ કરવા લાગ્યા. મલ્લિકસાહેબ સાથે અમારે વાટાઘાટ થઇ હતી. એજ વેળા પબ્લનાનું મંડળ, જેના ધણાક સભ્ય અમારા પક્ષમાંના હતા, તેના આગેવાન યતીન્દ્ર જેનરજીએ અમારે પ્રમુખ સાથે જે કચવાટ થયો હતો તેની હકીકત ખુદ પ્રમુખને મોંઢેજ સાંભળી, અને પોતાના મનની પાકી ખાતરી કરી લઇ તેઓ અમારી સાથે પૂરેપૂરા ભળી ગયા. ઉત્તર બંગાળામાં અમારા કાર્યનો વિસ્તાર તેમણેજ કરેલો-સાધેલો. પરિણામે દિનાજપુર, રંગપૂર, જલપાઈગુડી અને પબ્લનાના સંધોનો કબજો અમારા હાથમાં આવ્યો. તે પહેલાં, કટકમાં બધી પ્રવૃત્તિ સાતડેસાત થઇ ગઇ હતી. તેથી ત્યાં જઈ અમે ચેતનસંચાર કરી આવ્યા હતા અને એક મોટો અખાડો ઝમાવી આવ્યા હતા. આ બધું એકી સાથે બની આવવાને લીધેજ 'યુગાંતર' પત્રનો

જન્મ થયો.

‘છાકરાઓને ઠંડા પાડો !’

છાપું કાઢવા માટે તો અમે ધણી વખતથી મહેનત કરતા હતા. પણ સ્વં સખારામ ગણેશ દેઉરકરજીએ દોઢીયા-પાણીની તંગી જોઈને અમને મના કરેલી કે છાપું મા કાઢશો. પછી ‘સ્વદેશી’ ની ધમાલ વખતે પ્રમુખ સાહેબ બોલેલા કે, જીવાનિયાઓને જરા ઠંડા પડવાનું કહો. ઉતાવળે આંખા ન પાકે. હું છાપખાનાની તજવીજમાંજ છું. આવા ખોટા દિલાસાઓમાં ૧૯૦૪-૫ નું વર્ષ પણ નીકળી ગયું. એટલામાંજ સ્વં બ્રહ્મખંધવ ઉપાધ્યાયે સંધ્યા છાપું શરૂ કરી દીધું. પણ એ છાપામાં તો ખંડનાત્મક ટીકાજ ખૂબ આવતી, તેથી બણેલા વર્ગને એ ગમ્ય નહિ; ને વળી એ બજવાવાદી નહોતું તેથી, પક્ષભેદથી—તડબાવનાથી નિર્ભય રહે એવું બજવાવાદી છાપું કાઢવાની ખટપટ અમે કરવા લાગ્યા. તે વેળા કવિરાજે કહ્યું કે જો આપણે છાપું બહાર પાડીએ તો રંગપૂરના મથકે રૂ. ૨૦૦)ની મદદ કરવાનું વચન ક્યારનુંય આપેલું છે.

ખારીન્દ્રની એક કુલ

યુગાંતર છાપું કાઢવાની ખટપટમાં મુખ્ય અમે ત્રણ હતા. ખારીન્દ્ર, અવિનાશ અને હું. પછી ૧૯૦૦ રૂપિયા કલકત્તાથી મળી ગયા, આમ કુલ ૩૦૦ રૂપિયા લઈ જાંગ ઠોકી અમે બેન-ફાટેલાઓએ યુગાંતર પ્રગટ કર્યું. ખારીન્દ્રે પોતાના ‘વીજળી’ પત્રમાં લખ્યું છે કે જે જીવાન એની (ખારીન્દ્રની) સાથે ગૌહત્તી જઈ બન્દુકની ગોળાથી ધવાયો હતો તે જીવાન ૫૦૦) રૂ. રંગપૂરથી લાગ્યો હતો. આ વાત સાચી નથી. તે જીવાન ૨૦૦) રૂપિયાજ રંગપૂરથી લાવેલો.

યુગાંતર છાપું

યુગાંતર નામનો શોધનારો હું. દેવવ્રત બસુજીની સાથે ખૂબ વાટાઘાટ કરી એ નામ નક્કી કરેલું. એ નામ સ્વં શિવનાથ શાસ્ત્રીજીની સાંસારિક વાર્તા ‘યુગાંતર’ માંથી ઉછીનું લીધેલું. વધારામાં અમારામાંના ઘણાક બ્રાહ્મોસમાજની અસર હેઠળ ઉછરેલા હતા, એટલે એ નામ અમને વધારેજ ગમી ગયું. અમારી ઇચ્છા એવી હતી, કે શાસ્ત્રીજીએ જેવું સામાજિક યુગાંતરનું ચિત્ર દોર્યું છે, તેવુંજ અમે રાજનૈતિક યુગાંતરનું ચિત્ર રચીશું અને આખા દેશમાં એ બાવના રેલાવીશું. યુગાંતર અમારા સંઘનું છાપું હતું. પૈસાની લેવડદેવડ, છાપાની શૈલી અને વિચાર સરળી તથા લેખોની પસંદગી વગેરે બધુંજ કામ સંઘના અભિપ્રાય મુજબ થતું. એ બાબતમાં અમારા ઉપર દેખરેખ રાખનારા ત્રણ જણ હતા; શ્રી અરવિંદ ઘોષ, શ્રી દેઉરકર અને શ્રી “ચ”.

ફાટફુટ પ્રગટે છે

યુગાંતર છાપાને આંખા બંગાળામાં વ્યાપેલી બળવા સમિતિનું પીઠબળ હતું. એ તેનુંજ વાહન હતું. એ વખતે જેઓ પ્રમથ બાણુના તાબેદાર જેવા હતા ને લાઠીલાકડી ફેરવતા તેઓ એકત્ર હતા. તે સિવાયના તો બંગાળ આખાયના મથકો અમારીજ સાથે હતા અને અમે સૌ અરવિંદ બાણુની આગેવાની હેઠળ કામ કરતા. આ પ્રમાણે બંગાળાના બળવા સંપ્રદાયમાં પહેલવહેલું ફાટફુટનું તત્વ પ્રગટ્યું. કલકત્તાની અનુશીલન સમિતિ, ઢાકાની અનુશીલન સમિતિ, મૈમનસિંગની સુહદ સમિતિ અને તેની શાખાઓ સીધીજ મિત્રજીના હાથ તળે હતી. તે સિવાય બંગાળના બધાં મથકો અમારી સાથે સાથે અરવિંદબાણુની આગેવાનીમાં કામ કરતા, ને એમ સંખ્યાબળ પણ અમારુંજ વધારે હતું; તોયે વાર્ષિક સમેલન

થતું ત્યારે બધાજ શ્રીં મિત્રજીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભેગા થતા. નવાઈની વાત તો એ, કે અફેક શહેરમાં પણ એ બે તડ હતા; જેમકે ઢાકામાં, મૈમનસિંગમાં, વગેરે. ત્યારે પણ સમિતિ જોઈએ તેવી મજ-જુત કે સંગઠિત તો નહોતીજ. અમે લોકોને મોઢે પણ કહેતા કે મિત્રજી અમારા પ્રમુખ છે, પણ તેઓ તો સતીશ કે પુલિન શિવાય કોઈને દેખી શકતા નથી. જ્યારે ખર્ચ કામ આવતું ત્યારે આ તડની વાત આગળ થતી અને લોકો બોલતા કે તમારા કામમાં સંપ નથી, સહકાર નથી. હું ધારું છું કે આવી કુટકાટમાંજ છેવટ ત્રણ વિભાગો બંગાળમાં પડ્યા ને વૃદ્ધિ પામ્યા.

હેડપ્રેસથી માંડી વિજળીક યંત્ર સુધી !

ત્રણસો રૂપયડી લઈને અમે તો છાપું કાઢવાના કામમાં ઝંપ-લાવ્યું. પણ પાછળથી સારી રકમો મળી આવેલી. પહેલાં અમે છાપું કાઢ્યું, ત્યારે ઘણાકાએ અમને ધૂતકારી કાઢેલા; મોટા મોટા છાપાવાળાઓ અમારી તરફ ધૂણાની નજરે જોતા. તેઓ અમને પુટકળીયા—Upstarts-ઉધમાતીઆજ માનતા. જુના લેખકોમાંના એકનીજ અમને હુક હતી—સખારામ દેઉરકરજીની. પણ અમે કંઈ અમારું કામ છોડી દઈએ તેવા નહોતા. અમારી મતલબ એ હતી કે આ બંગાળાની આંખોમાં આંગળી ઘીંચીને પણ તેને બોક્ષતું કરવું પડશે—સાચી વાત એને સમજાવવી પડશે. છાપું છપવું તે બધું કયાંક સુધી ટકે ? બળવાતું કામ તો કરવાનુંજ, ને છતાં છાપું સાથે સાથે ચલાવવાતું, પૈસાની ખેંચ તો હંમેશ ચાલુ રહેતી. અમારા છાપાના ખજાનગીનું કામ અવિનાશને સોંપેલું હતું. હિસાબ કિતાબ ને નાણાંની આવજનની ખબર તેને અને અરવિંદ ઘોષ બાણુને—એને. પૈસા ખુલ્યા કે અમે અરવિંદ બાણુ અને ‘ચ’ મહાશય પાસે દોડી જતા, તાણાતાણુ રહેતી તો હંમેશ; પણ વળી કામકાજ

વખતે જોઈએ ત્યારે ક્યાંકથી જોમવાઈ થઈ પણ રહેતીજ. આમ હેંડપ્રેસથી શરૂ કરી અમે છોવટમાં તો છાપખાનું ઠેઠ ઇલેક્ટ્રીકથી ચાલતા, મોટા ચંત્રોવાળું બનાવી શક્યા હતા.

પેલા ગોરજી બાવાઓ !

છોવટે—પૈસા ચોમેરથી આવતા; જેલમાં કે ફાંસી જનારા જીવાનો પણ તૈયાર હતા પણ પેલા બધા કર્મકાંડના ગોરજીઓ વકીલો ને બારીસ્ટરો ક્યાં જોય થઇ ગયા ? હિન્દના રાજકીય ઇતિહાસના ધડતરમાં આ વાત ખાસ સમજવા જેવી-ખ્યાનમાં ઉતારવા જેવી છે. જ્યારે અમારૂં બળવાકાર્ય ખરેખર શરૂ થયું ત્યારે કલકત્તામાં દેશોદ્ધારની બડાશ હાંકનારા બેરીસ્ટરો ને વકીલ સાહેબો ‘એકસ્ટ્રીમીસ્ટ’-ઉદ્દામ મતનો સિલ્કો લગાવી લાપણુ ઝાપટતા ઠેરઠેર ભટકતા હતા ! તેમના તરફથી એ પછી રાત્રી પાંધ પણ મળી નથી. સાથે સાથે ઉત્તર બંગાળના વકીલો પણ સરકી જવા લાગ્યા. એક વાર અમારા એક વાર્ષિક મેળાવડા વખતે ઉત્તર બંગાળના કોઇક નામીયા વકીલ જમીનદાર પાસે શ્રીં ‘ચ’ મહાશયે અમને કેટલાકને અમારા છાપા માટે પૈસા માંગવા મોકલ્યા. અમે અમારી મુશ્કેલીની વાત સારી પેઠે રજુ કરી; પણ પછી નાણાંની સહાય માટે બોલવા માંડયું એટલે તે જમીનદાર આગેવાન સાહેબે આમ જોયું, તેમ જોયું ને પછી ત્યાંથી રસ્તે પડી ગયા. એ જોઇ ‘ચ’ નું હૈયું ચીરાઇ ગયું.

‘ ચોપડા બતાવો ’

આ વા આ વકીલો ને જમીનદારોનું લશ્કર વધારામાં ‘યુગાંતર’ ઓપીસમાં હિસાબના ચોપડા જોવા પણ ધસી ગયેલું, કેમકે તેમણે ૨૦૦ રૂપિયાની ‘ગંજવર’ (!) મદદ કરી હતી. અવિનાશી આ વાત અમને બીજે દહાડે કહી, મેં તો અવિનાશનેજ

કહ્યું: અભ્યા. તેં એમને હાંકી કેમ ન કાઢ્યા? -ચોપડા શા માટે ખતાવ્યા? આ વકીલ મહાશયની સાથે વળી એક ૪૦૦૦૦ ની વાર્ષિક આવકવાળો જમીનદાર હતો તેણે અમને કોઇક કામ વાસ્તે ૨૦ રૂપિયા આપવાનું વચન આપેલું-પણ તે બેચાર દહાડા પર માગવા ગયેલા તે વેળા આપવાનીજ ના પાડેલી!

પછી કવિરાજે તો એક વાર હસીને કહ્યું: હું યુગાંતરનો હિસાબ બેઠા ગયો. અવિનાશ ચોપડા ખતાવ્યા. જોઈ' છું તો આવકની તો વાતજ શી? તેને નિભાવવાનીજ બરાબર જોગવાઈ નહોતી. ત્યારે મેં જાતેજ તેને મદદ કરવાનું વચન આપ્યું!

ધાંધલીયા વૃત્તિ

આ વો હતો અમારા વકીલ, બેરીસ્ટર અને જમીનદારોનો દેશપ્રેમ, અને આવી હતી તેમને બળવાકાયને મદદ. શરીરનો કાંકરોયે ખેરવ્યા વિના, કોઇ જાતનો ભોગ આપ્યા શિવાય, ધાંધલીયા આગેવાન થવાનું હોય ત્યાં આગળ આ નાચીયા નેતાઓ ધસી જતા. એનુંજ નામ જીર્જવા સાઇકોલોજી-મૂઠીવાદી તવંગરોની મનોદશા; જન ગુમાવે ખીજ ને માલ મોજથી ખાઇએ આપણે-એજ, તવંગરોની હંમેશની મનોદશા એજ હોય છે. આટલા ખાતર જ્યારે બોમ્બ પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ, ટપોટપ બંદુકની ગોળાઓ છૂટવા લાગી ને ધરપકડોની ધમાલ મંડાઈ ત્યારે તો આ તવંગર સાહેબો બળવા સંપ્રદાય રૂપી મંડપના પાછલા ભાગમાં બરાઈ બેસતા ને આખરે તો તેઓ એ કામકાજમાંથી 'ધૂ' ઉરફે અંતર્ધાન જ થઇ ગયા અને બધું નવજવાનોને હાથેજ થવા લાગ્યું.

અંગાણી કુટેવ!

અંગાણાઓનું એક અપલક્ષણ એ છે કે ચાર સવાકા દાન કરે કે ફંડમાં બરે તો ચાર વાર ડાળા કાઢે છે ને ચાર-

વાર હિસાબ જેવા માંગે છે.* તવંગર માણસોની પણ રીતભાત કોપીજ હલકટ પ્રકારની રહે છે. એમની સાથે અમેરિકામાં રહેતા હિંદી મજૂરોx જેવાની મનોદશા સરખાવીએ તોયે કેટલું અંતર-ભણે આસ્માન ને પાતાળ ! ત્યાંના અભણ મજૂરો સ્વદેશભક્તિ અથવા તો 'ધર' (બળવો) ના નામ માત્ર પર સો સો ડોલર સહેજ વાતમાં આપી દેતા, એ અનુભવ સિદ્ધ છે.

અર્લિનનો પઠાણ !

જ્યારે હિંદના બળવાવીરોને અમેરિકન સરકાર પોતાને ત્યાંથી દેશનિકાલ કરવાની ખટપટ કરી રહી હતી ત્યારે તેમને કંઈક નાણાંમદદ કરવા અર્લિન શહેરમાં વસતા હિંદીઓ પાસેથી મેં ફાળો ઉઘરાવેલો. તેમાં એક અત્યંત ગરીબ પઠાણ (આફ્રીદી) જે નાણાંની તંગીને લીધે દહાડામાં એક જ વાર જન્મતો-અધપેટ રહેતો, તેણે પોતાની “કોમને ખાતર” ૩૦ માર્કની રકમ ટૂંક દમને ભરી આપેલી. મેં એ દાન—એ પરમ પવિત્ર ફાળો માથે ચઢાવીને લીધેલો—મારી જીંદગીમાં એ દાન કદી હું નથી વીસરવાનો !

ભાવી રાજતંત્રનો ખરડો

જ્યારે હું બળવા સંઘમાં દાખલ થયો હતો ત્યારે સ્વં દેવવ્રત બસુની સાથે મારે ખૂબ ગાઢ સંબંધ ઝામ્યો હતો. તેમની સાથે મારે જાતજાતની ઇતિહાસ ધર્મ ને શીલસુશીને લગતી ચર્ચા

---

* ગુજરાતીને બીજુંજ અપલક્ષ્ય છે. તે દાન કરે છે પણ એટલો પ્રમાણી રહે છે કે તે કેમ ખરચાય છે તે તરફ જેવાની નજર જ રાખતો નથી. હિસાબ માંગતો નથી કે ધણીવાર તો પહોંચ પણ લેતો નથી. આ દેવ હમણાં હમણાં કંઈક સુધરતો લાગે છે એટલું ખરું. અનુવાદક

x વધુ બહુવા વાંચો પંબજનું પ્રચંડ કાવ્યરૂં, ‘મર્દિવ’ રા. ૧૧

થતી. તેમનું ધર અમારા ખાસ અડ્ડા જેવું થઇ પડેલું હતું. તેમની પાસે મેં પહેલવહેલું સાંભળેલું અને પછી તો બીજા મોટામોટાઓ કહેતા હતા કે બળવાની યોજના પછી જરૂરી એવી રાષ્ટ્રીય રાજ-તંત્રની એક રચનાત્મક યોજના આગેવાનોએ પહેલેથીજ ઘડી રાખી છે. અલબત્ત, આ ખરડો દકખણ તરફથીજ આવેલો હતો.

બંગાળ માટે એક, બીજા માટે બીજું !

બળવાની યુક્તીતિ સંબંધે મેં એવું સાંભળેલું કે પહેલાં તો આપણે ગેરીલા યુદ્ધ-એટલે કે સંતાકુંકડી યુદ્ધ કરવું પડશે; અને દેશી સિપાઇઓને હાથ કરી લેવા પડશે, વગેરે. રાજતંત્રની યોજના માટે મેં એવી વાતો સાંભળેલી કે હિંદમાં એક પૂરેપૂરું બંધારણયુક્ત Constitutional સામ્રાજ્ય કરવું જોઈશે. પણ અમારામાંના ઘણાકને આ વાત પસંદ નહોતી પડતી. અમે કહેતા કે અમારે કંઈ બંગાળામાં રાજબાજ નોંધતો નથી-બંગાળા માટે શી ગણતરી કે તજવીજ રાખેલી છે ?

જવાબ મળતો કે બંગાળાઓને માટે પ્રજાતંત્રની ગોઠવણ રાખી છે.

અમે પૂછતા: આખા હિન્દને માટે એવી ગોઠવણ કેમ ન થાય ?

જવાબ મળતો: દકખણ અને રજપૂતાના વગેરે મુલકો હજી પૂરા ને પાકા રાજતંત્રવાદી છે. એટલે સ્વતંત્ર ભારતની રાજપદ્ધતિ અમેરિકાના જોડીયા રાજ્યો અને જર્મનીના રાજતંત્રના વચગાળાની કોઈક નવીન પદ્ધતિ બનશે.

એવી માથાઝીંક શી ?

એક દહાડો મેં દેવવ્રત બાબુને પૂછેલું: શ્રી અરવિંદ બાબુનો શો અભિપ્રાય છે ?

દેવવ્રત બસુજી કહે: ઘોષ બાબુ તો દકખણથી આત્મા આવે

છે, એટલે તેઓ તો રાજતંત્રવાદી છે.

ખરું કહું તો આ જાણીને અમને સંતોષ થતો નહિ. એટલે સ્વં દેવવ્રત બસુ કહેતા કે તમે શા માટે એ વિષે માથાઝીંક કરો છો અથવા શીકર કર્યા કરો છો? આગેવાનો (પેલા બેરીસ્ટર બિરોદરો) બારે બુદ્ધિશાળી છે, તેમણે આ વિષય પર સારી પેઠે વિચાર કરી બધી નક્કી ગોઠવણ કરી રાખી છે.

‘પહેલાં અંગ્રેજોને તો કાઢો’

આ મ ને આમ રાજનૈતિક શીલસુશીની ચર્ચા દબાઈ જતી. તો પણ જ્યારે યુનિવર્સિટીની ઉચ્ચ પદવીવાળો કેઠકિ નવો માણસ સભ્ય તરીકે ઉમેરાતો ને પૂછપરછ કરતો કે તમે બધા બાંગ્લેડની વાતો કરો છો; પણ ચલુતરનો શા વિચાર કરો છો?

ત્યારે તેને જવાબમાં એ ને એજ નક્કી કરી મૂકેલો જવાબ મળતો, ને એક મ્હોંબધક જવાબ તો બધાજ દેતા કે: પહેલાં ઇંગ્રેજોને તો કાઢો.

હવે સવાલ એ થાય છે કે ઇંગ્રેજોને હાંકી કાઢે કાણ? એનો જવાબ પણ હંમેશાં ફેરફાર વિના એકધારો મળ્યાં કરતો ખરો. કે-હિન્દના રાજાઓ બધા રાષ્ટ્રીય ભાવનાથી પ્રેરાઈ એક થઈ જશે અને સ્વતંત્રતાના રણબેલનમાં જોડાશે-મદદ કરશે. રાજાઓ, જમીનદારો, બેરીસ્ટરો અને દાકતરો તો ફરી સ્વતંત્રતા મેળવવાના બળવામાં આમ જોડાશેજ જોડાશે-પણ આપણે બંગાળી બાબુઓ ખેડુ-મજૂરોને કેવી રીતે એમાં મેળવીશું?

પણ ખેડુતનું શું?

ન બંગાળના ખેડૂતોએ તો કલકત્તાના ચૌરંગી મહોલ્લાની હોટલો આગળ આવી ઇંગ્રેજોને હાથે ઘોલધૂપ્યા નથી ખાધા,

અથવા મડમો પરણી ગોરી પ્રભને હાથે 'નીગર' જેવી ગાળ પામી નથી ધૂતકારાયા, કે નથી તેમણે રેસીડન્ટ અથવા મેજિસ્ટ્રેટની હાતોનો સવાદ ચાખ્યો; ને એ રીતે જેમણે આક્ષેપ ને અપમાન નથી ખમ્યાં તેઓ કેમ કરીને ઇંગ્લેન્ડેથી બનશે ?

જવાબ મળતો: તેમને સમજાવી લો કે તમારા જમીનદારોનો તે શો વાંક ? પરદેશી રાજકર્તાઓએ તેમનું બધું નષ્ટ કર્યું છે. ઇંગ્લેન્ડે વિદાય થતાંજ ખેડુતોનું પણ કલ્યાણ થશે-તેમનું જીવન સુખી થશે.

અમે આ બધું પોપટપંખી પેરે ગોખી મૂકતા અને અટળ અચળ સત્ય પેરે માની સૌને બળવા સંઘમાં ખેંચવા-સામેલ કરવા પ્રયાસ કરતા. પેલા અ-અંગાળા આગેવાનોએ કેટલા રાજમહા-રાજાઓને હાથ પર લીધા હતા, તે હું નથી જાણતો. એટલું ખરું કે અમે તો અંગાળામાં ઘણાક જમીનદારો અને વડીલ મુખ્યત્તરોને અમારામાં સામેલ કરી શક્યા હતા, અને આમવર્ગ-જે દેશનો ૯૫ ટકા જેટલો ભાગ છે તેમાંથી કેટલા અમારામાં ભળેલા એ વાતની સાક્ષી તો ખુદ ઇતિહાસજ પૂરે છે.

નદીયાનો એક કિસ્સો !

એક વાર હું નદીયા જીલ્લાના કેઈક ગામમાં પ્રચાર કામ માટે ગયો હતો. ત્યાં એક ખેડૂત આવીને કહે: મેં સાં-ભળ્યું છે કે અમખેડુતોનાં દુઃખદરદની વાતો જાણવા કલકત્તાથી એક બાથુ અહિં આવ્યા છે.

મેં તેના દુઃખની કહાણી પૂછી. તેની આંખમાંથી દડદડ દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં ને ખૂબ રડતાં રડતાં તેણે પોતાના દર્દની કહાણી કહી. બધું સાંભળી રહ્યા કેડે મેં પૂછ્યું પણ બાઈ! તું જાણે છે ખરો, કે તારા પર આટલી બધી આફત ને દુઃખ

પડે છે તેનું મૂળ કારણ કોણ છે ?

તે બોલ્યો કેમ ન જાણું, બાબુજી ? જમીનદારો સ્તો.

મેં એકદમ પેલો નેશનાલીસ્ટોનો ગોખણીયો જવાબ અ-
ડાવ્યો : ના ના ! તું ભૂલે છે. બાપડા જમીનદારોનો કંઈ વાંક નથી.
વાંક બધો આ આપણા પરદેશી રાજકર્તાઓનો છે.

ખેડુત તો મારી સામે ડોળા ફાડી જેવા લાગ્યો. તેને મારી
વાત પર જરાય ભરોસો ન બેઠો એમ લાગ્યું. મારી વાતનો કશો
જવાબ ન દેતાં તે તો હિંચે આસ્માન તરફ જોતો જોતો ચાલ્યો
ગયો.

સ્વાર્થબાજનો એજન્ટ !

આ જોઈ હું મનમાં ખરેખર ખૂબ શરમાયો. હું સમજ્યો
કે આ અબાણુ ગરીબ ખેડુતને પણ મારા જેવા કલક-
તાના રાજદારી બાબુસાહેબો પર ભરોસો નથી આવતો. આ તો
હું જીંદગીમાં બૂલ્યો નથી. બૂલવાનો નથી. હાય ! તે વેળા નહોતો
સમજતો કે હું દેશના કામને નામે 'યુનિયાદી સ્વાર્થ' નો (યુરજી
વર્ગના સ્વાર્થનો) તવંગરોની સ્વાર્થબાજનો એજન્ટ બનીને ચોમેર
ધુમતો હતો ! અમે આમવર્ગને કેટલો હાય કરી શકેલા તે વાત
આટલા પરથી સમજશે.

બડેખાંઓના ગરખાં

આ મ છતાં ઘણાક મોટા લોકો—બડેખાંઓ કહેતા કે :
ફલાણા બાબુ પખનાથી ૫૦૦૦૦ માણસ લાવી આપશે.
ઢીકણા બાબુએ તો ઢાકાની બધીજ જવાબદારી માથે લીધી છે,
કોઈ કોઈ કહેતા કે : મેદિનીપૂરથી સંતાલ અને હુંટારાઓના
ટોળાને પણ આપણામાં લઈ લેવા પડશે.

એ વાત સાચી-

જા મે તેમ, પણ એક દહાડો દેવવ્રત બસુજીની સાથે વિવાદે ચઢતાં મેં પૂછેલું: અંગાળામાં લઢશે કાણુ ?

તેમણે જવાબ દીધેલો: અંગાળામાં જીવાન નિશાળીયાઓ મેદાન પડશે.

પહેલાં એ વાતને મેં અદ્ધર તરીકે ગણેલી-પાયા વિનાની માનેલી. પણ સ્વદેશી યુગના સમયનો ઇતિહાસ જોતાં એ ધારણા સાચી ઠરતી માલમ પડી. હવે તો જાણે સૌ કાંઈને વિશ્વાસ બેઠો છે કે હિન્દની સ્વતંત્રતાને કાળે અંગાળાના નૌજીવાન વિદ્યાર્થીઓ સાચી આશાનું કેન્દ્રસ્થાન છે.

અમારો જ્ઞાનભંડાર (!)

અ 'ગાળામાં અમારા બળવાવાદીઓના રાજકારણ તેમજ અર્થ-શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતો આવી જતના હતાં. નવા કશાનીયે રચના થઈ શકી નહોતી. થાય પણ કેવી રીતે ? અમારા રાજનૈતિક જ્ઞાનનો ભંડાર જીઓ તો આટલોજ: યોગેન્દ્ર વિદ્યાભૂષણની ચો-પડીઓ, આનંદમઠ* અને મેઝીનીનું જીવનવૃત્તાંત. અને હિન્દના અર્થશાસ્ત્રનું જ્ઞાન અમે મેળવતા બે જાણુ પાસે: ડીગ્બી પાસે અને દાદાભાઈ નવરોજી પાસે (અનખિટીશ રૂલ ઇન ઇડીયા). જે વળી આગળ દોડતા તે બહુ તો યુરોપના રાજકારણને ચર્ચતાં પુસ્તકો, સોશીયલીઝમનાં અને રશિયન બળવાવીરોના ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતા. આ બધો વૈજ્ઞાનિક માલ મસાલો લઈ સ્વં સખારામ દેઉસ્કર મહાશય અમને શીખવવા બેસતા-વર્ગ ચલાવતા. તેમણે બળવાના આગેવાનોના ખાસ આગ્રહથીજ 'દેશેર કથા - દેશની વાત'નું પુસ્તક લખ્યું. દેઉસ્કર સાહેબ અમને હિંદી ઇતિહાસની આંટીધુંટીઓ

* ગુજરાતીમાં ગાંધીવ તરફથી પ્રકાશિત. કિં. ૩૧૦ રૂ.૬

સારી પેઠે સમજવતા. ખરે, અમે તેમના બારે ઝણી છીએ. આ બધી ચર્ચાને પરિણામે થોડીક બંગાળી ને ઇંગ્લેન્ડ પત્રિકાઓ, કવિતાઓ વગેરે નનામી જ છાપી કાઢી લોકોમાં વહેંચી દેવામાં આવતી પછી સ્વદેશી ચળવળ વખતે તો અમે રીતસર એક પછી એક અંક રૂપે “આપણું સુવર્ણમય બંગાળ” (સોનાર બાંગલા)× નામનો એક મેનીફેસ્ટો ઇંગ્લેન્ડ તેમજ બંગાળીમાં બહાર પાડતા. અહાહા! તે વેળાએ બધા કામમાં અમારો શો ઉત્સાહ, શી અમારી હિમ્મત !

ને એ સર્વનો હેતુ હતો એ—કે આમલગમાં ઇંગ્લેન્ડે સામે દ્વેષ સળગાવવો અને લોકોની આંખોમાં આંગળાં ઘોંચી તેમને દેખતા કરવા.

સ્વં અપૂર્વકુમાર ઘોષ

તે વેળા બળવાવાદની શીલસુરી એકજ હતી: રાષ્ટ્રીયતા કેળવો. સ્વતંત્રતા મેળવીને એક રાષ્ટ્રત્વ પ્રાપ્ત કરવું પડશે. અને તેને માટે સ્વદેશપ્રેમના સાધન વડે બ્રાહ્મણ, ચદ્ર, રાજા ને પ્રજાને એક સૂત્રે બાંધવા પડશે. કેાઇની પણ શીલસુરી આનાથી આગળ નહોતી દોડી શકેલી. માત્ર એકજ—હિંદુ ધર્મને ન માનનાર બેરીસ્ટર સ્વં અપૂર્વકુમાર ઘોષ અમારા મંડળમાં દાખલ નહોતા, તોયે અમારી બાળ રાખ્યા કરતા અને સહાનુભૂતિ પણ દર્શાવતા, તેની સાથે અમારે મળવાનું થ.થ ત્યારે તો તે એકજ વાત કાઢે—સોશિયાલીઝમની.

સહચોની કોટિ કયારે ફરી?

હું જે કાળની વાત કરું છું તે બંગાળની બળવા સમિતિના હિંદુ અગ્રણીની—ઉત્પતિકાળની વાતો છે. હું ધારું છું કે બ-

× આપણામાં જેમ ગુજરાતને માટે ‘ગરવી’ વિશેષણ કાચમી વપરાય છે તેમ બંગાળીઓ બંગાળને ‘સોનાર બાંગલા’ કહે છે.

જવા સંમિતિઓની સ્થિતિ તેજ વેળા સારામાં સારી હતી—અને અલિપુરના કેસ સુધી તે એવી ને એવી સરસ રહી હતી. પૈસા ટકાની નજરે સ્થિતિ સારી નહોતી. પણ સભ્યોની માનસિક અને સામાજિક ભૂમિકાની ગણતરીએ એ વખત ખૂબ ઉન્નતિનો ગણાય. કેમકે જાતજાતના વર્ગોમાંથી અને જાતજાતનું સુંદર શિક્ષણ મેળવેલી વ્યક્તિઓ અમારી ગુપ્ત મંડળીઓમાં દાખલ થતી અથવા તો પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવતી.

મારું માનવું છે કે અલિપુરનો કેસ ચાલ્યો તે પછીથી અમારી મંડળીઓના કામકાજમાં તેમજ તેના સભ્યોની કોટિમાં બહુ ફેરફાર થઈ ગયો. મેં દેશ તળ્યો, પછી લોકોને મોંઢે જે સાંભળ્યું તે પરથી અનુમાન થાય કે બળવા સંપ્રદાય જેમ જેમ ઉગ્ર સ્વરૂપ ધારણ કરતો ગયો તેમ તેમ જમીનદાર, વકીલ તથા બેરીસ્ટર વર્ગ ધીમે ધીમે તેમાંથી ખસી જવા લાગ્યો.

પોગળ કુટ્યું

એવટે જગદવ્યાપી મહાયુદ્ધ શરૂ થયું તે પહેલાંના અરસા સુધી તે કેવળ નિશાળીઆઓ મારફતજ ભરચક રહ્યો હતો. તે વેળા નાણાને અમાલે લુંટ કરવી તથા ધાડ પાડીને જીલમી પોલીસ પર વેર લેવું એજ મોટામાં મોટી બળવાપ્રવૃત્તિ થઈ પડી હતી. પણ યુદ્ધના ગાળામાં તો પરદેશીથી પૈસા મોકલાયા હતા, હથિયાર પણ મોકલાયા હતા અને તુર્કીના સુલતાને ઈંગ્રેજોની વિરુદ્ધ જેહાદ પોકારી હતી તથા તુર્કીના શેખઉલ્લખસ્લામે હિન્દના હિન્દુમુસ્લીમોને ભેળા થઈ ઈંગ્રેજ વિરુદ્ધ લડવા માટે ફતવો પણ બહાર પડ્યો હતો. છતાં—છતાં કશું વળ્યું નહોતું. એનું કારણ સામાન્ય પ્રજાના મગજમાં કંઈ ઉત્તેજ છે ખરું? ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ માં બળવા પ્રયાસની નિષ્પ્રયોગીતાને પરિણામે અમારામાં કેટલાકની આંખો ઉધડેલી,

દેશમાંનો બળવા સંપ્રદાય, ખેડુમજુરાદિ આમવર્ગથી વંચિત રહેવાથી કેવો શનપમ જેવો હતો તે ઘણાંક સમજી ગયા હતા. અને મહા-યુદ્ધ વેળા રામરજવાડા જમીનદારો તથા વેપારીઓએ દેશમાંથી અનર્ગળ નાણું બહારી અંગ્રેજોના હાથમાં સોંપ્યું અને સર્વ પ્રકારે સરકારને મદદ કરી તે પરથીજ તેમને સ્વતંત્રતાની તરસ કેટલી ‘બધી’ (!) છે એ વાત સમજાઈ ગઈ હતી !

મોટો ભ્રમ !

એ બળવા પ્રવૃત્તિનું પરિણામ જોઈ બરાબર સમજાયું છે કે અમે જે આદર્શ અને જે શીલસુશીને અનુસરી પ્રયાસ કરતાં હતા તેજ પ્રમાણે અમે પરિણામ પણ પામ્યા હતા. કરે તેવું પામે એ તો પુરાતન સત્ય છે. તોયે દરેક દેશનું રાજદારી ઘડતર થયા વિના તો નથીજ રહેતું એ વાત નક્કી છે.

પણ આજે ભૂતકાળ પ્રત્યે નજર માંડું છું. તો જણાય છે કે અમારી શીલસુશી કેવળ એક ધોર ભ્રમ સમાન હતી; ને એ ભ્રમ છે એવું હજી આજે પણ જૂજ માણસો સમજ્યાં છે. હિન્દુસ્તાન જેવા દેશમાં રાજાથી માંડી ખેડું પર્યંતના સર્વ વર્ગો સ્વદેશપ્રેમની સાંકળે સંકળાઈ સ્વતંત્રતાનું જીવ ખેલે-જે જેવા છે તેવા ને તેવાજ રહેશે. તેથી આગળ નહિ વધે. અને સૌ પોતપોતાને સ્થાને રહી, પોતાનાં સ્વાર્થને આડે રાખ્યા વિના બાધચારાથી એકાકાર બની જઇને દેશને સ્વતંત્ર કરશે એ, — અમારી રાજકારણી ગણતરીમાંનો મોટામાં મોટો ભ્રમ હોય તો તે એજ.

એકજ કલમો: ઇંગ્રેજને હાંકે!

હિન્દના બળવાવાદીઓનાં મન એકજ અવસ્થામાં ધેરાયલાં હતાં તેથી તેમને દેશનો સમાજ પણ એવો ને એવો — એકની એક અવસ્થા સાથે જડાયેલો રહે એમ થતું. પોતાના અ-

તરમાં કોઇ જાતનું પરિવર્તન કરવાનું-તેને આગળ ધપાવવાનું, પ્રગતિશીલ કરવાનું કે તેમાં વિશ્લેષ આણવાનું હિન્દવાસીઓને ગમતું જ નથી. (ટુંકમાં, તેઓ સ્થિતિચુસ્ત છે, જીનવટપ્રેમી છે.) અળવાવાદીઓ એમાં અપવાદરૂપે નહોતા. આપણા સમાજમાં ‘પરિવર્તનવૃત્તિ-પરિવર્તન શક્તિ’ નથી તેથી આપણા અંતરમાં પણ તે પ્રગટતી નથી. આમ આપણી વિચાર-મનોદશા અને આપણો સમાજ (ધાંચીની ઘાણીના બેલની જેમ) જ્યાંનો ત્યાં સ્થાયી રહી પડે છે. જેઓ અંતરમાં કે વિચારસરણીમાં અળવો ન પ્રગટાવી શકે તેઓ બહારની દુનિયામાં ક્યાંથી જ અંડ સળગાવે? જે પહેલાં અંતરને મુક્ત કરી શકે તે બહાર પણ મુક્તિ સહેજે મેળવે; પણ આ સત્ય વાત આપણા અળવાવાદીઓને લાગુજ કેમ પડાય? હિન્દના અળવાવાદીઓએ ક્યાં પોતાના અંતરને સ્વતંત્ર બનાવ્યું હતું કે તેઓ અફાટ જનસમુદાયને પણ સ્વતંત્રતાના રસમાં તરબોળ કરી શકે? યુરોપમાં ‘અળવાવાદી-Revolutionist-’ શબ્દ જે અર્થમાં વપરાય છે તે અર્થ મુજબના અળવાવાદીઓ હિન્દમાં મેં બહુજ જૂજ જોયા છે. અમારો વિશ્લેષવાદ એટલે તો - બસ, ઇંગ્રેજને દેશમાંથી કાઢી મૂકવા, તે. અળવાવાદનો મુખ્ય મંત્રજ આ-ઇંગ્રેજને હાંકી કાઢો. દેશમાં કે દેશબહાર પણ આ ‘ઝગ્યા’ નો, આ કલ્પનાનો ભંગ કરે તો મોટું પાપ ગણાવું!

આપણા પ્રબળકીય નબળાઇ

જ્યાં અળવાનો મુખ્ય મંત્રજ આવો હોય ત્યાં કોઇ બીજા પ્રકારનું સાચું દર્શનશાસ્ત્ર-સાચી શીલસુરી આવેજ ક્યાંથી? હું કોઇ પર આક્ષેપ નથી મૂકતો. ઉલટું જે સ્વદેશપ્રેમીઓએ સ્વતંત્રતાને ખાતર સ્વાર્થત્યાગ કર્યો છે ને પ્રાણ પણ ગુમાવ્યા છે તેઓ તો પ્રાતઃ સ્મરણીય મહાપુરુષો છે-મારા પૂજ્ય છે! હું કહેવા

એટલું માંગું છું કે આપણી પ્રજાકીય નબળાઇનું પ્રતિબિંબ આપણા બળવા સંપ્રદાયમાં પણ પડેલું. આપણે પ્રજા તરીકે મુખ્ય દોષ એ છે કે આપણે કંઈ સુચોક્કસ-Concrete વિચારણા નથી કરી શકતા-કરવાની આવડત વીસરી ગયા છીએ. બધુંયે-abstract હવાઈ, આસ્માની-અચોક્કસ, ગોળગોળ, શાબ્દિક બળવા વિચાર-માં આવે છે અને હંમેશા કંઈ કરવાનું આવે છે ત્યારે ‘રામ કે ભાઈ રામ’ થઈ જાય છે. ઉપરાંત આપણું માનસ બહુ સ્થિતિ-ચુસ્ત, અપરિવર્તનશીલ અને કુસંસ્કાર ભર્યું છે. આપણો વિશ્લેષવાદ પણ તેવાજ છે. વધારામાં “હાંકો ઇંગ્રેજને” એવી ખૂબો પાડીએ એટલુંજ. બ્રાહ્મણ શ્વર તરફ ધિક્કારની નજરે જુએ; હિન્દુ અહિન્દુને હલકા માને; જમીનદાર પ્રજાનું લોહી ચૂસે; સ્ત્રીઓ તરફનો અન્યાય ને અત્યાચાર-જુલમ જેવો ને તેવો ચાલ્યા કરે; નાતજાતો અને વાડા પેટાવાડાઓ પહેલાંના જેવાજ રહે છે; અને સૌને માથે બ્રાહ્મણ તો જાણે શ્રેષ્ઠતમ તરીકે રહેજ, અને બધા ‘એક જાતિ’ તરીકે ઇંગ્રેજને હાંકી કાઢે એવી તો અમારા બળવા સંપ્રદાયની માન્યતા! ખરી વાત એ કે પાછલા વખતમાં બંગાળાનો બળવા સંપ્રદાય એક જાતનો બ્રાહ્મણવાદનો સંપ્રદાય થઈ પડેલો. તેથી ન્યારે મુસલમાનો ધર્મને નામે બળવાવાદની હિમાયત કરતા હતા ત્યારે ‘અમે ઓ આવ્યું પેન-ધસ્લામીઝમ—ઓ આવ્યો ધસ્લામનો ધસારો’ એમ ખૂબો પાડતા હતા!

કેટલાંક કારણો

આવી માનસ અવસ્થાનાં કેટલાંક કારણ હું સમજી શક્યો છું. પહેલું કારણ: આપણી રાષ્ટ્રીય મનોવૃત્તિ છે એમ હું કહી ગયો. બીજું કારણ: એ કે અમારા નેતાઓમાંના ઘણાખરા હિન્દુ હતા. અને એ ધર્મની નજરેજ રાજનીતિ અને સમાજ શાસ્ત્ર

પ્રત્યે નિહાળતા. અંગાળાના બળવાસંપ્રદાયનું સઘળું આશાકેન્દ્ર, સઘળું શ્રદ્ધાકેન્દ્ર અરવિન્દ ઘોષ હતા. ઘોષ બાણ બીજી વેળા વડોદરેથી આવ્યા ત્યારે ધર્મની દીક્ષા લેતા આવેલા અને મારી સમજ પ્રમાણે તો તેઓ બળવાવાદનો ધર્મની નજરેજ વિચાર કરતા. બીજાજ જે આગેવાનો—આગેવાન જેવાંઓ હતા તે બધા પણ શુદ્ધ બ્રહ્મધર્મીઓ હતા બીજા થોડા જેઓ બ્રાહ્મોસમાજની છાંયા હેઠળ હતા તેઓ પોતાનું પોત ન સાચવી શક્યા કે પછી ન ખતાવી શક્યા. જેટલા બ્રાહ્મજીવાનો અમારામાં ભળ્યા હતા તેમાંનો મોટો ભાગ રાષ્ટ્રીયત્વની રેલમાં તણાઈ જઈ ‘હિન્દુ’-ત્વના વિચારોમાંજ તરબોળ બન્યો હતો. ગ્રીજી કારણ: બળવાવાદીઓ આપણા—હિન્દના સમાજવિજ્ઞાન ને ધનવિજ્ઞાનથી ભારે અજ્ઞાન હતા. ઇંગ્રેજ ચોપડીઓ વાંચી—વિલાયતનો ભાકુતી સ્વદેશપ્રેમ બધા શીખેલા. જરૂર પડે ધર્મને બાળુએ મૂકીને પણ કામ સાધી લેવાય તેનું નામ રાજનીતિ ! પણ રાજનીતિ કે બળવા વાદની સમાજશાસ્ત્ર અને ધનશાસ્ત્રના પાયા પર સ્થાપના કરવી જોઈએ એ વાત કેટલા જાણતા કે વિચારતા ? ચોથું કારણ: બળવાવાદીઓનાં અંતર બહુ સાંકડા હતાં—હજીયે છે. આપણે રાજદારી સ્વતંત્રતા ખાતર પ્રયાસ કરીએ છીએ પરંતુ સાથે સાથે સામાજિક, અર્થશાસ્ત્રીય અસ ધાર્મિક વિચારોમાં પણ સ્વતંત્રતાની ખાસ જરૂર છે એ કેટલા સમજ્યા હતા, કેટલા હજીયે સમજે છે ?

ભાવનાની ચોરી !

બધા બળવાવાદીઓ મેઝીની વાંચતા-વાંચે છે. પણ મેઝીની-એજ કહું છે: ‘પહેલાં લોકોનું માનસ સ્વતંત્ર કરવું જોઈએ, તે પછી બહારની દુનિયાની સ્વતંત્રતા તેઓ મેળવી શકે.’ આ વાતનું રહસ્ય કેટલા સમજેલા ? બળવાવાદીઓનાં મનનેજ પહેલાના કુસંસ્કારોમાંથી મુક્ત કરવા જોઈએ—તોજ તેઓ બહાર સ્વતંત્રતાના

ખ્યાલનો પ્રચાર કરી શકે. આપણે ઇંગ્રેજની સામે સ્વતંત્રતા કાળે જીવ્યું પેલીએ અને ન તો દલિત જાતિઓને સરખા હક આપીએ, ન સ્ત્રીઓને છૂટાપણું બક્ષીએ; અ-હિન્દુ સાથે સરખાપણુનો કે મૈત્રીનો દાવો ન દાખવીએ, આમણુ ગોરજીઓની જીલમી માયાજળ-માંથી ને એવા એવા વહેમો-ખોટા ખ્યાલમાંથી તો મુક્ત ન થઈએ ! મોંઢે બોલીયે કે “લાવો સ્વરાજ”, “મારો ઇંગ્રેજને” પણ સાથે સાથે ગુલામીના સેંકડો અંધનોમાં આપણે પોતાને અને આપણી કોમને અંધાયલીજ રાખીએ—આના જેવી ભાવનાની ચોરી બીજી તે શી હોય ? આટલાજ ખાતર બળવાસંપ્રદાય પોતાની ફીલસુફી રચી ન શક્યો અને બધી મહેનત ધૂળ મળી.

આવી ભાવનાની ચોરી એ આપણું પ્રજાકીય અપલક્ષણ છે, જેને ‘સત્ય’ તરીકે સમજીએ છીએ તેને આપણે જાહેર રીતે સિદ્ધ કરવા નથી ઇચ્છતા. આપણે સત્યને ખાતર જગતનાં દુઃખદર્દ સહન કરી નથી શકતા—આપણે શહાદત પ્રિય—શહીદ કોમ નથી. હું અહિં અંગત સ્વાર્થત્યાગની કે અંગત સહિષ્ણુતા(દુઃખદર્દ સહેવાની શક્તિ)ની વાત નથી કરતો. આપણા સમાજમાં આપણા દેશમાં-ધર્મ, સંસાર કે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં ધણીય વ્યક્તિઓ શહીદ બની છે. તેમની વાત હું નથી કરતો. પણ આપણે જેને સત્ય અને હિતકર સમજીએ છીએ તેનો સમષ્ટિ રૂપે જાહેર રીતે અમલ કરીએ છીએ કે નથી કરતા તે વાતની સાક્ષી તો ઇતિહાસ પૂરે છે.

આપણી આંખ આગળ જાપાન ઉલટપાલટ થઈ ગયું. આપણી આંખ આગળ ચીન અને તુર્કી પણ ફેરવાઈ ગયાં—બદલાઈ ગયાં. પણ હિન્દ હજી જેવા ને તેવાજ અધિકારમાં છે. જડ જેવું—* અફર ચીન પણ એટલી ઝડપથી બદલાતું જાય છે * કે પશ્ચિમના દેશોમાં

---

* આ ચોપડી અંગ્રાજીમાં બહાર પડી તે પછી તો ધણાક બનાવો બની ગયા છે ને ચીન સ્વતંત્ર પણ થયું છે. * ન ફરે તેવું.

એવો પોકાર પડી ગયો હતો: 'કોઈ ચીનને અટકાવો'. અને તુર્કી ? —હું જે વાર તુર્કી ગયો છું; ને જોયું છે. ક્યાં હિન્દના મુસલમાનો ને ક્યાં તુર્કીના મુસ્લીમોનાં ચાલચલાણું પહેરવેશ. વિચારસરણી ! બંનેના સામાજિક હલનચલનમાં કેવો અસમાન જમીનનો ફેર ! તુર્કી નિત્ય ફેટલું બદલાય છે, એજ કુરાન ને એજ શરીઅતને માનવા છતાં !* આ સર્વ દેશોના લોકોનાં માનસ પલટાયાં છે—તેમાં પરિવર્તન થાય છે તેથીજ તેમનું સામાજિક અને રાજદારી પરિવર્તન પણ થાય છે.

એ ૧૭ વરસની બાળા !

અંતર પીગળ્યા વિના બહાર બાવ પ્રગટ નથી કરી શકાતો. સ્વ. ભગિની નિવેદિતા—સીસ્ટર નિવેદિતાને મોઢે સાંભળેલી એક વાત તેના દાખલા રૂપે હું રજુ કરીશ. રશિયાના સ્વર્ગવાસી એનાર્કિસ્ટ—બળવાવાદી નેતા પીટર ક્રોપોટકીને એ વાત તેમને કહેલી.

એક વેળા ક્રોપોટકીને પોતાની ૧૭ વરસની યુવાન શિષ્યાને કહેલું: સામે જે ચર્ચ-દહેરૂં દેખાય છે. તેને બોમ્બથી ઉડાવી દેવાનું છે. હું તને બોમ્બ આપું છું. તું એ કામ કરી શકશે ? અલખત, એમાં તારે માર્યા જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.

આ વાત સાંભળતાં પહેલાં તો બાળા અડધી બેભાન જેવી હતી. પણ શબ્દ સાંભળતાં તે એકદમ કૂદકો મારી ઉઠી ને બોલી: લાવો બોમ્બ ! મને આપો ! હું જાઉં છું.

એટલે ક્રોપોટકીને કહે: ના, ના, હું તો ફક્ત તારું પારખું જોતો હતો. એ કામ કંઈ તારે કરવું પડવાનું નથી.

તે બાળાની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં: હાય ! આવું તે પારખું હોય ? એ તો દગો કહેવાય. આ તો મારી ફરજ છે.

---

* આ લખાયા પછી તો એથીય વિશેષ ફેર પડી ગયો છે.

આ દહેરું એ પુરોહિતોના-પાદરી બાવાઓનું જીલમનું મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે! તેનો નાશ કરવો એ મારી ફરજ જ છે.

છે આટલી ધગશ ?

દેરેક જાતના જીલમ તેમજ શોષણ(Exploitation)માંથી માનવને મુક્ત કરવો જોઈએ એ એનાર્કિસ્ટ પંથની માન્યતા છે, તેથી પોલીસ તથા મુત્સદ્દીઓને જેમ તેઓ રાજદારી જીલમના પ્રતિનિધિ રૂપ માને છે. તેમ દહેરાને તેઓ બામણો-પાદરીઓના જીલમનું પ્રતિક માને છે. આટલાજ ખાતર, માનવીની મુક્તિ અંખતી એ બાળા દહેરાને બોમ્બથી ઉડાવી દેતાં ગ્રાણુ તજવાને પણ તૈયાર હતી!

આપણા બળવાવાદીઓમાં આટલી ધગશ કદીયે પ્રગટી છે? આપણે શું માનવીની સાર્વત્રિક—સર્વવ્યાપી-મુક્તિ અંખીએ છીએ? આપણે શું સૌનેજ સ્વતંત્ર કરવા ઇચ્છીએ છીએ? જેઓ પોતાને બળવાવાદી તરીકે ઓળખાવતા હોય તેઓ જવાબ આપે, હવે આ રશિયન બાળાની સાથે એક બંગાળી શહીદની સરખામણી કરું: હું પ્રાતઃસ્મરણીય શહીદ પ્રફુલ્લ ચાકીની વાત કરું છું.

“બેમ્પ્રીલ્ડ ફુલરનું ખૂન !”

પ્રફુલ્લ ૧૭ વરસનો બાળક હતો. ન્યાતે એ બ્રાહ્મણ નહોતો -બ્રાહ્મણોત્તર હતો. અમે તેને જે શીખવેલું, તે એ શીખેલો. અમે જે કરવા કહેલું તે એણે કરેલું. પૂર્વ બંગાળના ગવર્નર બેમ્પ્રીલ્ડ ફુલરનું ખૂન કરવા માટે તેને રંગપૂરથી આણેલો. ફુલરનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ કરવાની તો સ્વં સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી મહાશયે પણ ખાસ કરીને લલામણુ કરેલી. તેથી બોમ્બ બનાવવા માંઓ ત્યારથી તે ફુલર સાહેબ દિન્દનો કિનારો છોડી ગયા ત્યાં સુધીના બધા સમાચાર તેમને અમે પહોંચાડ્યા કરતા. તેમણે કહેલું: કે આ કામના

બધા ખરચ માટે હું મારા દોરતો પાસેથી સાત-આઠ હજાર રૂપિયા ઉધરાવી તમને બળવા સંપ્રદાયવાળાઓને આપીશ. પણ જ્યારે જરૂર પડી ત્યારે એક પૈસો પણ તેમની પાસેથી ન મળ્યો અને અમે લોકો તેમને ત્યાં ધક્કા ખાઇ ખાઇને મરી ગયા ! બોમ્બ બનાવતી વેળા શિમૂલતોલામાં તેમની સાથે મુલાકાત થયેલી. હિન્દમાં બનેલો સૌથી પહેલો બોમ્બ તે આજ ! આ બોમ્બ અને ટુલરની પાછળ પાછળ ફરવાનો ખરચ જે થાય તે-અધો એક તવંગર માણસે આપેલો. આ વિષે બોલતાંજ બારીન્દ્રે એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે : અમે પૈસા-દારોના ભાડુતી ગુંડા હતા. પ્રગતંત્રો ફીલસુફીની ભાષામાં કહીએ તો ‘શુરબ્બા’ઓ પોતાનું કામ પાર પાડવા માટે બળવાવાદીઓનો ‘ભાડુતી ગુંડા’ રૂપે ઉપયોગ કરતા.

પ્રકુલ્લ આ કરત કે ?

અમે પ્રકુલ્લને મેઝીનીના જીવન ચરિત્રનો અમુક ભાગ વંચાવેલો. અને બંદેરા ભાઇઓના આત્મત્યાગની કહાણી એને સંબળાવી હતી. એણે પણ એજ પ્રકારે આત્મત્યાગ કર્યો; તેમણે બળવાવાદને પોતાનો ધર્મ માનેલો. તેણે પણ જીલ્લા મુત્સદ્દીઓનો નાશ કરવા ખાતર જાનનાં જોખમ ખેડવાની પ્રવૃત્તિ ધર્મની સાધના રૂપે ગ્રહણ કરી. એ સાધનામાં તેને સફળતા પણ મળી ને તેથી તેનું નામ અંગાળના ઇતિહાસમાં ચિરસ્મરણીય રહેશે. તેના હૃદયમાં—તેના અંતરમાં ધગશ પ્રગટેલી. તેને સમજાયતું કે હિન્દુમૈયાની સ્વતંત્રતાને ખાતર પ્રાણ તજવાની જરૂર છે. એણે એ સાધના કરી. બંદેરા અને પ્રકુલ્લ ચાકી-બંનેમાં એકજ પ્રકારના માનસનો વિકાસ મને દેખાય છે. બંને સ્થળે કાર્ય એક છે-કારણ અને આદર્શ જૂદા છે. પ્રકુલ્લ ચાકીને એમ કહ્યું હોત કે જેમ ઇંગ્લેન્ડની ગુલામી સામે વૃં જીંધે ચઢ્યો છે તેમ વૃં બ્રાહ્મણગોરોની

નેહુકમી સામે, સામાજિક અને આર્થિક ગુલામી સામે બળવો કરે—કેમકે જુદી જુદી જાતની સ્વતંત્રતાનુંય મૂળસૂત્ર તો એકજ છે, માત્ર દેખાવ જુદો છે; એકની સામે થવાથી આપોઆપ ખીજની પણ સામેજ પડ્યા જેવું છે—જો આવું પ્રકૃત્યને કહ્યું હોત, તો પ્રકૃત્ય કે ખીજ એવા શબ્દો એ વાતને માની લેતે ને પોતાની કુરખાની કરતે ખરા ?

હિંદ બુઝાયું છે !

અ હિં આવે છે આદર્શનો ભેદ. મુક્તિનો મંત્ર પૂરેપૂરા સ્વરૂપમાં પ્રકટતો નથી તેથીજ ભારતની મુક્તિનો સવાલ જટિલ થઈ પડે છે. આદર્શના આવા ભેદને લીધે ઇશિયા આજે મુક્ત છે અને જગતભરને—સમગ્ર માનવજાતિને મુક્તિ અપાવવાનો પ્રયાસ કરી રહેલ છે. તેથીજ આજે ઇશિયાના આદર્શોએ જગત આખાને હચમચાવી મૂક્યું છે અને હિંદ ?—એ તો જાણે બુઝાઈ ગયું છે. શબ્દો કેવળ જાણે ઇતિહાસની-જાણે ભૂતકાળની-જાણે નામશેષ વસ્તુ થઈ પડી છે. નાતજાતો, સંસાર વહેવાર અને ધર્મના ભેદની ગુંચ ઉકેલવામાં આગેવાનોને પળીયાં આવી જાય છે અને હારેલા માણસ જેવો ઝીણો રડતો સાદ તેમના તરફથી સંભળાયા કરે છે. એ એ. અમે તો પરદેશી અમલ વિરુદ્ધજ ઝગડીએ છીએ.

અગ્નિ પ્રવાહ પ્રગટતે—

બુ હવે ભારતમાં એક નવોજ યુગ પ્રગટાવ્યો હતો. તેમણે હિન્દવાસીઓને સામાજિક, માનસિક અને ધાર્મિક (અથવા બ્રાહ્મણ ગૌરોની) ગુલામીમાંથી સ્વતંત્ર બની જવાનો આદેશ કરેલો. એશિયા આખાએ મુક્તિનો એ આદેશ સાંભળ્યો હતો. ભૂતકાળમાં ભારતે જગતને આપેલી એ એક શ્રેષ્ઠતમ ભેટ છે—સર્વોત્તમ દાન છે, અત્યારે આપણે જગતને શું આપી રહ્યા છીએ ?

કોઇ કોઈ કહે છે કે અત્યારે આપણે મુક્તિ મેળવવાના નવા માર્ગ-
‘અસહકાર’ નો સંદેશો આપી રહ્યા છીએ. પણ એ પંથ શું ખરે-
ખર હિંદે પોતે નીખળવેલો છે ? એની ઉપર હિંદુધર્મના આચાર
વિચારનો ગમે તેટલો ટોળ ચઢાવ્યો હોય તોયે શું એ પરદેશથી
આયાત કરેલી વસ્તુ નથી ? અરે, હિન્દના બળવા સંગ્રામને જો
કોઇક નવાજ આદર્શ વિકાસ પામી હિન્દમાં મુક્તિનો મંત્ર પ્રકટા-
વ્યો હોત—અથવા અત્યારેય પ્રકટાવે—તો જગતના રાજકારણના કે
બળવાપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં હિન્દનું સ્થાન આજે કોઇ છેક મો-
ખરાતું હોત-ધણું ઉંચે હોત. એવું હોત, તો ભારતમાં કોઇ એવો
અગ્નિપ્રવાહ પ્રગટતે, જે હિન્દ ઓળંગી બહાર પણ લગભગ
વહ્યો જત !

કોંગ્રેસના ‘પરીયા’

પણ જે બન્યું, એ ન બન્યું નથી થઇ શકતું. હિન્દના સમગ્ર
ઇતિહાસમાં એ માત્ર એક પ્રકરણ છે. તે વેળા આપણા
રાજદારી આગેવાનોના આદર્શ ક્ષુદ્ર હતા—બળવા આગેવાનો પાસે
પણ ભારે ઉંચા આદર્શ નહોતા, મૂળ વાત આ છે: ગયા ૪૦ વરસ
થયાં હિન્દુસ્તાનનો મધ્યમ વર્ગ, ઇંગ્લેન્ડમાંના મધ્યમ વર્ગ સામે
ઝગડી રહ્યો છે. બંને પક્ષમાંથી કોઇ સાર્વત્રિક સ્વતંત્રતાના પક્ષ-
પાતી નથી—તેને માટે પ્રયાસશીલ નથી. પરદેશી મધ્યમવર્ગ
(યુરોપીયો) હિન્દુસ્તાન પર રાજ કરે છે. આપણો દેશી મધ્યમ-
વર્ગ તેના હાથમાંથી રાજતંત્ર ખેંચી પોતાના હાથમાં લેવા માંગે
છે. આથીજ શોર પડ્યા કરે છે કે પરદેશી યુરોપીયોના પ્રતિનિધિ
રૂપ અમલદારશાહી સાથે આપણું જુદું છે. પરંતુ હિન્દની અનેક
સમસ્યાઓના મૂળ સુધી આગેવાનો નથી જતા-બળવાવાદીઓ પણ
નથી જતા. મુક્ત-સ્વતંત્ર કોને કરવાના છે, શા માટે કરવાના છે, કેવી
રીતે કરવાના છે તે કોઇ બરાબર વિચારી જોતું નથી. —આપણા બળવા-

વાદીઓ પણ એ નથી જોતાં. બંગાળના બળવાવાદીઓનું કમનશીબ એ બન્યું કે તેઓ સરકાર તરફથી તો આકૃત વેહતાજ, પણ વધારામાં કેંગ્રેસવાળાઓ પણ એમને અસ્પૃશ્ય ‘પરીયા’ જેવા માને—ગણે, અને આ બંને મહા દુઃખનું નિવારણ કરનાર કોઈ નવી મહાવ્યક્તિ નથી પ્રગટી, જે કોઈક નવોજ આદર્શ રજુ કરી બળવા સંપ્રદાયને સર્વ સંપ્રદાયોની ઉપર-માથે સ્થાપે. ન્યારે એ સંપ્રદાયના આશાકેન્દ્ર રૂપે અરવિંદ ઘોષ બાબુજી પોંડીચેરીમાં ધર્મની સાધનામાં ગુલતાન થઈ ગયા ત્યારે પછી જીવાનો કરે એ શું ? તેઓ કોઈ વિચારક-નેતાને અભાવે જીનાજ તાલસુર ગાયા કરે છે ને હજુએ બંગાળમાં કોઈ નવી વિચાર સરણી નથી પ્રગટી શકી. આ વિચાર સરણી નથી પ્રગટતી તેથીજ બંગાળમાં અભિનવ આદર્શનું પણ સર્જન નથી થતું.

મુંબાઈ અને કલકત્તા

અમારી ગુપ્ત સમિતિ સ્થાપન થયા પછી શરૂમાં અમે એક પ્રમુખ, બે સહપ્રમુખો (ઉપપ્રમુખો) અને એક ખજાનચી રાખતા. આ બધાય, અલબત્ત, પૈસાવાળા વર્ગમાંથી નીમાતા. એમના હાથ તજે, વિદ્યાર્થીઓ—જીવાનીયાઓની સાથે કામ લેવા માટે—ની નીમણુંક થયેલી. જીવાનોને ઘોડે સવારી, લાઠી વગેરે શારીરિક કસરત શીખવવા માટે અપર સરકયુલર રોડ પર એક કલબ શરૂ કરવામાં આવેલી. પહેલાંથી સ્થાપાયેલી આત્મોન્નતિ સમિતિ પણ આની સાથેજ ભળી ગયેલી. એ વાત ૧૯૦૨માં બની. આગળ કહી ગયો છું કે બંગાળમાં ગુપ્ત સમિતિ સ્થપાઈ તે પહેલાં તેનું સૂચન કરવામાં બેએક પરદેશીઓનો હાથ હતો. તેમાંનો એક મુંબાઈ ઇલાકામાં ફરતો હતો ત્યારે એક ખાસ જાણીતા હિંદી સાથે તેને ઓળખાણ થઈ હતી. ત્યાં પણ થોડાકાએ મળીને કામ શરૂ કર્યું હતું, તેઓ ઘણું કરી મહારાષ્ટ્રીય-દંડબળની

ગુપ્તસમિતિના સભ્ય હતા. પેલા હિંદીએ કલકત્તા આવી, શરમાં જે છૂટા છવાયા મંડળો--સંઘો હતા તેનું મજબૂત સંગઠન કર્યું. પરિણામે દક્ષિણી અને ખંગાળા બળવાસંઘો વચ્ચે સંબંધ સ્થપાયો અને ઉપર લખ્યા મુજબની કાર્યવાહક કમિટી પણ નક્કી થઈ.

દીક્ષાનો મંત્ર: તત્ત્વારની ધારે

કૌ મની પદ્ધતિ આ રીતે હતી—પ્રમુખને બધા કામકાજની ખબર આપવામાં આવતી. કલબનો આગેવાન થઈને જે જીવાનીયાઓ સાથે કામ લેતો તેનું કામ પ્રમુખને માહિતગાર રાખવાનું હતું અને દરેક સભ્ય પોતે જાણે મથક રૂપ બનીને નિશાળીયાઓમાં કામ કરી તેની વિગત પોતાના ઉપરી નેતાને જણાવતો. એક મથકને બીજા મથકના કામકાજની ખબર પડતી નહિ. મુદ્દો એ કે એક જણ પકડાય તોયે બીજા માણસ કે મથકે પકડાય નહિ અને નાશ પામે નહિ. કોઈ પણ નવા માણસને સંપ્રદાયમાં દાખલ કરવાનો હોય તો તેણે સમિતિની દીક્ષા ગ્રહણ કરવી પડતી. આ દીક્ષામંત્ર ઘણું કરીને દક્ષિણમાંથી આણવામાં આવેલો. દીક્ષાનો વિધિ સંસ્કૃત ભાષા અને હિન્દુશાસ્ત્ર મુજબ થતો અને તત્ત્વાર પર હાથ મૂકાવી પ્રતિજ્ઞા અપાતી. દીક્ષા લેનાર, દીક્ષા આપનારનું નામ કોઈના આગળ પણ જાહેર કરી દે, તો તેને દેહાંત દંડ હતો અને એની કબુલાત પ્રતિજ્ઞામાંજ સામેલ હતી. મને યાદ છે ત્યાં સુધી દીક્ષામાં “ધર્મ” રાજ્ય સંસ્થાપનાનો પ્રયાસ” એવા શબ્દો યોજાતા હતા. આમાં દક્ષિણની અસર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી. કેમકે મૂળ એ સ્વામી રામદાસનોજ આદર્શ હતો. અહિન્દુને દાખલ કરતી વેળા શું કરવામાં આવતું હતું એ મને ખબર નથી. પણ એટલું તો ખરું કે ગુપ્ત સમિતિમાં ખાસ કોઈ અ-હિન્દુઓ હતાજ નહિ. મારી પોતાની વાત કરું, તે મેં કેવળ હિન્દુશાસ્ત્રોને નામે પ્રતિજ્ઞા લેવાની ના પાડેલી, તેથી મારે માટે

એટલી છૂટ મૂકી દેવામાં આવી હતી.

‘ નિયમન ’ ના વાંધા

સમિતિના સભ્યોમાં લશ્કરી પદ્ધતિની તાલીમ-Discipline નિયમન બરાબર પળાય તે માટે હંમેશા યત્ન ચાલુ રહેતા. એકે બીજાને માટે પૂછપરછ કરવી બીજાને માટે જાણસા હોવી અથવા જાહેર ઠેકાણે વાતચીત કરવી-એની પાકી મનાઇ હતી. દરેકે પોતાને દીક્ષા દેનાર તથા પોતાનો જે સીધો ઉપરી હોય તેના હુકમ બરાબર માન્ય કરવો પડતો. બંગાળીને નિયમબદ્ધ કરવો-Discipline માં આણવો એ એક અસંભવિત કે ખૂબજ અઘરી વાત છે. બંગાળી વાત કરવામાં ને ધમાલમાં હુશિયાર. એની પાસે જીભે તાળું દબ યંત્ર પેઠે કામ કરાવવું ને તેમાં જ કામમાં કીર્તિ કે આબરૂ મેળવવાનાં નથી એવું કામ કરાવવું કેટલું વિકટ છે, તે માત્ર ગુપ્ત કામ કરાવનારાઓજ જાણે છે.

‘ ઓનરેબલ ’ નો આદર્શ !

આવું છતાં શરૂમાં તો સારા પ્રમાણમાં સફળતા મળેલી. બધા સભ્યોને પ્રચારનું કામ કરવું પડતું કેાઇ હેઠુયામાં, કેાઇ ગોળદીઘીમાં, કેાઇ કેાલેજમાં કે છાત્રાલયમાં, કેાઇ વળી વકીલોની લાયબ્રેરીમાં જે જ્યાં બને ત્યાંથી બીજા માણસોને પોતાના પંથમાં મેળવવાની મહેનત કર્યાજ કરતા. હાય એ જમાનો ! તે વેળા જાણેલા માણસોને આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનના ઉત્કર્ષ માટે સ્વતંત્રતાની કેટલી જરૂર છે એ વાત સમજાવવાને માટે તે વેળા કેટકેટલી અતૂલ દલીલો-ની-કેવી લાંબી પ્રસ્તાવનાની જરૂર પડતી, કેટલો પરસેવો ઉતરતો ! તે વેળા જીવાનોનો આદર્શ હતો: વકીલ થવાનો, કાંગ્રેસમાં જઇ ધાંટાશોર કરી અસીલાત વધારવાનો અને બહુ તો મોટી ઉમ્મરે કાઉન્સિલમાં પધારી ‘ ઓનરેબલ મી. ’ બનવાનો !

ગુલામી માનસાં!

“**આ** પરે !: ઇંગ્લેન્ડની સાથે લડવું ઝગડવું ?! સ્વાસ્થ્ય તે કેમ તબીબ, કેવી કઠણ વાત ! સ્વતંત્રતા તો બારે આફતની વાત છે, નાસો મારા બાપ, જ્યાં એ જીવલેણ વસ્તુની વાત થાય ત્યાંથી.”-મોટા ભાગના લોકોની વિચારસરણીજ આ જાતની. સાધ્નિકોલ-માનસશાસ્ત્રનો એક કાયદો એવો છે કે કાયર, નબળા મગજનો માણસ પોતાના હંમેશના સંસ્કારોથી વિરુદ્ધ કોઈપણ નવી વાત આવે તો પોતાની નબળાઈને લીધે તે એ મહણ નથી કરી શકતો અને ઉલટો પોતાની નબળાઈને ઢાંકવા માટે ખોટાખોટા ગોળા ગળાડાવી સત્ય વસ્તુને હાથતાળી આપવાનો પ્રયત્ન કરેછે. સામાન્ય બંગાળીની મનોવૃત્તિ પણ આવીજ. પોતે સાહસમાં ન અંપલાવી શકે; પણ તે વાત કણલે નહિ, અને બીજાના તેવા પ્રયાસમાં દરેક જાતની અપમાન નાંખે; બંગાળામાં એવું ઘણુંયે થયું. તે વેળા ભણેલા માણસો-માં સ્વતંત્રતાવાદનો પ્રચાર કરવાનું કામ બારે વિકટ હતું. તે વખતના મુદ્દીબર બળવાવાદીઓને માટે સામાન્ય પ્રગ્નમાં પ્રાણ પ્રકટાવવાનું-ભાવનાનો સ્રોત વહેવડાવવાનું કામ કેટલું મુશ્કેલ હતું તે અનુભવી શિવાય કોઈ સમજી નહિ શકે. સ્વદેશી હીલચાલની રેલ ન આવી હોત, તો તેમની શી દશા થાત એ નથી નક્કી થઈ શકતું. બળવા-વાદી પ્રચારકોને યુનિવર્સિટીની મોટી મોટી ઉપાધિ-ડીગ્રી મેળવનારા-ઓ સાથે દલીલ બાજીમાં ઉતરવું પડતું અને તેથી પ્રચારકોને હિંદી રાજકારણ અને અર્થશાસ્ત્રમાં સારી પેઠે પારંગત રહેવું પડતું.

દશસેવા: ઠકુની વસ્તુ

આ તો જાણે વિચાર-ક્ષેત્રની વાત થઈ-દલીલોનું પ્રકરણ કર્મક્ષેત્રમાં હામહામ અખાડાઓ સ્થાપવાના અને તેમાં નિશાળાઓની ભરતી કરવાની. અખાડાની સાથેજ સ્વદેશપ્રેમ

ઉત્પન્ન કરે, તેનું ઉદ્દીપન કરે એવી વાતો, ચર્ચાઓ, ગીતો; યોગેન્દ્ર વિદ્યાભૂષણનાં પુસ્તકો અને દેઉસ્કરજીની ‘દેશેર કથા’ નું વાંચન; સ્વદેશી કાપડ પહેરવું, શિવાજી પ્રતાપાદિત્ય ને સીતારામની જ્યંતી ઉજવવી, વંદેમાતરમ્ ગીતનો પ્રચાર-વગેરે વગેરે પણ યોજાતાં. આ બધા અખાડાઓનું સંચાલન ત્યાંનો કેઈ સ્થાનિક શિક્ષક કે જુવાન વકીલ કે જરા મોટી ઉમ્મરનો માણસ કરે. આવા બધા બળવા મથકો-એજ બંગલંગ વખતે સ્દેવશી ચળવળને પડદા પાછળથી ચલાવેલી; પણ એ વેળા આવાં મથક સ્થાપવાનું કામ પણ સહેલું નહોતું. તે વેળા દેશની કે પ્રજાની સેવા તો હસામણી ખીના ગણાતી- ‘દેશસેવા’ એ મસ્કરી હકા માટે સસ્તી ને સોંઘી સામગ્રી હતી. વકીલો, બારીસ્ટરો ને ઓનરેબલોનાં ટોળાં આગેવાનીનો ડોળ કરી દેશને આગળ વધવા ન દેતા. અને નિષ્પક્ષપાત તટસ્થ માણસો પણ કશું કરશે કે બંગાળ અને હિંદ આખાના રાજકાણુ ક્ષેત્રને, હાડધૂત થયેલાં ને માનમોભા વિનાના, બલજી ને અર્ધદંડ્ય મનુરો (પંજબના) અને નિશાળીયાઓ (ખાસ કરી બંગાળના) એ પોતાના આત્મલાગ વડે ઉલટપાલટ કરી મૂક્યું છે.

એથી શું વળે?

કા. મ ગમે તેટલું કંટાળુ હોય તેથી બળવાવાદીઓ અક-
 જાય કે છોડી દે તેવા નહોતા. અને પુષ્કળ મહેનતે તેમણે બંગાળમાં અને બહાર પણ મથકો સ્થાપન કર્યાં હતાં. એમનો મુખ્ય પ્રયાસ નિશાળીયાઓ અને બાલુઓને પોતાના પંથમાં ભેળવવાનો અને ફાવટ આવે, તો રામનજવાડાઓને પણ તેમાં સામેલ કરવાનો હતો. પણ કોમને નહોતું સૂઝ્યું કે માત્ર બાલુઓને જ ચઢાવવાથી તે સ્વતંત્રતાની લડતમાં શો શુકરવાર વળવાનો હતો?

પુરબા ફીલસુફી

૧ ૯૦૨-થી ૧૯૧૬ સુધી ફક્ત બાલુઓનેજ સંપ્રદાયમાં દાખલ કરવાનો પ્રયાસ થયાં કર્યો ને બધી મહેનત ધૂળ મળી. મૂળ વાત એ છે કે વિપ્લવ-ક્રાન્તિ-બળવો શબ્દનો અર્થજ અમે કોઈ સમજેલા નહિ (અત્યારે પણ જૂજ માણસો સમજે છે.) વિપ્લવ એટલે ‘કોઈપણ રીતે ઇંગ્રેજને હાંકી કાઢવા’ એ નથી, એ વાત હજુએ ખૂબ ઓછા બળવાવાદીઓ સમજે છે. એ બધા પોતેય સારા કુળના-પુરબા વર્ગમાંથી આવેલા. ગરીબ અને નીચા કહેવાતા લોકો તરફ ધૂણાની લાગણી બતાવવી એ તો પુરબા-તવંગર લોકોના હાડમાંજ છે-એમનો અનિવાર્ય સ્વભાવ છે. એ નીચા વર્ગના લોકોની તે શી ખિસાત!—એની તે શી ગણતરી? તેમને તો બોલાવ્યા કે આવશે કુતરાની પેઠે; અને બાલુઓના કહેવા પરથી ઇંગ્રેજને મારશે—આ તો આપણા દેશના પુરબા* ઓની ફીલસુફી. ને પછી ઇંગ્રેજને હાંકી કાઢ્યા એટલે આ આપણા બધા વકીલો ને દાકતરો ને ખારીસ્ટરો ને વળી નિશાળીયાઓમાંથી જેને વકીલ ખારીસ્ટર થવાનો ઉમંગ હતો, તે બધા રાજ કરશે; પછી એ હલકા વર્ગવાળાઓને માટે વળી માથાઝીંક શી? અર્થાત હિન્દુસ્તાનની રાજબટપટ જેમ પુરબાઓજ પકડી બેઠેલા, તેમ બળવાવાદ પણ આજ સુધી લગલગ એજ વર્ગની મર્યાદામાં પ્રસરેલો રહ્યો; તેથીજ પોતાના સ્વાર્થની બહારની વસ્તુઓ તરફ જેવાની કે તેનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા કોઈનેય થયેલી નહિ.

ક્રાન્તિ કોનું નામ?

૧૧ મે તે કારણે હોય, પણ જેઓ આમવર્ગમાં ગણી સકાય એવા, ખેડુતો, મજૂરો-કુલીઓ, નાનકડા દુકાનદારો, વગે-

* શબ્દ મૂળ રશિયન ભાષાનો છે. એનો અર્થ વગર મહેનતે વાગડધિન્ના કરનાર પૈસાવાળો વર્ગ—એવો થાય છે.

રેમાં બળવાવાદનો પ્રચાર આજ સુધી બંગાળમાં કે હિંદમાં કેાઇએ કર્યો નથી. હિંદી બળવા સંપ્રદાય અને દુનિયાના બીજા બીજા દેશોના એવાજ સંપ્રદાયોમાંનો મુખ્ય ભેદ-તકાવતજ આ છે. પર-દેશી બળવા સંપ્રદાય આમવર્ગમાં જ ખાસ ફેલાયેલો-મુખ્યત્વે શ્રમજીવીઓ જ એમાં જોડાયેલા. ‘વિપ્લવ’ શબ્દનો અર્થ તેઓજ સમજી શકયા—સમાજમાં એવું પરિવર્તન કરવું જેમને કે સમાજની દુર્દશા કરનારાં જે કંઈ મૂળ કારણ હોય તેજ બધાં નાશ પામે એવું નામ વિપ્લવ, એવું નામ કાન્તિ. સૌ માનવીઓને સામાજિક અને આર્થિક દષ્ટિએ એક સરખી પાયરી પર લાવી મૂકાય-એવું નામ વિપ્લવ, એવું નામ કાન્તિ.

યુરોપ કેમ ધણધણ્યું ?

કેમકે અત્યારની ઉંચી નીચી સ્થિતિ-સામ્યનો અભાવ એજ માનવીના દુઃખ દર્દનું કારણ છે. અલબત્ત, ઇટાલીમાં વિપ્લવ થયો ત્યારે આ જાતનું સામ્ય સ્થપાયું નહોતું. વાત સાચી છે. પરંતુ તેટલાજ કારણસર હજી ઇટાલીમાં બળવા પ્રવૃત્તિ ચાલ્યાજ કરે છે. એ વાત પણ સાચી છે કે ત્યારથી તે આજ સુધી-હજી ત્યાં મેઝીનીના સિંતો પણ બરાબર અમલમાં નથી આવ્યા. અલબત્ત મેઝીનીનો ‘વાદ’ કંઈ કાર્લમાક્સનો સમાજવાદ નથી; પણ સાથે સાથે તે ધુરંદાઓના સ્વાર્થની રક્ષા કરનારો ‘વાદ’ પણ નથી; ઇટાલીનો વિપ્લવ સામાજિક વિપ્લવ નહોતો; તોયે મેઝીનીએ તો મળુરોમાં ખૂબજ કામ કરેલું. તે પછી ઓગણીસમી સદીના વચગાળામાં યુરોપ કાન્તિના જે ધરતીકંપોથી ધણધણી ઉઠ્યું હતું તે ધુરંદા ડેમોક્રેટો-પ્રજાતંત્રવાદી તત્વગરોયેજ નીપજવેલા ને તેથી સામાજિક સ્થિતિમાં પરિવર્તન નહોતું થયું. પણ જમીનદારશાહી પર તો મોટો ધા થયો હતો. અને ફ્રેન્ચ કાન્તિ થડે સમાજ બંધારણ અડધોઅડધ તો ઉત્પટપાટ થઇ ગયું હતું તે હાલની રશિયાની

કાન્તિએ પૂરેપૂરું કરી નાંખ્યું છે.

જમે બાબુ કંઈ નહિ !

આ હિસાબે-આની સરખામણીએ આપણા બળવાવાદે કયો નવો આદર્શ કે કંઈ નવી વિચારસરણી આમવર્ગમાં પ્રગટાવી છે? જમે બાબુ પર લખવા જેવું મને તો કંઈજ જડતું નથી. હિંદના બળવાવાદીઓ સામાજિક કે અર્થશાસ્ત્રને લગતી કોઈ નવી શીલસુકી પ્રગતને આપી નથી શક્યા. બધું કામકાજ પાયા વિનાનું હતું ને તેથી તે ધૂમાડાના બાચકા સમ ન નીવડ્યું. તો પણ એટલી વાત કહેવી જોઈએ કે ઠામઠામ ન્યાં બળવાવાદી જીવાનોએ સમાજસેવાનું કામકાજ ઉપાડેલું અને ન્યાં ગુપ્ત સમિતિની શાખાઓ સ્થપાઈ હતી ત્યાંના જીવાનોમાં નૈતિક આદર્શ વિકાસ પામ્યો હતો એ ખરું.

તરેહવાર ગપ્પાં !

૧૯૦૨ થી ૧૯૦૪-૫ ઈસ્વી સુધી કલકત્તાજ ગુપ્ત સમિતિનું મુખ્ય મથક હતું. સભ્યો અવારનવાર પ્રચારકામ માટે બહાર ફરતા. એક વાર તો કેટલાક ભગવાં પહેરીને પણ બહાર નીકળેલા. જુદે જુદે સ્થળે પ્રચારકામ કરવું, લોકોને પોતાના મતમાં સામેલ કરવા, અખાડો સ્થાપવો અને એક છૂપી કાર્યવાહક કમિટી સ્થાપવી આટલાં કામ પ્રચારકો કરતા. સ્વદેશી ચળવળના વખતમાં પૂર્વ અને ઉત્તર અંગાળાના દરેક શહેરમાં સમિતિની શાખાઓ સ્થાપન થઈ હતી. પશ્ચિમ અંગાળ બધી બાબતમાં હંમેશ પાછળજ રહેછે-રહ્યું છે. પછી યુગાંતર છાપું બહાર પડતાં લોકોમાં જાતજાતના અજબ તરેહનાં ગપ્પાંસપ્પાં ફેલાવા લાગ્યાં બજારમાં વાતો થવા લાગી. લોકો અમને, રવિબાબુની 'સ્વદેશી સમાજ' ની ચળવળને અને ઉદ્ધામ પંથ (એક્ઝીમીસ્ટો)-સૌને એકના એક ધારતા અને એ ગોટાળા-

માંથી જાત જાતની વાતો ઉત્પન્ન થતી. એક દાખલો આપીશ.

એક કિસ્સો

એક વાર એક ખાનદાન માણસ અમારી ઓફીસે આવ્યા ને એકાંત મુલાકાત માંગી. પછી કહે: જો તમે સ્વગતિ બંધુ તરીકે મારા પર વિશ્વાસ રાખી શકો તો મને એક વાત કહો. હું તે જાણવા ઈચ્છું છું. આખા બંગાળમાં પ્રસરેલી એક મોટી બળવા સમિતિ સ્થપાઈ અને તેના ૧૬ પ્રચારકો રાત દહાડે દેશભરમાં ઘૂમે છે અને સુબોધ મલ્લિક આ સમિતિનો ખજાનચી છે-આ વાત સાચી છે ?

ઉપાધ્યાય અને હું !

આવું આવું ઘણું બનતું બીજીયે ઘણી વાતો સાંભળી છે. ઇસ ૧૯૦૭ માં મારા સ્વં પૂજ્ય મિત્ર બેરીસ્ટર ચન્દ્ર-શેખર સેન કલકત્તે આવેલાં ને મારી સાથે મેળાપ થતાં મને કહે: દીનેન્દ્ર રાયે મને જાણાવ્યું છે કે પેલો બ્રહ્મબાંધવ ઉપાધ્યાય જોસ્યુઇટ (ખ્રિસ્તી) થઈ ગયો છે અને આ નાદાન છોકરાઓ તેના નચાવ્યા નાચે છે.-આનો અર્થ લોકો સારી પેઠે સમજી શકશે. ઉપાધ્યાયજીને હું સારી પેઠે જાણખતો હતો-અમારો સંબંધ બહુ ગાઢો હતો-તેથી આ વાત પર મેં મ્હોં મચકોડ્યું નહિ. વળી એ વાત પણ સાચી કે હું તો ઉપાધ્યાયનો નચાવ્યો કદિ નાચ્યોજ નથી. ઘણા કારણે મારે તો તેમની સાથે ઘણી પહેલાની જાણખાણ હતી. પહેલાં એ તો બળવાવાદી નહોતા-કે એવા વિચારો પણ પ્રગટ નહોતા કરતા. સંધ્યા છાપું નીકળ્યું તે પૂર્વે લાંબા કાળ પહેલાં અમે એક બળવાવાદી પત્રિકા-છાપું બહાર પાડવાની ખટપટ કરી રહ્યા હતા. પરંતુ હું આગળ કહી ગયો તેમ આગેવાનો એ વાતમાં સંમત નહોતા તેથી અમારો વિચાર પાર નહોતો પડ્યો. પછી અમારું

યુગાંતર છાપું નીકળ્યા કેડે ઘણા વખત પછી રાજદારી ચર્ચાને અંગે મારો તેમની સાથે ઘણો વધારે સંબંધ બંધાયો અને છેવટે તેઓ પોતે પણ બળવાવાદી બન્યા. તેથી એક વાર તેમના ‘સંખ્યા’ છાપખાનામાં પણ છાની છૂપી રીતે એક વાર અમે ‘સોનાર આંગણા’ નો ઇંગ્રેજ મેનીફેસ્ટો છપાવી લીધેલો. તેમને આ વિશાળ અંગવ્યાપી ગ્રુપ સમિતિની માહિતી નહોતી, તેથી એક વાર તેઓ અને મારો એક બીજો લંગોટીયો દોસ્ત બંને જણાએ આવીને મને કહેલું : ભૂપેન, તું માથે લે તો તારા મદાર પર ‘અમારો એક છૂપી બળવા સમિતિ સ્થાપવા વિચાર છે. એટલું કહેવું જોઈએ કે તે વેળા ત્યાં આગળ ઘણાક અમારા બળવાવાદી જીવાનો પણ હાજર હતા.

નેતા ન મળે

અ. વાત અહિં રજૂ કરવાનું ખાસ કારણ તો એ છે કે તે વેળા લોકો કોંગ્રેસ-વિરોધીઓને બધાને એકના એકજ ગણતા. આગળ પાછળનો બધો વિચાર કરી શકતા-સાચી દષ્ટિવાળા હતા તેઓજ માત્ર આ ભેદ પાડી શકતા. દાખલા તરીકે ઉત્તર અંગાળાનો એક જાણીતો અને નામીયો વકીલ-એજ મોબિલા પર તે વળી મોટો આગેવાન પણ થઈ પડેલો-મહાસભાને પ્રસંગે કલકત્તા આવેલો; તે વેળા તે ખરો ભેદ સમજ્યો અને બોલેલો: દૂરથી જોતાં જે એકના એક તંત્ર જેવુંજ લાગે છે, તે પાસેથી જોઈએ તો જુદા જુદા તંત્ર તરીકે પરખાઈ આવે છે. આથી અમને ઘણીવાર ભારે મુશ્કેલી નડતી. કેમકે સાધારણ જનસમુદાય આગળ ખડો કરી શકીએ એવો એક નામીયો માણસ તે વેળા કલકત્તામાં અમારી પાસે નહોતો. જે બેરીસ્ટર સાહેબો અમારા મંડળની પટેલાઈ કરતા તેમાંના કોઈપણુ તે વેળા એવા ખાસ નામીયા નહોતા; વળી તેમાંના કોઈકોઈ તો પાછા “રક્તહીન વિપ્લવ”-અહિંસક શાન્તિની વાતો કરતા અને જરા વધારે ગરમાગરમ હતા તેઓ પટેલાઈ કરતા-ઉપરીપણુ બળ-

વતા. અહિં હું બળવા સમિતિ અને ઉદામ મતવાદીઓ-એક્ષ્ટ્રીમીસ્ટો-એ બનેનો સંબંધ સમજાવી દઉં તો ઠીક.

‘ઉદામ પક્ષ’ એટલે શું ?

તે વેળા કોંગ્રેસના મોડરેટીયાઓ ઉરફે ભિક્ષાવાદીઓની વિરુદ્ધ હોય તેટલા બધા, બળવાવાદીઓ સુદ્ધાં એક્ષ્ટ્રીમીસ્ટો ગણાતા. તે વેળા ‘બળવાવાદી’ શબ્દનો અર્થ ‘માત્ર જીવાનીઆઓ’ એવો ન થતો-કલકત્તા બહારના મોટા ભાગના ઉદામમતવાદીઓ બળવા સમિતિના સભ્ય હતા. અથવા કાંઈ નહિ તો તેના પ્રત્યે લાગણી તો ધરાવતાજ. બળવાપંથના બહારના જોળીયા તરીકે ઉદામપંથ રાખી કામ કરવાનો તે વેળા યત્ન થતો હતો-અલબત્ત, તે જાહેર રીતે થતો હતો એમ નથી કહી શકતો. ઉદામપંથની અંદર ને અંદર રહીનેજ બળવાવાદીઓ પોતાનું મંડળ ઝમાવવાની તજવીજ કર્યા કરતા. સાધારણ પ્રજા સન્મુખ ખુલ્લી રીતે સ્વતંત્રતાનો આદર્શ રજુ કરવા માટે એક જાહેર સંસ્થાની જરૂર તો હોયજ. તેથી બળવાવાદીઓ એક્ષ્ટ્રીમીસ્ટ સંપ્રદાયને પોતાનું પીઠબળ આપતા. તોયે બંગાળમાં આ હેતુ પાર પડેલોજ એમ હું નથી કહી શકતો. મેં સાંભળ્યું છે કે બીજા પ્રદેશમાં ઘણે ઠેકાણે રાજદારી ઉદામપંથે બળવા પંથના બહારના જોળીયા રૂપે કામ કર્યું છે. ને તેથી ત્યાં આગળ બળવા સંપ્રદાયની લગામ કેવળ તરણ ઉમ્મરના જીવાનિયાઓનાજ હાથમાં રહેલી નહિ; સાથે સાથે વળી એ પણ ખરું કે એજ કારણે બીજા પ્રદેશોમાંનો બળવા સંપ્રદાય સારી પેઠે ઝામી શક્યો નહિ, પોત ખિલવી શક્યો નહિ.

શોરબકોરથી સ્વરાજ !

મારું સમજવું એવું છે કે કમનશીબે બંગાળમાં આ બેય પંથોએ ભેગા મળીને કામ ન કર્યું તેથી સ્વતંત્રતાની

હાલતને બારે હાનિ પહોંચી છે. શરૂ શરૂમાં તો બંગાળમાં બાપણો ઝાપટવાનો અને ધોંધાટ મચાવવાનો ધંધો કરનારા કેટલાક મુત્સ-દીઓજ એક્ઝીમીસ્ટ સંપ્રદાય— ઉદ્દામ સંપ્રદાયના આગેવાનો થઈ પડેલા. જેવા આહાર તેવા ઓડકાર. તેમાં પોતાને સંસ્કાર બળે તેઓ માનતા કે ધાંધલ મચાવવાથી ને ખૂમાટા પાડવાથી જ કામ પાર પડશે. તેમનામાંના કેટલાક બળવાપંથની પણ અવારનવાર સંભાળ રાખતા ખરા, પણ એકંદરે તો તે પ્રવૃત્તિને નજીવીજ લેખતા. તેઓ કદાચ એવું સમજતા હશે કે પૌતાની શોરબકારથી ગભરાઇને ઈંગ્રેજો તેમને સ્વરાજ—આટોર્નામી—હોમરૂલ ભેટ આપી દેશે. મોડરેટો-નરમવિચારનાઓ સાથે ટંટો મચાવવાથી વિશેષ રાજકારણના વિષયમાં તેમની પહોંચ નહોતી, ને તે વધે એવું પણ નહોતું. આ બળવાવાળા છાતું છૂપું કરી કરીને તે વળી કેટલુંક કામ કરશે ? આખા દેશભરમાં વ્યાપી જાય એવી પ્રવૃત્તિ માટે તે કોણ પૈસા આપવાનું છે, ને કેટલાક આપશે ?

મેકડોનલ્ડનું મહેલું !

સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિમાં સમસ્ત આમવર્ગને રસ લેતો કરવાનું કામ તે વેળા સંભવિત તો નહોતું જ. બહુ તો નરમ નરમ વાતો કરીએ ત્યારે લોકો સહાનુભૂતિ દર્શાવે. પણ આ નેતા-ગીરીનો ધંધો કરનારા તે વળી પાકું સંગઠન કરીને કામ કરે એ બને તેવુંજ નહોતું. કેમકે ખડેખાં થઇ પડેલા આ વકાલો ધંધાદારી વક્તાઓને મન એ ધંધો વધારવાની ઉત્તમ તક શિવાય બીજું કશું નહોતું. હજીયે તેઓ નથી સમજતા કે આમવર્ગને લગતી કોઇ પણ પ્રવૃત્તિની પાછળ સુસંગઠિત બારે ઝામેલી શક્તિ ન હોય તો તે સફળ થવી સંભવિત નથી. એ તો બાપણ વડેજ દેશનો ઉદ્ધાર કરી નાંખવા ઇચ્છે છે. આટલાજ કારણસર બંગાળમાં હજી સુધી કોઇ જોઇયે તેવો, સમર્થ રાષ્ટ્રીય નેતા નથી પાક્યો.

આથીજ રામસે એકડોનદે મહેણું માર્યું છે કે: જો અંગાળાને આગેવાની કરતાં બરાબર આવડતું હોત તો હિંદને રાજકીય ઇતિહાસ જોતજોતામાં પલટાઇ જત !

બળવો કેમ-પડી લાગ્યો ?

આ વાજ કારણેને લીધે બળવાવાદીઓએ એક્ઝીમીસ્ટ વર્ગમાંથી સરકી જવા માંડ્યું અને પછી પોતાનું કાર્ય તેઓ સંપૂર્ણ રૂપે જુદુંજ કરવા લાગ્યા. હું તો દેશમાં હતો ત્યારેના જ આ વાત સમજતો હતો ને મને આ વકતૃતાવાગીશ્વરો-ભાષણીયા ભડવીરો પર જરા વિશ્વાસ નહોતો. કેમકે એમની પાસે શોરબકાર શિવાય બીજો કંઈ રચનાત્મક કાર્યક્રમ નહોતો. ઉલટું, ધણીકવાર મુસ્કેલીના ગાળામાં અમને મોડરેટો-વિનીતો તરફથી જ ઠીક મદદ મળી છે. આવી ફાટકુટનું ઝેરી ફળ તો એ નીપજ્યું કે કોઇ વેધકદષ્ટિવાળા સુપ્રસિદ્ધ નેતાને અભાવે બળવાવાદીઓ આ-મવર્ગના હૃદયમાં પોતાને માટે મમતા ઉપજાવી ન શક્યા. પછી પોતાનામાંથીજ તેઓ કોઇ એવી વ્યક્તિ ન નીપજાવી શક્યા, જેને પ્રજાસમસ્ત સમક્ષ રજુ કરી તેઓ દેશનું ધ્યાન પોતાના તરફ આકર્ષે. આટલાજ કારણસર તેઓ એનારકીસ્ટને નામે ઓળખાવા લાગ્યા અને તેમનું કામ છાનુંછૂપુંજ રહી, જનસમુદાય કે પ્રજાસમસ્તના ચિત્ત ઉપર પ્રભાવ ન પાડી શક્યું. ને છેવટે એ ગુપ્ત સમિતિ જાહેરમાં પ્રજાની કંઈકે સહાનુભૂતિ કે મદદ ન મળતાં છેવટે એવી નજળી ને નાપાયાદાર થઈ પડી કે ઇસ્વી ૧૯૧૬માં તો કશું ન કરવાને કારણે તે વિલય પામી. ટુંકમાં, અંગાળાના બળવાપંથનું મોટું કમનસીબજ એ હતું કે એને પ્રજાવર્ગને પરિચિત અને પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરી શક્યો હોય એવો આગેવાન ન મળ્યો. શ્રીયુત અરવિંદ ઘોષ જેમણે તો ઘણા લાંબા વખતથી અંગાળા તથા દીધું છે તેની વાત હું અહિં નથી કરતો,

હિંદુસ્તાન જેવા ચૂસ્ત — જીલ્લો મતવાદી દેશમાં બળવાવાદની ખીલવણી તો ઝડપભેર થયેલી, પણ શરૂથીજ સરકાર તેને તોડી પાડતી હતી તેથી પણ કદાચ કોઈ વેધક દષ્ટિવાળો નેતા મળી આવે એવો અવકાશ રહ્યો ન હોય.

યુરોપમાં શું બન્યું ?

યુરોપમાં એવી પ્રવૃત્તિ જુદી રીતેજ નીપજી છે. ત્યાં શરૂમાં કોઈક વિચારશીલ વ્યક્તિ નવી વિપ્લવ ફીલસુફી રચે અને પછીજ તેના ચેલાઓ, શિષ્યો અનુયાયીઓ એ ફીલસુફીને વર્તનમાં ઉતારે-તેને સક્રિય કરવામાં અંપલાવે-એવું બન્યું છે. દાખલા તરીકે ફ્રાન્સમાં એન્સાઈક્લોપીડીસ્ટો અને રૂસો; જર્મનીમાં કાર્લ માર્ક્સ રશિયામાં બાકુનીન, કેપોટકીન પ્લેખાનોફ વગેરે. વળી ઇટાલીમાં આગળના વિપ્લવવાદીઓની પ્રવૃત્તિ ઝામવા આવી તે અરસામાં મેઝીની પ્રગટયો અને તેણે પોતે પોતાની ફીલસુફી રચી પ્રજા સમક્ષ રજુ કરી-અને તે ફીલસુફીને તેના શિષ્યોએ સજીવ કરવા પ્રયાસ કર્યો. બીજી બાજુ આપણું દષ્ટિબિન્દુ તો બધુંયે પરદેશથીજ આમ-દાની કરેલું; અને તે કલ્પનાવશ અંગાળીના હાથમાં આવ્યું એટલે ટપ દબને બીજે રસ્તે ઉતરી પડ્યું. દેશની સામાજિક અને આર્થિક અવદશા સાથે જાણે આપણા વિપ્લવવાદીઓને લેવાદેવાજ નહોય ! આપણું નેશનાલીઝમ પણ પરદેશથીજ આણેલું ને આપણું ટેરરીઝમ પણ તેવુંજ લાકુતી. તેથીજ બળવાપંથ સામાન્ય પ્રજાથી કેવળ વિમુખ હતો.

પેલો નરેન્દ્ર ગોસ્વામી !

અમારું બળવા કાર્ય પૂર્ણતેજ ચાલવા લાગ્યું ત્યારે કેટલાક એવા માણસો અમારા મંડળમાં દાખલ થયા, જેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિથી માત્ર અંગાળનાજ નહિ પણ હિંદ આખાના વિ-

ધ્વજ-ઇતિહાસ પર કાયમી કાળી ટીક્ષી આણી. એમાંનો એક પેલો નરેન્દ્રનાથ ગોસ્વામી-નરેન ગોસાંઈ! મને યાદ છે તે મુજબ ઇ-સ્વી. ૧૯૦૬ના ઉનાળામાં ગોસાંઈ એકવાર મારી કને આવેલો. એક દહાડો સાંજે મારે ઘેર આવીને તેણે પશ્ચિમ બંગાળના કોઈ એક આગેવાનનો કાગળ મારા હાથમાં મૂક્યો. તેમાં એવું લખેલું કે: આ ભાષને મેં મંત્રદીક્ષા આપી આપણા મંડળમાં લીધેલો છે, પણ એને તો બધીજ છાની વાતો જાણવાની પણ ઇચ્છા છે; તેથી થું કરવું, એ મને સમજતું નથી ને તેથી એને તમારી પાસે મોકલ્યો છે, ગોસાંઈની સાથે વાતચીત થતાંજ મને માલમ પડ્યું કે મૂળેજ કાચું કપાયું છે. થોડા દિવસની જૂજજૂજ ઓળખાણ પરથીજ તેને મંડળમાં દાખલ કરી દીધો એ ઠીક થયું નથી. વાત એ હતી, કે અમારા ગામડાના કાર્યકર્તાઓ આ બધી તજવીજમાં જોષએ તેવા પાકા નહોતા, જ્યાં ત્યાંથી સંખ્યા કેમ વધારવી એજ પ્રયાસ બધાય કર્યા કરતા. તેમ પૈસાદાર કુટુંબના છોકરાઓને મંડળમાં જોડી લેવાનો લોભ તો અહિં (કલકત્તામાં) ય નહોતો એમ ન કહી શકાય-મારે એ કશુંલવુંજ જોષએ. ગોસાંઈ કહે: હું તો યુગાંતર ઓફીસે જઈ આવ્યો; પણ ત્યાં તમે ન મળ્યા તેથી અહિં ઘેર આવ્યો. વાતવાતમાં તે એવું પણ બોલી ગયો કે હું લશ્કરી શિક્ષણ લેવા માટે અમેરિકા જવા તૈયાર છું; પણ સ્વદેશી ચળવળમાં હું જોડાયો તેથી મારા બાપુજી સાથે હવે મને બનતું નથી, વગેરે. બધું સાંભળ્યા કેડે મેં કહ્યું કે તમે કાલે પાછા આવજો, એટલે હું અમારામાંના ખીજ કોષકની સાથે તમારી પિછાન કરાવી આપીશ.

હુહુહુહું જુહાણું!

પછી હું તરત યુગાંતર ઓફીસે ગયો. ત્યાં અવિનાશ કહે: એક માણસ તારી ખોળમાં આવેલો; પણ તેને પોલીસનો

જામસુસ માનીને અમે તો બગાડી મૂક્યો છે !

હાથ ! આ વાતને પહેલેથી જ સાચી માની લીધી હોત તો કેવું સારું ! મેં હસીને કહ્યું, કે એ તો * * * નો કાગળ લઇને કામસરજ આવેલો; શંકા રાખવાનું કંઈ કારણ નથી.

બીજે દિવસે મેં ગોસાંઈ સાથે બારીન્દ્રની મુલાકાત કરાવી-મારેજ ઘેર. અલિપુરના કેસ વખતે જીબાની આપતા ગોસાંઈએ કહેલું કે: “બારીન્દ્ર સાથે મને ઓળખાણ કરાવનાર અરવિંદ ધોષ” —આ કેવળ હકહકતું જુઠાણું હતું. ઠીક. આ વેળા તો એણે અમારી સાથે અમેરિકા જવા સંબંધે વાતચીત ચર્ચા કરીને છેવટે કહ્યું કે: મને આંખે બરાબર સ્પષ્ટતું નથી; યુદ્ધવિદ્યા શીખવાનું પણ મારાથી નહિ બને, એટલે હું અમેરિકા નથી જવાનો. પહેલે દિવસે તો અમેરિકા જઈ યુદ્ધકળા શીખવાને માટે તેની આતુરતા માતી નહોતી અને બીજેજ દહાડે એ ઇચ્છા ઉડી ગઈ? તે પછી, મને સાંભરે છે ત્યાં સુધી —ધણું કરી બે દહાડા બાદ એ અમારી ઓફીસે આવી બારીન્દ્રની સાથે કંઈ ધુસપુસ કરી ગયો. એટલે બારીન્દ્રે મને કહ્યું: જો ભૂપેન, ગોસાંઈને તેના બાપ સાથે તકરાર થઈ છે. —આ સ્વદેશી ચળવળની ખટપટને અંગે; એટલે એ હવે એના બાપને ઘેર રહેવા ઇચ્છતો નથી; અહિં આપણા ઓફીસમાં રહેવા માંગે છે; તો બોલ, તારો શો વિચાર? અહિં રહેશે આપણા હાથ પર ઠીક રહેશે, વગેરે.

પસ્તાયેક્ષો પાપી

મેં એ વાતમાં હકાર પૂર્યાથી ગોસાંઈ મહાશયે ઓફીસમાં આવી ધામા નાંખ્યા. એની સાથે મારે કદિ પણ ધણા-ધણી તો થઈજ નહોતી. કેમકે કલકત્તામાં તેની છોકરવાદ ચાલચલગત જોઈ હું તેનાથી ખૂબજ દુર રહેતો. બાકી બારીન્દ્ર તેની સાથે ખૂબ હળી ગયેલો. તેથી ધણું કરીને બારીન્દ્રને તેણે પોતાની

અધી હકીકત કહેલી ને જણાવેલું કે: મેં સારી પેઠે મરખાઈ કરેલી. ખરાબ ટેવામાં ફસાયો હતો ને તેથી મારા આપાજીએ મને તફન કાઢી મૂકવાની ને બકાત કરવાની પેરવી કરી હતી. પણ હવે તો હું તફન સુધરી ગયો છું. અધા શાખવૈભવ બોગવી હવે હું નિવૃત્તિ પથે વળ્યો છું ને મારા આગલા જીવન માટે મને ખૂબ પસ્તાવો થાય છે. હવે પછીનું અધું જીવન હું સ્વદેશના કાર્યમાં જ ગાળવા ઇચ્છું છું.

આવા ચારિત્ર્યવાળા-અગડેલા-માણસને અમારા મંડળમાં દાખલ કરવાનો દાખલો સૌથી પહેલો તો આજ. પણ સાથે એ અધી ‘વીતી ગયેલી’ વાત હતી તેથીજ તે માફ ગણી અમે એને લીધેલો. ને એણે પોતાની આગલી ચાલચલગત બિલકુલજ છોડી દીધી હતી. તેથીજ અમે એને ‘Frodigal Son’ (ઉડાઉ દીકરો; બાધબલ વાળી વાત) લેખે સત્પથે ચઢવાની તક આપી હતી.

‘પહેલેથીજ જાસુસ’

જા સાંધએ મને ચોક્કસ કહ્યું હતું કે: પશ્ચિમ બંગાળાનો એક રેવ્યુટરી સિવિલિયન—સનદી નોકર મારો દોસ્ત છે. પછી જ્યારે એણે—ગોસાંધએ વિશ્વાસઘાત કર્યો ત્યારે આ વાતના બાણકારા મારા કાનમાં ખૂબ વાગતા, અને ત્યારથી આજ સુધી મારા મનમાં સવાલ થયાજ કરે છે કે એના વિશ્વાસઘાત અને એની પેલી ‘દોસ્તી’ વચ્ચે કંઈક રહસ્યમય સંબંધ ખરો કે નહિ? સામાન્ય રીતે લોકો તો એમ માને છે કે ફ્રાંસી અથવા જાલના દુઃખની ખ્હીકથી એ ફરી બેઠો—એણે કોઈ કયો પણ આ વાત હું નથી કળુલી શકતો. જેમ જેમ વખત જાય છે તેમ તેમ મને વધારે ને વધારે એમ લાગતું જાય છે કે એ પહેલેથીજ અમારે ત્યાં દાખલ થયેલો તે પોલીસખાતાના જાસુસ તરીકેજ. જેઓ એની સાથે અલિપુરની જેલમાં હતા તેઓ મારા આ

અભિપ્રાયમાં સંમત નથી. મારો પોતાનોજ—મારો એકલાનોજ આ મત છે. અલબત્ત, એ સંબંધે કોઇ પણ જાતનો લેખી પુરાવો હું બતાવી શકું તેમ નથી. મારી માન્યતા તો કેવળ સંજ્ઞેગી પુરાવા પર છે—Circumstantial Evidence પર છે.

એના ઢાંગસોંગ !

એ અમારા મંડળમાં પેઢો સારથીજ સૌની સાથે ખૂબ દોસ્તી કરવા ઇચ્છતો હતો. પહેલાં એણે અમેરીકા જઈ યુદ્ધકળા શીખવાનું બહાનું રજુ કર્યું. ખીજે દહાડે વળી તે બહાનું એણે ઉઠાવી જ દીધું. તે પછી અચાનક અમારી ઓશીસમાં ધામા નાંખ્યાં અને ‘ભવાની મન્દિર’ સ્થાપવા માટે ફાળો ઉધરાવવાને બહાને સમિતિના તવંગર સભ્યોને ઘેર આવળ કરવા લાગ્યો—તેમની સાથે હળવા મગવા લાગ્યો. એટલે તેની મૂળ મતલબ જ સૌની પિજ્ઞાન કરી લેવાની અને છાની ખખરો જાણી લેવાની હતી. પછી એણે વળી નવુંજ તૂત કાઢ્યું. ખારીન્દ્રની સાથે ધુસપુસ કરીને એણે ધાડો પાડવાના તડાકા લગાવ્યા. અમારા મંડળમાં તો ધણાક માણસો હતા પરંતુ ખારીન્દ્ર શિવાય ખીજા કોઈની સાથે તેને ખૂબ દોસ્તી તો નહોતી જ ઝામી. પછી વળી તેને દેવધર તથા વૃંદાવન જઈને સાધુવેશમાં બળવાવાદનો પ્રચાર કરવાનો શોખ થઈ આવ્યો. દેવધર જઈને પૂર્વઅંગાળાના કોઈક પ્રખ્યાત ને પૈસાવાળા જમીનદાર પાસે જઈ તેણે ખુલ્લી રીતે આ જાતની મૂર્ખાઈ (બળવાનો પ્રચાર કરવાની) બતાવી હતી એ જમીનદારે પાછળથી અમને કહેલું: કે ચેતવું હોય તો ચેતજો. હું તો મારે તમને ચેતાવું છું, મને આ માણસ પર ખૂબ વહેમ જાય છે. છેલ્લે છેલ્લે તે કોઈની સાથે બળતો નહોતો. વૃંદાવનથી પાછા ફર્યા પછી તે અમારી ઓશીસે રહેતો નહોતો, ધણું કરી પોતાને ઘેર રૂંતો; પણ ખારીન્દ્ર પાસે વારંવાર આવી ધાડ પાડવાને લગતી વાટાઘાટ કર્યા

કરતો. ગુપ્ત સમિતિના બધા સભ્યો સાથે તો તેને વાતચીત કે દોસ્તી થઈ નહોતી, ફક્ત 'યુગાંતર'ની સાથે જોડલા માણસોને સંબંધ હતો તેટલાજ સાથેજ એને સારી ઝોળખાણ થયેલી. આથી તે બધાને પકડાવી શક્યો નહિ. તોયે અમે એને અમારા મંડળમાં દાખલ કરેલો ને એની ઉપર વિશ્વાસ પણ રાખેલો, એટલે કોઈને એના પર અણબરોસો નહોતો. છેવટે દેવધરમાં ગોસાંઘ કુળનાજ કોઈકે માણસે ખારી-દ્રને અને મને કહેલું કે: આ માણસનો વિશ્વાસ ન કરશો.

વિધિના ક્ષેપ કાણુ મિથ્યા કરી શકે છે? આ સારી શીખામણુને તે વેળા અમે હસી કાઢી હતી!

“મારામાં મરવાની હિંમત નથી”

જયારે ભાગલપુર જેલમાં મેં સાંભળ્યું કે ગોસાંઘ દ્રોહ કરીને સરકારી સાક્ષી થઈ ખેડો છે ત્યારે મારી અળખખીને પાર રહ્યો નહિ. પણ પાછી એની પેલી સનદી નોકર સાથેની દોસ્તી થાદ આવી. તે વેળા શક ઉપજ્યો કે એ સિવિલિયન દોસ્તની સૂચનાથીજ તો એ અમારામાં પેંઠો ન હોય ! અમારા જે મથકમાં એ સૌથી પહેલો દાખલ થયેલો ત્યાં તો પોલીસે ખુબજ ધમાલ મચાવેલી. બનતાં સુધી તો પેલા એના સનદી દોસ્તેજ એને કહ્યું હશે કે આમાં પેંસીને એનોબેદ ખોળી લાવજે. એ મથકનો આગેવાન કાચો માણસ. જમીનદારનો દીકરો જેમને તેણે નરેન્દ્રને ઝટપટ દાખલ કરી દીધો અને મારી પાસે કલકત્તે મોકલ્યો. તે પછી એ એક પછી એક નવા નવા માણસો સાથે ઝોળખાણ બાંધી વાતો કરતો જ્યાં ત્યાંથી એ તો અમારી ગુપ્તસમિતિના બડેખાંઓને મળવાની અને છાની વાતો જાણવાની પેરવીજ કરતો. તે પેટેલો, ત્યારે તેના મનમાં હશે કે ઠીક છે. થોડીધણી વાતો ખોળી કાઢીશું, પણ છેવટે એણે જોયું, કે આ તો મામલો ઘણો વિકટ છે, ઉપરાંત મેં સાંભળ્યું છે કે તેને પકડ્યો તો વેળા પોલીસે ખીજા ફેદીઓ

કરતાં જૂદીજ ભતનું વર્તન તેની સાથે ચલાવેલું. એથીજ લાગે છે કે છાનાં રહસ્યો જાણવા માટેજ તે અમારામાં પેડેલો. વળી એના ઈનામની વાત-તે તો લોકોને ખબર પડેજ ક્યાંથી? મેં પાછ-ળથી સાંભળેલું કે જ્યારે અલિપુર જેલમાં જાહેર થયું કે ગોસાંઈ સરકારી સાક્ષી થઈ જવાનો છે ત્યારે એને સમજાવી લેવાની ખુબ ખટપટ થઈ હતી; પણ તેણે એવો જવાબ દીધેલો કે મારામાં મરવાની-ફાંસીએ ચઢવાની હિમ્મત નથી. હું તો માનું છું કે એ બધો ડોળજ. જે માણસને આટલો બધો ઉત્સાહ હતો, તે આમ જરા પણ કચવાયા વિના કે અંતરમાં વેદના અનુભવ્યા વિના વિશ્વાસઘાત કરે એવો દાખલો બળવા પ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં ક્યાંએ નહિ જડે. અંગાળમાંથી પણ નહિજ જડે. જેમણે વિશ્વાસઘાત કર્યો છે તેમણે માત્ર બયથીજ નહિ, પણ પોતે ખૂબ દુઃખ અનુભવીનેજ દ્રોહ કર્યો છે.

‘વિરલ કિસ્સો’

જો સાંઈનું ખૂન થયું* તેથી યુરોપના બળવાવાદીઓ ખુબ રાજ થયા હતા-તેમણે વાહવાહ પોકારેલી. પારીસના સોશિયાલિસ્ટ (હાલ કોમ્યુનીસ્ટ) પક્ષના મુખપત્ર ‘લુમેનાઇટે’ લખ્યું હતું કે હિન્દના વિપ્લવીઓએ આ પ્રમાણે ખુદ શત્રુના કિલ્લામાં રજાં રજાં, ચોમેરથી રક્ષાયલા વિશ્વાસઘાતક સ્વજાતિદ્રોહીને સજા કરી છે. એવો કિસ્સો દુનિયાના વિપ્લવ-ઇતિહાસમાં પહેલવહેલો એજ. ગોસાંઈના ચરિત્ર પરથી બળવાવાદીઓના ચરિત્રની સમાલોચના કે આંકણી કદિ ન કરી શકાય. અહિં સ્પષ્ટપણે સમજાવવું ઘટે કે માત્ર બળવાના હિમાયતી અને બળવાવાદી વચ્ચે ધણો તફાવત છે. ગોસાંઈ

---

* આની તમામ વિગત જાણવા સારૂં વાંચો-‘ગોસાંઈનું અંગાળા (ગાંધી) હિમ્મત રૂપિયો એક. સત્તર વરસના બળવાવીર કનેચાલાલ ઇન્દો-લાનાઈ ઇન્દો પિસ્તોલથી નરેન્દ્ર ગોસાંઈને જેલમાં વિધી નાંખ્યા હતા.

કેટલોક વખત બળવાવાદીમાં ભળ્યો હતો; પરંતુ બળવાવાદી-ઓનું સાચું સ્વરૂપ સમજવા માટે તેનું ચરિત્ર કદિ પણ ધોરણરૂપ ન ગણી શકાય.

ઝોરીસ્સામાં પ્રચાર

સ્વ દેશીનો યુગ પૂરો થવા આવતાં એટલે કે ૧૯૦૬-૭ની સાલ માં અમારી સમિતિ બંગાળની બહાર પણ ફેલાવો-વિસ્તાર પામવા લાગી. બંગાળાનું બળવાબચુ વાતાવરણ ઝોરીસ્સા તરફ વધારે પ્રમાણમાં ઉઠી પડ્યું. સ્વં દેવવ્રત બસુજીએ સૌથી પહેલું ઝોરીસ્સામાં કામ શરૂ કરેલું તે પછી ખારીન્દ્ર અને બીજાઓ ત્યાં ગયેલા અને હું પણ ત્યાં ત્રણ વાર તો જઈ આવેલો. ઝોરીસ્સામાં ત્યાંના રહીશ પુષ્કળ બંગાળીઓ, ઝોરીયા જુવાનિયાઓ, માસ્તરો, વકીલો, લેખકો, દાકતરો, જમીનદારો, મોટામોટા મઠના મહંતો, અને મોટા ઝોદાવાળા હુશિયાર માણસો અમારા મંડળમાં ભળેલા અથવા સહાનુભૂતિ ખતાવતા. કટકની વ્યાયામ સમિતિ અમારી તેવી સમિતિઓમાં ખાસ એક મોટી સંસ્થા ગણાતી. એક વેળા તો કટક, પુરી, બાલેશ્વર વગેરે સ્થાનો અમારી સમિતિના કામકાજને લીધે સ્વદેશી હીલચાલ અને બળવાની પ્રવૃત્તિથી ખુબ ગાજી ઉઠેલાં. ઝોરીસ્સામાં તો જે કંઈ સ્વદેશી ચળવળ થયેલી તે અમારામાંના માણસો મારકતેજ થયેલી. ઝોરીયાવાસીઓનો એ બાબતમાં એટલો બધો ઉત્સાહ અને ખંત જોઈ અમને ખરેખર અચંબો ઉપજેલો. પૂર્વ બંગાળ અને ઝોરીયા એ બેમાં અમારું કામ ચાલતું. એ વેળાજ ઝોરીયામાં ‘માલિકા’ નામના પંથની વાત મારા સાંભળવામાં આવી. એ એક જુનો વૈષ્ણવ સંપ્રદાય છે. સંબલપુરમાં કદિક અવતાર પ્રગટ થશે એવી વાત એના શાસ્ત્રોમાં ગ્રંથોમાં લખેલી છે.

લાલચમાં લપટાયા

એ ઠીયામાં મેં જોયું કે અંગાળાના આમવર્ગ કરતાં ત્યાંના આમવર્ગે સ્વતંત્રતાના ખ્યાલને ઝટ ઝીલી લીધો. ગમે તેમ પણ ઓઠીયામાં અમારું કામ સારું વિસ્તાર પામ્યું, પણ આખરે તો જણાયું કે એ પણ માત્ર દેખાવ પુરતું છે; કેમકે ન્યારે સરકારે ઓઠીયાવાસીઓ અને ત્યાંજ વસી ગયેલા અંગાળીઓને ડેપ્યુટી અને સબ ડેપ્યુટી જેવી પદવીઓ આપવા માંડી ત્યારે કેટલાક જીવાનિયાઓ જેઓ ખાસ સ્વતંત્રતાના પંથમાં બળી 'પટેલાઈ' કરતા હતા તેમણે સરકારી ચાકરીઓ લઈ લીધી અને પંથ તજ્યો તથા પોતાનાં અભિપ્રાય પણ તજ્યા. પાકે અનુભવે મને આતું કારણ એમ સમજાય છે, કે વાયવ્ય અંગાળા અને ઓઠીયા મૂળ અંગાળા કરતાં વિચારસરણીના વિકાસની નજરે લગભગ પચાસ વરસ પાછળ છે. તે વેળા એ મુલકમાં ધર્મ અને જૂની સામાજિક રૂઢિઓનીજ ધમાલ ચાલતી. વૃદ્ધો રૂઢિવાદી હતા પણ જીવાનોનાં મન એવી રૂઢિમાં ઘેરાઈ ન રહ્યાં અને તેમણે સ્વદેશી ચળવળ દ્વારા સ્વતંત્રતાવાદના સૂર સાંભળ્યા-ઝીંઝ્યા, પરંતુ વિચારબળના સ્થાયીપણા ને દબતાના અભાવને લીધે એ ત્યાંનો બળવા પંથ મજબુત ન બન્યો. માત્ર ધાંધલ જેવોજ રહ્યો. ને ન્યારે મુખ્ય કામદારો ડેપ્યુટી સબ ડેપ્યુટીઓ થઈ પડ્યા ત્યારે પછી તેમના અનુયાયી જીવાનિયાઓ કરીયે શું શકે ? મુખ્ય કામદારોના આવા દોહને લીધે છેવટે આખી પ્રવૃત્તિ જ પડી બાંગી.

તારક બ્રહ્મચારી

પણ વિવેક પ્રવૃત્તિનાં મોઝાં એથી એ બહાર ઉછળેલાં. દૂર દૂર દક્ષિણમાં પણ અમારું કામ સારું જેવું ઝામેલું. ૪૦ સં. ૧૯૦૬ની સાલમાં અમારામાંના શ્રીયુત તારકનાથ દાસ દક્ષિણમાંથી

સ્ટીમરમાં બેસી જપાન ગયા. સ્ટીમરમાં તેઓ બેઠા તે વખતે તેમણે ત્યાંના કોઇક વકીલને ઘેર આશરો લીધેલો. આવા સહવાસને પરિણામે ત્યાં પણ જાત જાતની સ્વદેશી પ્રવૃત્તિઓ થવા લાગી. સ્વદેશી સ્ટીમ નેવીગેશન કંપની સ્થપાઇ. અપ્પાડાઓ શરૂ થયા. આ બધી ચળવળના મુખ્ય આગેવાન સાથે કલકત્તામાં મારી મુલાકાત થતાં મેં તેને પૂછેલું કે આવું બધું કામ ઉપાડવાનો મૂળ ઉત્સાહ તમને કોણે આપેલો? તેણે જવાબ આપેલો કે ન્યારે તારક બ્રહ્મચારી (તારકનાથ દાસ આ નામથીજ જાપાન ગયેલા) અમારે ઘેર રહેતા હતા ત્યારે તેઓ રોજ પ્રભુ પ્રાર્થના કરતા કે: પ્રભુ, મારા સ્વદેશને ખાતર જાન કુરબાન કરવાની શક્તિ મને આપ. તેણે અમને કશું કશું નહોતું. પણ એમની આ પ્રાર્થનાથીજ અમારા પર સચોટ અસર થઇ હતી. એ ભાગમાંની સ્વદેશી ચળવળ અને સ્વતંત્રતાની પ્રવૃત્તિ આ પ્રમાણે શરૂ થયેલી. એ કેવી રીતે ભાંગી ગઈ તે તો હિંદુસ્તાનના બહેલા સૌ કોઈ જાણે છે.

બિહાર

આની સાથે સાથે પશ્ચિમ હિંદમાં પણ અમારી પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાની ખટખટ અમે લોકોએ કરેલી. સ્વદેશી આંદોલન શરૂ થતાં પહેલાં અમારામાંના કેટલાક જીવાનો જાદુઈ જ્ઞાનસ (મેજીક લેન્ટર્ન) લઇને બિહારમાં પ્રચાર કામ કરવા ગયેલા. ત્યાં બિહારની એક ભાંગી ગયેલી બળવા મંડળીના આગેવાન સાથે તેમની મુલાકાત ને ઓળખાણ પિછાન થયેલી. પછી વળી ભવાની મંદિર સ્થાપવાને અંગે અમારામાંના કેટલાકનું બિહાર જવું થયું; તેથી બીજા પણ બાંકીપુરના કેટલાક લાગણીવાળા વકીલ, માસ્તર તથા જીવાન વિદ્યાર્થીઓ સાથે પિછાન થયેલી. તેઓ સ્વદેશ ચળવળ ચલાવતા તથા અમારા કામકાજ તરફ સહાનુભૂતિ દર્શાવતા. પછી ત્યાં બિહારમાં તો પૈસાવાળાની પણ થોડી સહાનુભૂતિ મળેલી.

પશ્ચિમ તરફ આ રીતે ફેલાવો થવા માંડ્યો અને પછી વાયવ્ય ભાગમાં (ઉત્તર પશ્ચિમ) તો અમારામાંના કેટલાક માસ્તરગીરી કરવા ગયેલા; તેમણે ત્યાં નાનાં નાનાં મથકો સ્થાપેલાં અને નિશાળીયાઓમાં સ્વતંત્રતાની લગનીનો પ્રચાર કરવા પ્રયાસ કરેલો. પણ એટલી વાત તો સારી કે હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની બોલનારા લોકોમાં અળવાની ભાવના કશી ખાસ પ્રચાર ન પામી. કારણ હું જાણતો નથી; પણ બનવાજોગ છે કે સ્થાનિક માણસો મારફત પ્રચારકામ ન થવાથી નિશાળીયાઓ પર ખાસ અસર થઇ શકી નહિ. અથવા તો કદાચ એ ભાગના જીવાનોનાં મન હજી આ જાતના વિચારો ઝીલવા તૈયાર નહોતા એમ પણ હોય.

અમારે કંઈ નવું નથી !

આ વાત હું કરું છું તે સ્વદેશી યુગનીજ. તે પછી શું થયું તે હું નથી જાણતો. અને ચાંધવાસા (સિંહભૂમિ)માં અનેલી એક ખીનાને લઇને એટલી માહિતી મને મળી છે કે, કોઇક કોઇક ખાનદાન ઘરના ‘હિન્દુસ્તાની’ માણસો અંગત રીતે આ પ્રવૃત્તિના હિમાયતી હતા. પણ એ કામમાં અંગાળાઓ પર ભરોસો મૂકવાને રાજી નહોતા; કેમકે અંગાળાએ ૧૮૫૫ ની સાલમાં ઇંગ્લેન્ડને મદદ કરી હતી. એ ઉપરાંત વાયવ્ય ભાગના આમવર્ગના લોકો કે સિપાઇઓ સાથે વાત થતાં તેઓ કહેતા કે “અમે તો હંમેશા તૈયાર છીએ; પણ સારા મોટા માણસોએ આગેવાની લઇને અમને મદદ કરવી જોઇએ.” તેઓ કહેતા: અમે તો કુમારસિંહના દેશના રહીશો. અમારે માટે કંઈ આ વાત નવી નથી. પણ અમને ૧૮૫૭ની સાલના અળવામાં થયું તેવું ન થયું જોઇએ. કેમકે તે વેળા સુશિક્ષિત પ્રજાએ બિલકુલ મદદ કરેલી નહિ. વાત સાચી છે, ખોટી ખૂનરેજી અને કતલ તથા ત્રાસનીતિને લીધે એ વાયવ્ય ભાગના લોકો ખૂબ કંટાળી ગયા હતા. કોઈક પરલોકવાસી

જગદ્ગુરુએ મને કહેલું કે ભયશાળ, એ ખૂનરેણ, કતલ અને જીલમની છબી હજી અમારી આંખ આગળથી ખસતી નથી ! પ્રશ્ન કરે, ને એવું કંઈ ફરી ન અને.

વીરશા ભગવાન

૧૧ વ્યવસ્થામાં અમને આવી નિષ્ફળતા મળેલી, પણ છોટા, નાગપુરમાં એથી ઉલટુંજ અનેલું. રાંચી અને આંધવાસામાં ખંગાળા ને બિહારી જીવાન જોધએ તેટલા મળે. રાંચી તો અમારું એક મોટું મથક થઈ પડેલું. ત્યાં તો ત્યાંની એક ‘હિન્દુસ્તાની’ પલટણમાંના કેટલાકોએ અમારા મંડળ તરફ સહાનુભૂતિ પણ દર્શાવી હતી. છોટાનાગપુરમાં વીરશા ભગવાને બળવો કરેલો. તેની ટોળીના ચાલુ આગેવાનની ખોળમાં અમે હતા; પણ મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. વીરશા અને આ ચાલુ આગેવાન બંને ખ્રિસ્તી હતા. તપાસ કરતાં સાંભળેલું કે અમુક સરદાર તો જંગલમાં રહે છે, તેની તો મુલાકાત થાય એ બંને તેવુંજ નથી. આ પ્રમાણે ‘કાલ’ લોકોમાં કામ કરવાનું બન્યું નહિ એ ખરું, પરંતુ જરૂર પડશે ત્યારે એ લોકોને તો ઉશ્કેરીને ટટાર કરી શકાશે એવી અમને આશા હતી.

‘હિન્દુસ્તાની’ઓની સાથે જે ઓળખાણ ઝામી તેને અંગે કલકત્તામાં રહેતા કેટલાક બિહારી વિદ્યાર્થીઓ સાથે પણ સારી પિછાન થઈ. ઉત્સાહના ઉભરામાં આવી તેમણે અમને ‘યુગાન્તર’ની હિંદી આવૃત્તિ પ્રગટ કરવાની સલાહ આપેલી અને પૈસાની જવાબદારી પણ સ્વીકારેલી. એને માટેની તૈયારી પણ મોટા પાયા પર થઈ ગયેલી પણ તે કેમ પડી ભાંગી એ અત્યારે મને નથી સાંભરતું. કદાચ પોલીસ ખાતાની ધમાલ વધી પડવાથી એ તજવીજ ભાંગી પડી હશે.

પંજબની હડીકત*

આ રીતે બંગાળી બળવાપ્રવૃત્તિને ફેલાવો થયો હતો. ધીમે ધીમે અમે પંજબના કામ કરનારાઓ સાથે પરિચયમાં આવ્યા. ઇસ્વી ૧૯૦૭ ની સાલમાં એક બંગાળી સર્જન યુગાંતર ઓફીસમાં આવ્યા. તેની સાથે વાતચીત થતાં તેણે જણાવ્યું: પંજબમાં બળવાનું કામ મોટા મોટા આગેવાનોના પીઠબળથી શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. પંજબમાં જે રાજદારી ધમાલ અત્યારે ચાલી રહી છે તેના આગેવાનો પણ એમાં સામેલ છે. તેઓ દુકાળદુઃખનિવારણ (ફિમીન રીલીફ) વગેરે લોકહિતનાં બીજાં કામો પણ કરે છે. અલબત્ત, કોંગ્રેસના માંચડા પર તેઓ એકસ્ટ્રીમીસ્ટ—ઉદામવાદી તરીકે જ લાગ લે છે. આજ લોકોએ પાછળથી ચન્દ્રકાન્ત ચક્રવર્તીને પંજબમાં સંતાડી રાખેલો અને છેવટે તેના સગાઓએ મુંબાઈથી આવીને તેને ગુપચુપ સ્ટીમરમાં બેસાડી દીધો. ચન્દ્રકાન્તે મને કહેલું કે આ બંગાળી સંજ્ઞન (યુગાંતરમાં આવેલો તે) ને ઘેરજ મારો અજીતસિંહની સાથે મેળાપ થયેલો. સુપ્રી અંબાપ્રસાદ (લોક વાયકા છે કે મહાયુદ્ધ વેળા ઇરાનમાં એને મારી નાંખવામાં આવેલો)ની સાથે આ લોકોને શો સંબંધ હતો એ મને માલમ નથી. પણ મેં એમ સાંભળ્યું છે કે પંજબનો સૌથી પહેલો બળવાવીર એજ હતો. પછી અંબાપ્રસાદ, અજીતસિંહ અને બીજા એ પંજબી જુવાનો ઇરાન પ્રતિ લાગી ગયેલા. તેમનામાંના એક જુવાને એ પલાયનયાત્રાની બધી હડીકત મારા આગળ વર્ણવી હતી. આ બંગાળી સર્જનને અજીતસિંહ સાથે ખૂબ સારો સંબંધ હતો ને વળી સુપ્રી અંબાપ્રસાદ સાથે અજીતસિંહ ઇરાન નાસી જવામાં પણ હતો એટલે એમ લાગે છે કે એ બધાય એકજ ટોળાના—એકજ મંડળમાં જોડાયેલા માણસો હોવા જોઈએ.

* વધુ માટે માંડીવનું પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું વાંચવું જિં ૩૧. ૧૫૫

અમારી ત્રીઓ

આ મ અંગાળી બળવા સમિતિનું કામ એમર ફાલ્યું પણ જેમ વિસ્તાર વધતો ગયો તેમ તેમ ઉડાણુ ઘટતું ગયું, ગંભીરતા કમી થતી ગઇ. સઘળું કામકાજ સંગઠિત રીતે કરવાનું બારે કઠણુ થઇ પડ્યું. પહેલાં તો અંગાળીઓને ડીસીપ્લીનમાં આણુવાનું જ બની શકતું નહોતું. બીજું પ્રમુખ સાહેબને લાડીલકડી શિવાય બીજા તરફ બહુ લાગણી નહોતી ને તેથી અનુશીલન સમિતિ શિવાય બીજા કામ તરફ તેઓ ધ્યાન ન આપે-તેની સાથે કંઈ સંબંધ જ ન રાખે. જે લોકો પોતાની તાબેદારી ઉઠાવે તેમને જ તેઓ મદદ કરે-દુકંમાં એ મદદનીયે કશી કિંમત નહોતી. અમે અમારા-માંથી જીવાન આગેવાન બનાવી લીધેલા, તોપણુ જ્યારે વાર્ષિક મેળાવડામાં અંગાળાના બધા વકીલ દાકતર ને જમીનદારો આવી પડતા, ત્યારે અમે તેમની સમક્ષ તો સાક્ષીગોપાળ રૂપે આ પ્રમુખ સાહેબને જ લાવી ખડા કરતા. ખરી વાત એ હતી કે અંગાળામાં બળવા પ્રવૃત્તિને બરાબર સમજીને બધો કાર્યબાર માથે લે અને બધા માણસોને પોતાના હાથ ઉપર રાખી તેમની પાસે કામ કરાવે એવો કોઈ આગેવાન મળેલો જ નહિ. એટલું ખરું કે પ્રમથ બાણુ પણ હતા હુશિયાર, ને વળી અંગાળામાં એક જૂનામાં જૂના બળવાવાદી હોઇ તેમણે કોંગ્રેસમાં બરાબ બાવણીયા બડવીર તરીકે ખ્યાતિ મેળવવાનો લોભ ન રાખેલો, અને આખું જીવન સ્થાયી બાવે એક જ ભાવનાની પાછળ મરેલા.

શરૂઆત તો દકખની જ

આ તો અંગાળના વિશ્લવવાદનો જૂનો ઇતિહાસ થયો; પણ પેલા ખૂબ ખ્યાતિ પામેલા દક્ષિણી વીરોના સંપ્રદાયની સાથે અમારે શો સંબંધ હતો? આગળ કહી ગયો છું કે અંગાળની બળવા સમિતિ એ એક કાલ્પનિક અખિલ ભારત બળવા

સમિતિની શાખા જેવી હતી, એટલે કે મહારાષ્ટ્રની શાખાની બન હેન સ્તો. અમને કહેવામાં આવેલું કે દક્ષિણીઓએ આખા હિન્દને આ બાબતમાં એકતાર કરેલું છે—સંગઠિત કરેલું છે. પણ વખત આવ્યે જણાઇ ગયું કે “કાકસ્ય પરિવેદના!” હિન્દની બહાર દક્ષિણી બળવાવાદીઓને ન્યારે આ વાત મેં કહી ત્યારે તેઓએ હસીને કહેલું કે વડોદરાથી આવેલા પેલા ‘ટોલ્લા’ વિષે તેમને કશી ખબર નહોતી. મને લાગે છે કે અમુક વખતે જે કંઈ હતું તે, (દક્ષિણીઓના સ્વભાવમાં દલીલબાજી ખૂબ છે, ને કલ્પનાવશતા—ભાવનાશીલતા ઓછી છે તેથી) અંગાળની પેઠે બહાર પ્રગટી ન શક્યું—ન્યાંતું ત્યાં દબાઇ ગયું. અલબત્ત, સ્વાતંત્ર્યના પ્રેમી હોઇ બળવાની હિમાયત કરનારા ઘણાં માણસો દક્ષિણમાં છેજ. સ્વાતંત્ર્ય પ્રેમના પ્રચારની દૃષ્ટિથી એક વેળા દક્ષિણ સમગ્ર હિન્દમાં મોખરે હતું. અંગાળને એ રસ્તો ખતાવનારું તો દક્ષિણજ. ગમે તેમ પણ દક્ષિણમાં અંગાળીઓએ પોતાનું કાર્ય ન વિસ્તાયું કેમકે એમ થવાથી તો લોપણ પર લોખા જેવું થાય ને! બાકી પહેલાં તો અમારા આગેવાનો દક્ષિણની બળવા હીલચાલ સંબંધે બારે શંકાશીલ હતા. ૧૯૦૬ ની સાલમાં ત્યાંથી ડોઈક નામીયા નેતાનો કાગળ લઈને એકાદ માણસ અંગાળા આવેલો અને અમારા પ્રમુખ સાથે મુલાકાત કરેલી. પરિણામે એ વરસે કાશીમાં કોંગ્રેસ મળેલી ત્યારે અમારા તરફથી સ્વં દેવવ્રત બસુ મહાશયે તેમના મંડળના આગેવાનો સાથે મસલત કરી અને પછીને વરસે દક્ષિણના આગેવાનો કલકત્તા આવી અમારા પ્રમુખને મળી ગયા. અને એ વરસે અમારો વાર્ષિક મેળાવડો થયો હતો તેમાં કોઇ કોઇએ સૂચના કરેલી કે આપણે દક્ષિણ સાથે આપણા કામકાજની મસલત કરતા રહેવું; પણ છેવટે તો એવુંજ ઠરેલું કે આપણી છાની ખબરો તો તેમને નજ આપવી.

પોલીસમાં પગપેસારો

અંગાળના પોલીસખાતામાં અમારામાંના માણસો ધુસાડવાની ઇચ્છા પણ અમને સારી પેઠે થઇ હતી. પછીથી અમારામાંના ધણક જુવાનો ડેપ્યુટી, સબડેપ્યુટી, સબઇન્સ્પેક્ટર અને પોલીસ ખાતાના બીજા અધિકારો પર ગોઠવાયલા. તેમણે પછી સીધી કે આડકતરી રીતે બળવા કાર્યને કેવી જાતની મદદ કરેલી તે વાત મને ખબર નથી. એક વાર એક ડેપ્યુટી બનેલા જુવાને મને લખેલું કે: હું સારી પેઠે જાણું છું કે મારા જેવાઓ સ્વદેશધર્મને વીસરી જાય છે; પણ હું એવી માટીનો નથી બનેલો. મારો ધર્મ હું કદિ નથી વીસરવાનો. તેણે પોતાનો ધર્મ કેટલે અંશે પાળ્યો, તે મને ખબર નથી. પણ કોઇકોઇ વાર લોકોમાં ડેપ્યુટીઓ અને છૂપી પોલીસના ઇન્સ્પેક્ટરોની વાતો ચાલતી ત્યારે બળવાની દીક્ષા લેનારા એવા અમલદારોનાં નામ પણ કાને પડતાં ખરાં.

બળવાના હિમાયતી

કંઈ જાતના જુવાનો બળવા મંડળમાં જોડાતા-દાખલ થતા? એ સવાલનો જવાબ આપવો કઠણ છે. જેઓ હિન્દના હિત ખાતર સ્વતંત્રતા મેળવવાના હિમાયતી બનતા અને કંઈ ને કંઈ કરવા તૈયાર રહેતા તેઓ અમારા પંથમાં જોડાતા. અલબત્ત તેમની ચાલચલણ વિષે તજવીજ કરી લીધા પછીજ તેમને દાખલ કરવામાં આવતા. એમાંના કેટલાક ધાંધલ ધમાલમાં ભેરવાઇ પડતા ને પછી ભાગી જતા; પણ એવાની સંખ્યા ઝાઝી નહોતી. જુવાનોની પરીક્ષા કસોટી કર્યા પછીજ તેમને દાખલ કરવાનો રિવાજ હતો. એમ છતાં સધવડપંથી લોકો ભરાઇ જતા ખરા-તેઓ પોતાના લાભને ખાતર જોડાતા. નવા વકીલો, દાકતરો, મહેતાજીઓમાંથી આવા લોકો આવતા. તેઓ બુદ્ધિવાદની દૃષ્ટિએ અમારા કાર્યની કદર

કરનારા હતા. દશવીશ માણસો સાથે ઝોળખ પિછાન કરવાનો તેમને ઉત્સાહ રહેતો; સ્વદેશી ચળવળ વેળા ધમાલ મચાવવાના કામમાં તેઓ ગરમ એક્ષટ્રીમીસ્ટ પક્ષને મોખરે રહેતા, પણ સાચો સ્વાર્થ ત્યાગ કે શરાતન બતાવવાનું આવે ત્યારે મ્હોં સંતાડતા. એમને હિંદની સ્વતંત્રતા માટે રાજકીય પ્રવૃત્તિ ચલાવનારા, બળવાના હિમાયતી કહી શકાય; પરંતુ એમને સાચા બળવાવીર ન કહી શકાય.

ઉગતી પ્રબળ શરાતન બતાવે

અહિં હું બળવાના હિમાયતી અને ખરેખરા બળવાવીરોનો તકાવત સમજાવવા ઇચ્છું છું. પહેલા પ્રકારના માણસો પોતાના આવા અભિપ્રાય ખાતર થોડા ઘણા પૈસા આપી શકતા કે બહુ તો થોડા નવા સભ્ય આણુતા અથવા બીજી ત્રીજી મદદ પડ્યા પાછળ રહીને કરતા; પરંતુ સાચું ને ચોક્કસ બળવાકાર્ય કરવાનું શરાતન તેમનામાં નહોતું. જેમણે એ કાર્યને માટે આત્મોત્સર્ગ પણ કર્યો અને એ આદર્શને ખાતર પળે પળે જનને પણ જેખમમાં નાંખવા તૈયાર હતા તેમને બળવા વીર કહી શકાય. સૌ કોઈ એવા નથી બની શકતા, યુરોપી વિજ્ઞાનપંડિતોનો અભિપ્રાય છે કે આવી જાતનું માનસ સ્થળે સ્થળે નથી નજરે પડતું અને મગજની Patholized દશા ન હોય તો બળવાના કાર્યમાં સામેલ થવાનું પણ નથી બનતું; ને તેમાંએ વળી Propaganda of act સક્રિય કામ (જેવું કે બોમ્બ ફેંકવો, ખૂન કરવું, ધર કે પુલ કે બેંકને ઉડાવી દેવા વગેરે) કરી શકનારા તો બહુજ થોડા. અંગાળના બળવાવીરોમાંના ઘણાએ Propaganda of act સક્રિય કાર્યનો રસ્તો પકડ્યો હતો ને તેથી તેઓ કેવળ ત્રાસનીતિની પ્રવૃત્તિમાંજ સામેલ હતા. મોટે ભાગે જેઓ મંડળમાં જોડાતા તેઓ બહુ તો ઉચ્ચ આદર્શવાળા ને નિર્મળ ચારિત્ર્યવાળા માણસો હતા. ચાલુ રાજતંત્રથી હિન્દનું હિત નથી થવાનું તેથી સ્વતંત્રતાની

જરૂર છે. અને તેને ખાતર પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે તેથી મારે પણ તેવી મહેનત કરવી. આ જાતનો વિચાર કરીને ધણાક જીવાનીયાઓ જોડાતા. એમનામાં જેઓ કિશોર વયના કે છેક નવજીવાન હતા તેઓજ વધારે ભાવનાશાળી હતા ને તેથી ઉત્સાહ, શરાતન ને સ્વાર્થત્યાગ પ્રદર્શિત કરી શકતા. દુનિયાનો ઇતિહાસ ખતાવી આપે છે કે ઉગતી પ્રજા-કિશોર વયના માણસોજ બળવાના કામમાં શરાતન ખતાવી શકે છે. હિંદ કે બંગાળ આ સામાન્ય નિયમનો અપવાદ નથી બની શક્યાં.

પુરુષો ડેમોક્રસી

પહેલાંજ હું કહી ગયો છું કે બંગાળમાં બળવા પ્રવૃત્તિ પુરુષો વાને પૈસાદાર વર્ગના લોકોમાંજ મર્યાદિત થયેલી હતી અને હજુયે છે. જગતના ઇતિહાસમાં જણાઈ આવે છે કે એ વર્ગ પૂરેપૂરો વિપ્લવી નથી બની શકતો. પૈસાદાર વર્ગ કદાચ ખાનદાનીના હક કે ઉપરીપણાની વિરૂદ્ધ પડે ખરો. પણ તેની બળવા વૃત્તિ એથી વધારે આગળ ન વધી શકે. તેમનો આદર્શ એવો હોય છે કે નિયમસર-બંધારણસર ચાલતું રાજતંત્ર સ્થાપવું. જેની મારફત તેમના પોતાના વર્ગનું હિત જળવાય અને પોતે પણ મુશ્કેલી વગર લાભ મેળવી શકે. પુરુષો વર્ગ (પૈસાદાર વર્ગ) અમીર વર્ગ તરફ અદેખાઈની નજરે અને ગરીબ વર્ગ-આમવર્ગ તરફ ઘૃણાની નજરે ભાળે છે. હિંદુસ્તાનમાં પણ કંઈ આ સામાજિક સત્યનો લોપ થયો નથી. એટલે હિંદના રાજકારણુ તેમજ બળવા પ્રવૃત્તિમાં પણ એ સત્યનો લોપ નથી થયો અને તેથીજ હિંદના રાજકીય પ્રવૃત્તિના આદર્શ હલકા-નીચી કેટિના છે. પરિણામે બળવા પ્રવૃત્તિના પણ આદર્શ એવાજ હલકા છે. પણ તફાવત મોટો એ છે કે બંગાળમાં જીના અમીર કુટુંબો બહોળા પ્રમાણમાં ન મળે; રાજકીય કે આર્થિક કારણોસર જમીનદારશાહી-ફરુડેલીઝમ ત્યાંથી

નષ્ટ થઇ ગયું તેથી બંગાળી પ્રજાનું ઘડનર મોટે અંશે સામ્યવાદી છે. આવા કારણથી પશ્ચિમ હિંદ (મુંબાઇ દક્ષિણ) તરફના લોકોના મનમાં જેમ સૂર્યવંશી કે ચન્દ્રવંશી રાજ્ય અથવા તુર્કની સુલતાન કે કાબુલનો અમીર, નિઝામ કે નેપાળનો રાજા, એવું કોઈક હિંદનો સ્વતંત્ર સમ્રાટ બને એવી ગાંડી ઇચ્છા ઉદ્ભવી તેવી ઇચ્છા બંગાળી પ્રજામાં બિલ્કુલ ન પ્રગટી શકી. ખાસ કરીને બંગાળીઓએ ઈંગ્રેજી ભાષામાં યુરોપી ઇતિહાસ અને સાહિત્ય ખૂબ વાંચ્યા છે. તેથી બંગાળી જુવાન સામાન્ય રીતેજ પ્રજાતંત્રવાદી હોય છે. બંગાળીમાં બળવાવાદીનો આદર્શ ખુરદ્દા પ્રજાતંત્ર-ખુરદ્દા ડેમોક્રસી હતો.

“ ઇંગ્રેજને ભગાડો ”

તો પણ હિંદના સમાજમાં તો જૂના બ્રાહ્મણવાદ અને તેવાજ ઇસ્લામવાદના ઝરણાં સળેર વહે છે અને તેની સામે આજનો આધુનિક સામ્યવાદ કામ કરી રહ્યો છે. આ બંને સ્રોતની સામસામી ઝુંબેશનું નિરાકરણ તેનો સમન્વય હજુ થઇ શક્યો નથી. વિપ્લવકારી મંડળોમાં પણ એવા સમન્વય માટે પ્રયાસ થયો નથી. હું સમજું છું કે બળવાવાદીઓની વિચારસરણીમાં આ બે ઝરણાંની અથડામણ થઇ નથી, પરંતુ તેઓ સમાંતર ભાવે (Parallel) વહેતા; તેથીજ પૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો આદર્શ બંગાળી બળવાવીરોના હૃદયમાં કદિ ન પ્રકટેલો. “ જે છે તે તો બધું તેમનું તેમજ રહે. કોઇપણ ઉપાયે ઇંગ્રેજને ભગાડી મૂકો. પછી બનતાં સુધી એક બંધારણયુક્ત રાજતંત્ર સ્થાપી દેવાશે.” આ જાતની વિચાર સરણી પરથીજ એમના મનની જડ અવસ્થાનો ખ્યાલ આવશે. જે અમારા હૃદયમાં-મનમાં આ બે વિચારઝરણાંઓની અથડામણ થઇ હોત તો જરૂર એમાંથી કોઇક નવીજ વિચાર સરણી અમે પ્રગટાવી શક્યા હોત અને દેશમાં નવું ચેતન સંચારી શક્યા હોત.

પરદેશી અમલ જોડે લડવું-

અમારા મન-હૃદયમાં પૂર્ણ વિશ્લેષ ન પ્રકટેલો તેથીજ અમે બળવાવાદીઓ બળવાનો ખ્યાલ બરાબર ઝીલી ન શક્યા, હજુયે નથી ઝીલી શકતા. મૂળ વાતજ એ કે અમારાં મન પૂરાં પરિવર્તનશીલ નહિ-ડાયનેમીક Dynamic નહિજ. ચાલી આવતી પ્રણાલીથી તદ્દન નવોજ-જુદોજ હોય એવો આદર્શ કે એવો વિચાર પ્રવાહ અમારા મગજમાં નહોતો નીપજી શકતો. અમારાં અંતર “વિશ્લેષપૂર્ણ” નહોતા તેથીજ આપણે જગતમાં આદલા પછાત રહ્યા છીએ. ખરેખર ટેનીસને સત્યજ ગાયું છે કે:

Better fifty years of Europe,
Than a cycle of Cathay.

(કેથેના એક યુગ કરતાં યુરોપનાં પચાસ વર્ષ સારાં.)

આ બધાં કારણોને લીધે બંગાળના બળવાવાદમાં જુરજવા સામ્યવાદને મળતા આવતા પ્રજાતંત્રવાદનો રાજકીય આદર્શ હતો. અને સામાજિક આર્થિક ક્ષેત્રમાં બળવો ?-તે તો જુરજવા વિચાર-સરણીમાં-હોયજ ક્યાંથી ? આ જુરજવાતંત્રના આદર્શનું આંતરરાષ્ટ્રીય નામ નેશનાલીઝમ છે-(રાષ્ટ્રપૂજાધર્મ). અને બહારની દુનિયામાં આ આદર્શ ઘણાને વાંધાભર્યો અને તિરસ્કારપાત્ર લાગે તોય હિંદના ઇતિહાસના ઇતરમાં એનું પ્રાગટ્ય જરૂરનું અને અનિવાર્યજ હોય અને તેમ બન્યું. અલબત્ત, આ આદર્શ સાચો સ્વતંત્રતાવાદ-પૂર્ણ સ્વતંત્રતાવાદ નજ મનાય. એ આદર્શનો મુદ્દો એટલોજ કે પરદેશી અમલ જોડે લડવું-પછી તે માટે ખૂનરેજ થાઓ યા ન થાઓ. એથી વિશેષ એમાં કંઈ ન મળે.

અને આ આદર્શ શીલસુશીની નજરથી બૂલભર્યો હોય વા અધૂરો હોય કે નજવો હોય પણ બંગાળના તે વેળાના રાજનીતિક્ષેત્રમાં

એ છેક અંતિમ-છેક ઉદ્દામ આદર્શ હતો. અને તે ઉપરાંત બળવા-પંથીઓ પરદેશી અમલ સાથે માત્ર લડવાજ નહોતા ઇચ્છતાં, પરદેશીઓને અહિંથી-દેશમાંથી વિદાયજ કરવા ઇચ્છતા હતા. એથી વિશેષ ઉદ્દામ વિચાર-એથી બીજી કોઈપણ આકરી કલ્પના-તે વેળાના લોકોના મનમાં નહોતી પ્રગટ થઈ શકતી. આટલાજ ખાતર હિંદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં બળવાવાદ એ એક અનેરીજ વસ્તુ હતી. એ વિપ્લવ પંથે તે વેળા અનેક નૌજવાનોને સ્વદેશને સ્વતંત્ર કરવાનો આદર્શ દીધો હતો અને કેટલાઓએ એ આદર્શની વેદી સમક્ષજ આત્મ-બલિદાન દીધાં હતાં.

દકખલ્લુનું અનુકરણ

આ તો હિંદનો કે અંગાળાનો રાજનૈતિક આદર્શ. હવે એ ચર્ચાએ કે હિંદના આ વિપ્લવપંથનું સ્થાન જગતના વિપ્લવવાદોના ઇતિહાસમાં કયાં ? અહિં એટલું કહેવું ઘટે કે હિંદી બળવાપંથ ખાસ કરી અંગાળામાંજ પ્રગટેલો. પરંતુ એ અંગાળા હીલચાલને આખા હિંદની ચળવળમાંથી નોંખી કરી શકાય તેમ નથી. ગુપ્ત મંડળ સ્થાપવાની મૂળ કલ્પના દકખલ્લુમાંથી આવેલી. એટલે તેની પદ્ધતિ અને ઘડતર બધું તે તરફનું, પૈસાના અભાવે રાજદ્વારી ધાડ પાડવી એ પણ શું તાંત્રીયા બીલનું-તેની ટોળીનું અનુકરણ ન ગણાય ? અથવા કોઈકે કહેશે કે નાણાં ન હોય એટલે તો એજ સૂઝે, બીજું શું સૂઝવાનું હતું-એ તો સ્વતઃ સિદ્ધ વાત ગણાય-આ બેમાં સાચું શું માનવું ? ને રાજદ્વારી ખૂનો પણ શું 'ચાપેકર' બન્યોના કામનુંજ અનુકરણ ન લેખાય ? એમ છતાં બેમને આ વિભાવ તો પહેલવહેલો અંગાળામાંજ થયેલો. અંગાળાનું વિશેષત્વજ એ છે કે હિંદના બળવાપંથમાં જે બીજરૂપે હતું તે ત્યાં સારી પેઠે વિકસ્યું-ફાલ્યું. બીજા પ્રાંતમાં પણ બળવાપંથ પ્રગટેલો, ને તેનો વિકાસ અંગાળા પ્રમાણે થતે નહિ એમ ન કહી

શિકાય, તો પણ ધણીવાર મનમાં થાય છે કે અંગાળામાં જે જાતની રાજદારી ધાડો પડતી તેમાં અંગાળી માનસના ખાસ લક્ષણનો આભાસજ દેખાય છે.

સરખામણી

હવે આ હિંદી, અથવા સંકુચિત ભાવે ગણીએ તો અંગાળી બળવા પ્રવૃત્તિને દુનિયાની તેવી બીજી ચળવળો સાથે સરખાવી જોઈએ તો માલમ પડે છે કે એનાં જે ખાસ તત્વો છે તેને લીધે એ સરખામણી પૂરેપૂરી રીતે યથા શકે તેમ નથી. હિંદી બળવા પ્રવૃત્તિનાં લક્ષણ-અંગ-સ્વરૂપ આટલાં: ગુપ્ત મંડળી, રાજદારી ધાડ, અખાડાની સ્થાપના, છૂપો વિપ્લવ પ્રચાર રાજકીય ખુનો, આમ પ્રજાનો સહકાર બિલકુલ નહિ, કેવળ વિદ્યાર્થીઓ અને જીહ્વિજીવો (ઇન્ટેલેક્ટ્યુઅલ) વડેજ એને પુષ્ટિ મળેલી, કોઈ જાતનો ખાસ કાર્યક્રમ મળે નહિ, આખી પ્રવૃત્તિ માત્ર રાજકીય વિપ્લવનાજ પ્રયાસની, વિચારસરણીમાં જડ અવસ્થા, સામાજિક અને આર્થિક વિપ્લવની વંચના, અને એ આખા સંપ્રદાયમાં સામાજિક અને આર્થિક કાર્યક્રમની સંપૂર્ણ ન્યૂનતા વગેરે. આ જાતનું લક્ષણ જગતની બીજી વિપ્લવ પ્રવૃત્તિઓનું નથી. તો પણ આજ લક્ષણ છૂટાંછવાયાં તેમાં નજરે પડે છે ખરાં. પહેલેથીજ ગણીએ તો કેન્દ્ર રાજકાન્તિ. એનોજ જાણે પહેલો નંબર આવે. એની સાથે તો આપણી સરખામણી થાય એવુંજ નથી: એ પરમ મુક્ત વિચારસરણી, એ જ્ઞાનનો ભંડાર, એ માનવીની મુક્તિની પ્રબળ લાલસા, એ ભારે ઉદ્દીપક કવિતા હિંદમાં ક્યાં છે-હતી ? ના, એ સરખામણી ન બને, પછી જોઈએ છટાલીનું કારબોનરીઓનું મંડળ. એના લક્ષણમાં ગુપ્ત મંડળી, ને બને તો ગુપ્ત ખૂનો ખરાં; પણ સ્પષ્ટ સુચોક્કસ આદર્શ ન મળે. હિંદી અને આ પ્રવૃત્તિ સરખી-કંઈક અંશે, પૂરી રીતે નહિ. તે પછી

રશિયાનું ડીસેમ્બરીસ્ટોનું મંડળ જોઈએ. તેણે ૮૦ વરસ પહેલાં તે દેશમાં બળવા ચળવળ શરૂ કરેલી, નામીયા રશિયન લેખક ડોસ્તોયેવસ્કીનો મત વળી જુદો હતો. એનો પંથ નિશાળીયાઓ અને બુદ્ધિજીવીઓનોજ હતો, એની સાથે કંઈક સરખાપણું હિંદનું ખરું, પરંતુ પેલા ડીસેમ્બરીસ્ટો કરતાં કે હિંદના કરતાં એ લોકો ખુબ આગળ વધેલા ગણાય. તે પછી લખ્યે રશિયાના સોશિયલ રેવોલ્યુશનરીઓને સમાજવિપ્લવવાદી-ઓને. એમની પાસે પણ સચોટ કાર્યરેખા નહોતી. તેઓ છૂપાં ખુન કરી ત્રાસ વર્તાવતા. પરદેશોમાં રશિયાના બળવાપંથીઓ એ છોડેલા બોમ્બની અને કરેલા ખૂનોની વાતો સંભળાય છે તે આજ મંડળની પ્રવૃત્તિની અને વધુમાં એનાર્કીસ્ટોની.

એનાર્કીસ્ટો

એઓ વાતવાતમાં બોળ ફેંકતા. એમનાં આત્મબલિદાન જગતના ઇતિહાસમાં અજોડ છે. રશિયાની આરમાની સુલતાનીના પહેલા પહેલા સૂકાનીજ એ લોકો. કેરેન્સકી એ લોકોમાંનોજ. તેઓ પોતાને ખેડુતોના કલ્યાણકર્તાઓ તરીકે ઓળખાવતા. એમની સાહસિકતા, અને રાજદારી ખૂનોની પદ્ધતિ, હિંદના પંથ સાથે મળતી આવે છે. ખાસ કરીને બંગાળાની બોમ્બ હિલચાલ એ લોકોની નકલ તરીકેજ ગણાય. તો પણ આ લોકો એક રીતે ખેડુતોના પ્રતિનિધિ હતા, જ્યારે બંગાળી પંથ તો આમવગર્થી તદ્દનજ વંચિત હતો. તે પછી બોલ્શેવિકોની વાત. તેઓ સમાજવાદી છે; ખૂન અને બોમ્બ પર તેમને વિશ્વાસ ન મળે. તેમની સાથે હિંદમાં કોઇની જ તુલના થઇ શકે તેમ નથી. છેવટમાં નેશનાલીઝમ-રાષ્ટ્રવાદના મોટા પયગંબર મેઝિનીના સંપ્રદાયની વાત કરવી જોઈએ. મેઝિનીનો સંપ્રદાય છૂપાં ખૂનો વડે ખરડાયેલો ખરો, પણ મેઝિની પોતે એક લેખે કાર્લ માર્ક્સનો હરીફ હતો ને તેની પાસે

પોતે ઘડેલો સામાજિક આર્થિક કાર્યક્રમ હતો. તે તો વિદ્યાર્થીઓમાં પણ કામ કરતો અને ખેડૂતોમાં પણ કામ કરતો. અમે મેઝિનીના રાષ્ટ્રવાદનો અભ્યાસ કરતા પણ અમે એટલું ન સમજેલા કે મેઝિની તો ‘સર્વરાષ્ટ્રીય’ હતો. એના રાષ્ટ્રવાદમાં કેમીવાદ, દેશવાદ નહોતો. તેમાં ગોરજીઓના કે પૈસાવાળાઓના જીલમનું સ્થાન નહોતું. તેની સામાજિક-અર્થશાસ્ત્રીય ફીલસુફી કાર્લ માર્ક્સથી જુદી પડે ખરી, પરંતુ તેનો રાષ્ટ્રવાદ આજના યુરોપી કે હિંદી રાષ્ટ્રવાદથી જુદોજ. તેના ‘પ્રભુ અને પ્રજા’ ના કાર્યક્રમમાં યુરુદ્ધ તંત્રવાદ નહોતો એ વાત અમે સમજેલા નહિ અથવા ભૂલી ગયેલા. તે પછી લઘુએ એનારકીસ્ટ સંપ્રદાય-પેલો જગ વિખ્યાત પંથ! ઇંગ્રેજ સરકાર હિંદના બળવાપંથીઓને જગત સમક્ષ બદનામ કરવાના હેતુથી તેમને એનાર્કીસ્ટ નામથી ઓળખાવે છે. એ વાત સાવ ખોટી-કેવળ મિથ્યા છે. એનાર્કીસ્ટ એક ઉંચામાં ઉંચો રાજ-સમાજનૈતિક આદર્શ છે. તેની સંગે હિંદીઓનો કશો મેળ ન મળે. હિંદી બળવાપંથીઓ તો માત્ર યુરુદ્ધ નેશનાલીસ્ટ હતા, તવંગર રાષ્ટ્રપ્રેમી હતા-બળવાની આલમમાં એમને માટે ખીજું સ્થાન નથી.

આ પ્રમાણે બળવાના ઇતિહાસો પર નજર કરતાં માલમ પડે છે કે હિંદી બળવાવાદ સંપૂર્ણ રીતે ખીજ બળવા પ્રવૃત્તિઓને મળતો આવતો નથી. ઉલટું એ તો ઘણે અંશે કાચો હતો અને છે. હજુએ એ અપકવ અવસ્થા ચાલુ છે. પરંતુ વ્યક્તિગત શરાતન કે આત્મબલિદાનની બાબતમાં હિંદ કોઇથી પાછું પડ્યું નથી. માત્ર એટલું દેખાય છે કે એ પંથ ઉંચી વિચાર સરણીને અભાવે મર્યાદિત રહ્યો. પણ એ જોઇને ઘણાને એમ લાગે છે કે એ પ્રવૃત્તિ મરણતોલ થઇ ગઇ, તો એ માન્યતા કેવળ ખોટી છે, એક હડહડતો ભ્રમ છે.

મરણિયા જીવાનો

આ પણા સ્વાતંત્ર્યવાદનું સ્વરૂપ જોતાં દેખાશે કે એ સંપૂર્ણ મુક્તિનો મંત્ર નહોતો. બળવાપંથીઓનું સ્વરૂપ કઈ જાતનું હતું કે છે? સામાન્ય પ્રજા સમક્ષ અંગાળી-હિંદી અંડવીરોને ખૂબ કાળે રૂપે ચીતરવામાં આવ્યા છે. તેમનું જીવન-તેમનું કાર્ય એટલું તિરસ્કારપાત્ર છે કે સામાન્ય પ્રજા તે સમજી પણ ન શકે એમ લોકો માને છે. અંગાળી બળવાપંથીઓનું ચરિત્ર, એકંદરે ભારતના બીજા વિપ્લવીઓથી જૂદા પ્રકારનું નહોતું. પણ હું તો આજે અંગાળાની વાત કરવા બેઠો છું એટલે તેમને વિશેષ કહીશ. કોઈએ કૃપા કરી મારા પર પ્રાંતિકતાનો આરોપ ન મૂકવો. ‘અંગાળી બળવાપંથીઓ વિશે લોકોને કંઈ સાચો ખ્યાલ આવ્યો નથી. ધણીકોને એમની હકીકતમાંથી ટોણા મારવાનો માલમસાલો મળ્યો છે. ‘ધણીક અજબ જેવી, તરેહવાર ને રોમાન્ટીક વાતો તેમને નામે પ્રચાર પામી છે. ધણીકે એમને અદ્ભુત કામ કરનારા, ક્ષિપ્રહસ્ત, અતિ કુશળ અને મરણના ભય વિનાના માન્યા છે. ‘ખરી વાત એ છે કે ઈ. સ. ૧૯૦૨ થી માંડી ઈ. સ. ૧૯૧૬ ના ગાળામાં કયું સાહસ, ‘કયું ચરાતન એમણે નહોતું બતાવ્યું? બળવાના વિચારો ફેલાવવા, બોમ્બ બનાવવા અને તેનો ઉપયોગ કરવો, પરદેશના લશ્કરમાં-ટુકડીમાં દાખલ થવું, ડીટેક્ટીવોની પાછળ જસુસી કરવી, જનને જોખમે જીભીને જેર કરવો, લાડી સામે લાડી ને ગોળી સામે ગોળીનો ઉપયોગ, બહારથી હથિયાર આણવા, મરજૂમિમાં જઈ શત્રુઓ સામે પ્રચાર કરવો, દેશી સિપાઈઓમાં બળવાની આગ સળગાવવા માટે સુએઝ ખાડીની નિકટ આવેલ કંટારાના રણમાં શત્રુઓની ગોળી વરસતી હોય છતાં ધૂમ કામ કર્યે જવું, જમને હાથતાળી આપી રાતોરાત સુએઝ ખાડી તરી જવી અને એવાંએવાં જાતજાતનાં બહાદુરીભર્યાં કામો આ બાયલા કહેવાતા અંગાળી જીવાનોએ કરેલાં! સામાન્ય

બંગાળીઓને આ વાતોની માહિતી નથી ! કેમકે—તેઓ રહે એક દુનિયામાં ને જાણે આ લોકો વસે બીજી દુનિયામાં !

જાહેર રીતે સભાઓ મંડળાઓ અને છાપાં ચોપાનિયામાં જેની ચર્ચા ચાલે તેનેજ આમ વર્ગ તો ઇતિહાસ ગણે. અને બગવા-વાદીનું કામ તો પડદા પાછળ ને દુનિયાની આંખથી અગોચર રીતે કરવાનું હોય એટલે તેમનો ઇતિહાસ અપ્રગટજ રહે ને ! તો પણ જુદા જુદા માણસોને મોંઢે સાંભળીને મને જણાયું છે કે ગમે તેવા રાજદ્વારી સંપ્રદાયના પોતે હોય તો પણ લોકોએ જીવનાનો કામને માટે વાહવાહ તો પોકારી જ છે. સામાન્ય બંગાળી બતાવે તેના કરતાં કંઈક પણ વધારે શરાતનનું કામ કોઈ જીવાન કરે એટલે લોકોના મનમાં થોડીઘણી સદાનુ-ભૂતિ કે પ્રશંસાની લાગણી પ્રગટ થતીજ. આ કારણથી, બગવા-વૃત્તિમાં બહેને બધા ન લાગ્યા હોય, તોપણ બગવાવીરોની સાહસવૃત્તિમાં ગૌરવ માનવાની મનોદશા તો બંગાળમાં પ્રગટેલીજ. હું પાકી ખાતરીથી જાણું છું કે બંગાળીઓએ એ રીતે આ જીવનાને પોતાના ઉત્તમોત્તમ અંશ રૂપે ગણેલા. આ વાત પણ જેઓ ન કબુલ કરે તેઓ જુદા છે. અને આ લાગણી માત્ર હિન્દુમાં નહિ, મુસલમાનમાં પણ હતી. તેમાં ભેદભાવ નહોતો.

મુસ્લીમો પણ—

એવું પણ જોયું છે કે બંગાળી મુસલમાનો પહેલાં પહેલાં મુસ્લીમ મનોદશામાં ઘેરાઈ અમને જવાબ દેતા: અમને બંગાળી નથી આવડતું, બાબુ ! પણ પછી પંખજી મુસલમાનો સાથે કચકચ કરી છાતી ડુલાવી અમારા સમક્ષ જ બોલેલા: અમે તો બંગાળી છીએ બંગાળી ! અમારા દેશના લોકો કલકત્તામાં ઇંગ્રેજોને બોમ્બ મારે છે ને અમે શું દગ રૂપયડીને મદિને ઇંગ્રેજની સિપાઈ-ગીરી કરીશું ? (આ કિસ્સો લદાઇના ગાળામાં જર્મનીમાં કેદ

બનેલા હિંદી સિપાઇઓ અને ખલાસીઓમાં બનેલો.) એ પણ સાચું કે આ લોકોએજ અંગાળની મરદાનગીમાં ચેતન આણેલું. એટલાજ ખાતર અફઘાન સીમાડા પર વસેલા પઠાણો પણ અંગાળીઓની વાહવા બોલતા અને ઇ. સ. ૧૯૧૫માં ઇસ્તંબુલ (કોન્સ્ટાંટીનોપલ)માં અનવરપાશા પાસે હિંદના બળવાવીરોનું એક ડેપ્યુટેશન ગયું હતું, તે વેળા સૌથી પહેલાં તેણે અંગાળી બળવાવાદીઓ વિષેજ પૂછપરછ કરેલી. આ જીવાનોના સાહસ વડેજ હિંદના બીજા મુલકોમાં પણ અંગાળીઓનું ગૌરવ વધેલું.

એ પ્રેરણાઓ

ત્યા રે કઇ પ્રેરણાને બળે બળવાન બની અંગવાસી જીવાન આમ પોતાની કુરખાની કરતો અથવા મૃત્યુને તુચ્છકારતો બન્યો ? કયા નીતિબળ વડે એ આવાં અદ્ભુત કામો કરી શકેલો ? એ બળ ક્યાંથી પ્રગટેલું ? કયા મંત્રે તેનામાં આ ચેતનની ધુંક મારી ? હિંદના ઇતિહાસમાં જોઇએ છીએ કે દક્ષિણ-મહારાષ્ટ્રના ઇવનપ્રભાતમાં ઝંડાધારી તરીકે નામદેવ તુકારામ અને સ્વામી રામદાસ હતા; શીખ જાતિનો અબ્દુલ્લેખ શરમાં બાબા નાનકથી માંડી ગુરૂ ગોવિન્દસિંહ પર્યંતના પહેલા આઠ ગુરૂઓના અદ્ભુત સક્રિય ઉપદેશ વડે થયેલો, અને અંગાળમાં આચાર્ય કેશવચંદ્ર સેનથી માંડી નવા વેદાન્તિકોની વેદાંત ચર્ચામાંથી મહા તેજસ્વી નૈતિક શક્તિનો સંચાર થયેલો, આ નૈતિક શક્તિએ અંગાળના બળવા સંપ્રદાયને આત્મત્યાગની અજબ પ્રેરણા આપી. અહિં કહેવું જોઇએ કે, બ્રાહ્મોસમાજ અને તે પૂર્વેની હીલચાલો વડે અંગાળામાં નવું અજવાળું ફેલાયું, પણ મુખ્યત્વે તો ગીતામાં ખતાવેલી રાજનીતિએ અંગાળી બળવાવાદીઓમાં ચેતનસંચાર કરેલો. કલૈાષ્યં મા રમગમઃ પાર્થ—સાથીને શરો બનાવવા આ વાક્યનો તેઓ ઉપયોગ કરતા, તેમ આત્મત્યાગ કરવા માટે-ન હન્યતુ

હન્યમાને શરીરે—ની શીલસુરી પણ તેમને સતેજ ને સજેર બનાવતી. રાષ્ટ્રીય સ્વતંત્રતા સમે બળવાસંપ્રદાય ધર્મ જેવોજ લેખાતો એ વાત હું આગળ કહી ગયો છું. આ ધર્મતેજે તેમને તેમનાં સર્વ કામોમાં મદદ કરેલી. હું અહિં સામાન્ય માણુસોની ને ખાસ કરીને વિશ્વવપંથના મેરૂંડ રૂપે જે હતા તેમની વાત કરું છું. જેઓ એમાં બરાબેલા પણ સગવડપંથીજ હતા તેમની વાત નથી કરતો.

પ્રેરણાનાં ત્રણ મૂળ

ખ અંગાળના હાલના ઇતિહાસમાં ત્રણ વાર મહાપ્રેરણા પામી અંગાળી જીવાનોએ પ્રગળે સજાત કરી છે. પહેલાં: ચૈતન્યદેવના વખતમાં, બીજી વાર આચાર્ય કેશવચંદ્ર સેનના ગાળામાં, ત્રીજી વાર બળવાસંપ્રદાયના ઉન્નતિકાળમાં. આ છેલ્લી વાત હાલ હાલમાં તો બડાશ જેવી લાગશે. પણ ભવિષ્યનો ઇતિહાસ એનું સાચું મૂલ્ય આંકશે. મહાપ્રભુ ચૈતન્યના સમયમાં અંગાળામાં ધણામાં આદર્શનાં ચેતન ઉભરાયલાં અને તેમણે સ્વાર્થત્યાગ કરેલા. પણ એ ચેતન કેવળ ધર્મ પરત્વેજ રહેલું. કેશવચંદ્રની પ્રેરણાએ અંગાળાના નવજીવાનો પ્રચલિત ધર્મ માન્યતાઓ અને સામાજિક સંસ્કારો તોડી ફેંડી નવીનભારત સ્થાપન કરવા ઉત્સાહી બનેલા. તેમને ધરમાંથી અને બહારથી તિરસ્કાર અને જીલમ વેઠવા પડતા. પરંતુ રાજકીય વિશ્વવીઓની પેઠે ‘ખાંડાની ધાર’ પર રહી મોતના ખેલ નહોતા ખેલવા પડતા—તેઓની હીલચાલ રાજદારી નહોતી. ચૈતન્યદેવનું મંડળ હુસેન સાહેબ વિરૂદ્ધ ન જતું. કેશવચંદ્રનું ઇંગ્રેજ સરકાર સામે ન પડતું. ઉલટું ‘વફાદારી’ તો કેશવચંદ્રના નવા ધર્મમાં જાણે પાટીયા પરજ લખેલી હતી ! આ બંને પંથો Render unto Caesar's what is Caesar's and unto God what is God'sની પદ્ધતિએ ચાલતા ને તેથી તેમને સરકાર

તરફથી કશું સહેવું ન પડેલું.* પણ બળવાપંથીઓની વાત ન્યારી હતી: Render unto Caesar what is Caesar's એજ તો તેમની લડત હતી. ધરની ઝાંસાહડધૂતી, સરકારના અસહ્ય જુલમ અને જનનું જોખમ તેમને તો ડગલે ને પગલેજ હતાં. એક તો કામ છાનું, લોકોની મદદ ન મળે. પૈસાના વાંધા સાંધા, જાહેર ચળવળની બધી સવડોનો અભાવ, છાની ચળવળોના બધા અવગુણોની મુશ્કેલી; પોતાના આગેવાનો અને સભ્યોના અરિત્ર બતાવી લોકો પર જીરફી નાંખવાનો ને તેમની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો અવકાશ ન મળે, કામ પણ ભારે વિશાળ; ને તેમાં પાછી સરકારની પણ ખફા નજર. એટલે લોકો તેમની સાથે ડરના માર્યા પણ ન ભજે. આ બધાં કારણે તેમની વ્યાજબી કદર તો ક્યાંથીજ થાય ?

અજવાળું

૨ છતાંય હું ફરીથી કહું છું કે બળવાસંપ્રદાય ગમે તેવો કમનશીબ હોય, તોયે સ્વતંત્રતા મારેનો એ ઉકળાટ અંગાળમાં પ્રગટ્યો તેનો પ્રભાવ અંગ-ઇતિહાસમાં કાયમ રહેશેજ. એ પ્રવૃત્તિ જાણે અંગાળી પ્રજાના હાડમાં ઉતરી ગઇ છે—તેના રૂધિરમાં એતપ્રિત થઇ ગઇ છે. વિપ્લવીઓનું કામ હિંદના ઇતિહાસમાંથી બાદ નહિ કરી શકાય. વળી જે ‘સુધારા’ઓ—Reforms સરકાર આપે છે તે બળવાપંથીઓના કાર્યનું ગૌણ ફળ તો ખરૂંજ. એ વાત નાકચુક કરવી એનો અર્થ સાચા ઇતિહાસનો અસ્વીકારજ હોય. હિંદી બળવાપંથી જીવને હિંદમાં એક નવો યુગ પ્રગટાવ્યો છે, હિંદી રાજકારણમાં નવો રંગ પ્રવર્તાવ્યો છે, નવું અજવાળું પાડ્યું છે, હિંદના રાજદ્વારી આગેવાનોએ

---

* પ્રજા ચૈતન્ય અને તેના પંથ વિષે વધુ જાણવા શ્રી નરમંદાચંદ્ર બા. પંડ્યાનું “પ્રેમસ્વરૂપ શ્રી ચૈતન્ય” વાંચવું. કિં. રૂ. ૨૫

અહુઅહુ તો ઇડીયા ઓશીસ સુધી દોડાદોડ કરી, અરજી ને કાક-લુદીઓ કરી ને લાતો ખાધી, પણ બળવાવાદી જુવાનોએ તો પૃથ્વીની અનેક જુલમમગ્નસ્ત રાજસત્તાઓ સાથે મિત્રભાવે કામ કર્યું છે ને કરે છે.

સોહનસિંહ વગેરે

અહિં એકખા શબ્દોમાં કહેવું ઘટે કે અંગાળના બળવા જુવાનો તેમજ હિંદના ખીજા મુલકોના તેવા જુવાનો સૌ એકજ ખીખામાં ઢળાયલા ગણાય. અંગાળની સમાલોચના આખા હિન્દને લાગુ પડી જ ન્મ. જે તેજસ્વીતા અંગાળી જુવાને-કિશોરે ખતાવી છે તેવીજ તેજસ્વીતા અન્યત્ર પણ દેખાઇ છે. એક બે નામ દઉં તો ઠીક. અમેરિકાની ઘદર પાર્ટીવાળા કરતારસિંહ, સોહનસિંહ અને પિંગજે.* પહેલાને ૧૯૧૫ની સાલમાં લાહોરમાં ફાંસી થઈ ને ખીજા બેને બ્રહ્મદેશમાં ફાંસી દેવાઇ. તે પછી અર્લિનથી ઇરાન મોકલવામાં આવેલા વસંતસિંહ, કેદારનાથ અને કેરશાસ્પ (પારસી જુવાન). એમને ઇરાનમાં ઇંગ્રેજોએ ગોળીથી વિંધીને મારેલા. દેશમાં ખીજા પણ ઘણા જુવાનોએ અતિ તેજસ્વી રીતે સ્વતંત્રતાને ખાતર પ્રાણ ત્યાગ્યા છે. જે પ્રતિભા કાનાઇલાલ દત્ત, ખૂદિરામ બોઝ, અને પ્રદુલ્લ ચાકીએ ખતાવેલી તેવીજ પ્રતિભા કેવળ કિશોરવયના વસંતસિંહ, કરતારસિંહ ને સોહનસિંહે પણ ખતાવેલી. નબળાઇઓ હતી તેય બધે એક સરખીજ હતી. ઉલટું ગયા મહાયુદ્ધના વખતમાં તો બહાર અંગાળીનું નામ બદનામ થયું છે. પંજબી બળવાવાદીઓ કહે છે કે મહાયુદ્ધના અરસામાં બળવાના પ્રયાસમાં પંજબીઓએ પ્રાણ તન્યા છે ન્યારે અંગાળીમાંથી કોઇ કોઇએ નાણાં ચોપ્યાં છે. આ વાત નાકબુલ કરાય તેમ નથી.

---

* એમને માટે વધુ માહિતી “ પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું ” [ગાંડીવ કિં ૩. ૧૧]—આપી રાક્ષો.

છતાં અમુક અમુક વ્યક્તિઓના એવા અવગુણ બાદ કરીને સમષ્ટિના ગુણ તોળાયે તોયે પશ્ચું તો ગુણનુંજ નમે છે.

સંદીપ અને અમૂલ્ય

શ્રી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરે (ટાગોરે) તેમની 'ધરેઆહિરે'* માં 'સંદીપ' ને અમૂલ્ય નામના બે બળવાવીરોનાં ચિત્ર દોર્યાં છે, સંદીપ બાપણ કરનારો છે અને સ્વદેશસેવકોના એક મંડળનો પટેલ છે. તેની જીભ પર ત્યાગનો સૂર્ય લખલખે, પણ તેના અંતરમાં ભોગની લાલસા ઝગઝગે. પણ મેં બંગાળામાં તો એવો કોઈ બળવાવાદી જોયો નથી. હરડે ફાકી બીખ માંગી દેશાધ્યારને નામે લોકોના અંતરમાં શ્રદ્ધા અને વિશ્વાસ પ્રગટાવે અને અંતરમાં તો ભોગલાલસા ખૂબજ હોય, એવો વિપ્લવી બંગાળામાં મેં નથી ભાળ્યો. એક વાર ભવાની મંદિર સ્થાપી સાધુ બનીને વિપ્રવનો પ્રચાર કરવાની વાત નીકળેલી ખરી, પણ તે ઝાઝો કાળ ન ટકેલી-આગળ ન વધેલી. તોયે શરશરમાં ફેટલાક જીવાનોયે ભગવાં પહેરી પ્રચાર કામ કરેલું, પણ તેમાંનો એકે સંદીપ જેવો તો નહિજ. બીજી બાજુ અમૂલ્યની જીવન-રેખામાં સાચા બળવાવીરનું ચરિત્ર પ્રગટયું છે એ વાત નક્કી. સંદીપ બીજા કોઈ પંથનો હોય એમ બને, પરંતુ તેના ચરિત્રમાં બળવા-પંથીનું ચરિત્ર તો નથીજ. હું જાણું છું ત્યાં સુધી બળવાપંથીઓ 'મર્કટ વેરાગી' નહોતા, જૂઠા બેખધારી નહોતા. તેમનું જીવન સ્વાભાવિક જીવન હતું. ધણાનો જીવનઆદર્શ બારે ઉંચો હતો. મેં સાંભળ્યું છે કે પાછળથી આવા કારણસરજ પક્ષો પણ પડેલા, એક પંથમાં સમ્ય થવા કઠોર નૈતિક પરીક્ષા ન જોઈતી, બધાને દાખલ કરાતા હતા; પણ બીજા પંથોમાં તો એ ધોરણ ખૂબ કડક રાખવામાં આવ્યું હતું.

* આ ચોપડી ગુજરાતીમાં મધુરાણીના નામથી બહાર પડેલી છે, કિં ૬૧૦ ત્રણેક છે.

અંગાળામાં બળવાની જે રેલ આવેલી તેનાં પૂર થોડા નેતાને બલાવે આજે ઓસરી ગયાં છે. એ હીલચાલમાં કોઈ ચૈતન્ય ન પ્રગટયો, કોઈ કેશવ સેન ન પ્રગટયો, તેથી કાંઈ ચિરસ્થાયી રાષ્ટ્ર કાર્ય ન બન્યું; પ્રગટેલી શક્તિનો પૂરો ઉપયોગ ન થઈ શક્યો. અંગાળ કે હિંદના બળવા સંપ્રદાયમાં કોઈ Superman-આવતી કાલનો પુરુષ ન પ્રગટયો એ ખરેખર કમનશીબજ.

નં. પ્રકરણ

અલીપુરના મુકદ્દમા પછી બળવાના ઇતિહાસનું પહેલું પ્રકરણ પૂરું થયું. તે વેળા મેં દેશ તળ્યો. તે પછી દેશ સાથે મારો કશો સીધો સંબંધ ન રહ્યો. દૂર દૂર અમેરિકામાં છાપાંઓ સિવાય બીજી કોઈ રીતે માહિતી ન મળી શકતી. પણ ૧૯૧૧ની સાલમાં શ્રી તારકનાથ દાસે મને કેલીફોર્નિયાથી લખ્યું કે દેશમાંથી અમૂક અમૂક આવ્યા છે. તેણે કહ્યું કે દેશમાં ખુબ સારું કામ થઈ રહ્યું છે. તે પછી એક માણસ સાથે મારે મુલાકાત પિછાન થઈ તેણે એવી ખબર આપી કે પંચના જુના માણસો બધાય હજી કામ કરી રહ્યા છે. ગામોગામ સમિતિઓ સ્થપાય છે. અંગાળીઓ કંઈ સુધર્યા કે નહિ એવા સવાલના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે ઘણા બોલકણા ને ધાંધલીયા અંગાળીઓ આજે ગુપચૂપ કામ કરી રહ્યા છે. એના જેવી અજાયબી બીજી શી હોય? એની પાસેથી પક્ષાપક્ષીને લગતી વિગતો મને ન મળી. ન્યારે એ ખબર મને મળી ત્યારે તો બધું ખલાસ થઈ ગયેલું. તે પછી મહાયુદ્ધ જાગ્યું. સાથે સાથે દેશ અને પરદેશમાં વસતા હિંદી બળવાવીરો એક સાથે ઉલટ્યા. તેમને વિપ્લવ-ને માટે જે તક નેહતી હતી તે મળી. તે વેળા અંગાળાના બળવા-માં એક નવીજ રેલ આવી, જેનાથી ઇંગ્રેજ સરકાર પણ ધણધણી ઉઠી.

ખંડ બીજો

મહાયુદ્ધના ગાળામાં

રાઉલેટના બકાણાં

હિંદમાં બળવાવાદીઓની હીલચાલ ગુપ્તજ હોવાથી સામાન્ય જનતા તેને વિશે ખીલકુલ અચાતજ રહી છે. રાઉલેટ કમિશનના હેવાલમાં બળવાની કેટલીક વિગતો પ્રગટ થઇ છે તેટલુંજ માત્ર લોકોના જાણવામાં આવ્યું છે. વળી જગવ્યાપી મહાયુદ્ધ વખતે હિંદના વિપ્લવવાદીઓએ હિંદમાં તેમજ પરદેશમાં શી શી ખટપટો કરેલી તે વિશે પણ કેટલેક અંશે રાઉલેટ અહેવાલમાં લખવામાં આવ્યું છે.

પણ તે અહેવાલમાં ઘણે ઠેકાણે બકાણાં બકાષ ગયાં છે અને જગાને બદલે ભગો તથા ભગાને બદલે જગો કુટાષ ગયો છે. એ પુસ્તક વાંચતાં તો અંગ્રેજ સરકારના ડીટેક્ટિવ ખાતા માટે હસવુંજ આવે છે. તે લોકો સઘળી ખાતમી મેળવી શક્યા નથી અને જે-ટલી મેળવી શક્યા છે તે પણ અધૂરી અધૂરી છે. ઘણીયે વાર તેમણે ખોટીજ ખાતમી મેળવી છે અને આપી પણ છે. એમાં જે કેટલીક વ્યક્તિઓને કેમી અથવા પેન-ધરણામિક બળવા પ્રવૃત્તિના નેતા તરીકે વર્ણવવામાં આવી છે તેનેજ ખીજ દેશના ડીટેક્ટિવોએ અંગ્રેજોના જાસુસ તરીકે ગણેલી છે. તેજ પ્રમાણે કેટલીક વિગતો એવી તો હેરફેર અથવા ઉલટ પાલટ થઇ છે કે ખરી બનેલી વાત કરતાં તે છેકજ ઉંધી માલમ પડે છે. જેમણે સને

૧૯૧૫-૧૬ ના બળવાની હિલચાલનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમણે પણ કમનસીબે રાઉલેટ અહેવાલની એ ભૂલ ભરેલી વાતોને સાચી માની લખેનેજ પોતાનું કામ કર્યું છે અને એ રીતે ઘણી ખોટી વાતો બંગાળી સાહિત્યમાં પ્રચાર પામી છે. પરંતુ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે જે લોકોએ પરદેશમાં રહ્યાં રહ્યાં બળવાની હિલચાલમાં ભાગ લીધો હતો તેમાંના ઘણાઓ હજીયે હયાત છે. તેમની પાસેથી સાચી વિગતો મેળવીને સંશોધન કરી લખવામાં આવે તોજ સત્ય ઘટના બહાર આવે.

મહાયુદ્ધના ગાળામાં—

મહાયુદ્ધ વખતે પરદેશમાં હિંદી બંડ પ્રવૃત્તિને અંગે જે કાર્ય થયું હતું તેનો પૂરો હેવાલ જનતાની આગળ રજૂ કરવાનો અવસર અનેક કારણોને લીધે હજી સુધી આવ્યો નથી. છતાં અહિં હું પરદેશના કાર્યનું કેટલુંક વિવેચન કરું છું. કારણ કે નહિ તો પહેલા બંડમાં વર્ણવેલી હકીકત અધૂરીજ રહે.

પરંતુ પરદેશમાં ચાલેલી બળવા હિલચાલને બંગાળાની બળવા પ્રવૃત્તિ સાથે શું સંબંધ છે એવો પ્રશ્ન કરવામાં આવે તો તેનો ઉત્તર એજ હોય શકે કે સને ૧૯૧૫-૧૬ ની સાલમાં બંગાળામાં અને ઉત્તર હિંદમાં ચાલેલી પ્રવૃત્તિને પરદેશમાં થયેલા કાર્ય સાથે ખાસ સંબંધ હતો. એ વખતે પરદેશમાં વસતા બંગાળી બળવાવાદીઓએ હિંદમાં વસતાં પોતાના સાથીઓની સાથે મળીને જે કાંઈ કાર્ય કર્યું છે તે તો બંગાળાના ઇતિહાસમાં એક મહત્વના પ્રકરણ તરીકે નોંધાશે. પરંતુ એ વખતે (અને સાચું કહું તો બધેજ વખતે) પરદેશમાં તો બંગાળીઓ અને બંગાળી સિવાયના બળવાવાદીઓનું કાર્ય કાંઈ જુદું જુદું ન હતું. એ બધામાં મોટો ભાગજ બંગાળી સિવાયનો હતો. પરંતુ બંગાળી સિવાયના કાર્ય-કર્તાઓના કાર્યમાંથી બંગાળીઓનું કાર્ય જુદું પાડીજ

ન શકાય તેવું હોવાથી હું તો અહિં બધા જ અળવાવાદીઓના કાર્યની આછી રૂપરેખા આપવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

યુરોપમાં વસતા હિંદી અળવાવાદીઓમાંના કેટલાક તો એ પ્રવૃત્તિમાં એવી આશાથી જોડાયા હતા કે ઇંગ્લાંડ અને ફ્રાન્સ વચ્ચે યુદ્ધ ઝામશે તો હિન્દુસ્થાનને લાભ થશે. તેમની એ આશા ફલીભૂત થઈ નહિ, પરંતુ તેથી તેઓ નિરૂત્સાહ ન થયા. કારણ કે અચાનક બીજી દિશામાંથી તેમની આશા ફળવાના ભણકારા તેમને સંભળાવા લાગ્યા.

સને ૧૯૧૪ માં એકાએક અધાંચ છાપાઓમાં વાત પ્રસિદ્ધ થઈ કે જર્મની મિત્ર રાજ્યોની સાથે યુદ્ધમાં 'ઉત્થુ' છે. એ અણુ-ધારેલી ઘટનાને લીધે હિંદના અળવાવાદીઓએ શું કાર્ય કરવું તેને વિષે અનેક પ્રકારની ચર્ચા થવા લાગી. રોજ સવારમાં દરેક જણુ છાપું લઈને તેમાં હિંદના સમાચાર વાંચવા લાગ્યો—એવી આશાથી કે કોઈ ઠેકાણે પણ અળવો ફાટી નીકળે છે કે કેમ? એવા માનસિક ક્ષોભને વખતે અમેરિકામાં વસતા ઉત્તર ભારતના એક આગેવાને ઉચ્ચારેલું કે દેશમાં સર્વત્ર અળવાના વિચારો ફેલાઈ ગયા છે, લોક પણ તૈયાર છે; છતાં શા માટે અળવાની શરૂઆત થતી નથી તે મને સમજતું નથી, વગેરે.

જર્મનીના પક્ષમાં

તે પછીજ અમેરિકામાં વસતા કેટલાક અળવાવાદીઓ ન્યુ-યોર્કમાં રહેતા જર્મન એલચીની પાસે જઈને કહેવા લાગ્યા કે: અમે અંગ્રેજો પ્રત્યેનો અમારો ગુસ્સો અને જર્મની પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા માટે હિંદવાસીઓની એક સ્વયંસેવક પલટણુ જર્મની મોકલવા ઇચ્છીએ છીએ. વળી તેમણે કહ્યું કે લશ્કર સાથે ડાક્ટર અને એમ્બ્યુલન્સની ટુકડી પણ અમેજ આપીશું, પણ બધો ખરચ તમારી સરકાર આપે, વગેરે, જેમણે જર્મન એલચીની

પાસે જમને આવી રજુઆત કરેલી તેમાંનો એક જણ બંગાળી હતો.

એ સોફા બધા જણતા હતા કે યુરોપમાં ગોરા દેશોમાં અંદર અંદરની ગમે તેવી તકરાર વખતે પણ યુદ્ધમાં ગોરી પલટણની સામે કાળી ચામડીવાળી પલટણ લાવીને મૂકવી નહિ, એવી સમજૂત છે, છતાં તેનો આ યુદ્ધ વેળા જરૂર ભંગ થશેજ. કારણ કે આ ભયંકર વિગ્રહમાં જર્મની સામે લડવા માટે અંગ્રેજો હિંદી સિપાઇઓનું લશ્કર જરૂર લાવશે અને એ રીતે હિંદ પોતાના પ્રત્યે કેટલી વફાદારી ધરાવે છે તે જગતને બતાવી આપવાનો પ્રયાસ કરશે.

પરંતુ તેમ થાય તે પહેલાંજ, ભારતવાસીઓ અંગ્રેજોના પ્રત્યે કેવી બેદિલીની લાગણી ધરાવે છે તે બતાવી આપવા માટે આ બળવા પલટણ જર્મનીના પક્ષમાં જમને લડે તો જગતને હિંદીઓની સાચી રાજભક્તિ (!) વિષે ખાત્રી થાય. આ હિંદેશથીજ એ બળવાવાદીઓએ આવી યોજના જર્મન એલચીની પાસે રજૂ કરી હતી. અને જર્મન એલચીએ ધણીજ ખુશીથી તેમની યોજના સ્વીકારી લખને તે બાબતના સમાચાર બર્લિન મોકલી પણ દીધેલા. તેણે કબૂલ કર્યું કે યુદ્ધનો સરંજમ આપવાનું તથા તમને બર્લિન પહોંચાડવાનું કામ અમારે માથે રહેશે.

નવોજ જુગો

આ કેટલી વાત નક્કી થયા પછી આ બળવાવાદીઓએ કેલીફોર્નિઆના ધર મંડળના આગેવાનને લખી જણાવ્યું કે તમે તમારા મંડળના શીખ સોફામાંથી સ્વયંસેવક પલટણ ઉભી કરો. ડાક્ટરની સગવડ અને એમ્બ્યુલન્સની ટુકડી તો વિદ્યાર્થીઓમાંથી ઉભી થઇ શકશે; અને તે પ્રમાણે કોઈ કોઈ તૈયાર પણ થયા ખરા.

પરંતુ કમનસીબે કેલીફોર્નિયાથી ઉત્તર આવ્યો કે-એવી પલટણ

ને યુરોપ મોકલવાથી ક્યાંદો શો ? ત્યો ગોરા સિપાઈની સાથે ગોરા સિપાઈઓજ લડશે, કાળી ચામડીવાળા સાથેજ કાળી ચામડીવાળાને લડાવશે. આના કરતાં તો આપણે બધા સ્વદેશમાંજ ચાલો. આપણું ખરું કાર્ય તો ત્યાંજ થશે.

તે વખતથી ઘેર મંડળનો આગેવાન પોતાના સાથીઓને હિંદુ-સ્થાન પાછા મોકલવા લાગ્યો. પેલી પલટણની યોજનાની દીર્ઘદર્શિતા તેમજ તે રજૂ કરવાનું કારણ તે સમજી શક્યો નહોતો. તેથીજ એ યોજનાને રદ કરવી પડી.

જર્મનીમાં હીલચાલ

ત્યાર પછી થોડા દિવસ બાદ જર્મનીમાં વસતા હિંદી બળવા-વાદીઓએ “એશીયાનું દુસ્તન-ગપાન” એ નામની એક ચોપડી બહાર પાડી. જે લોકોએ એ ચોપડી પ્રગટ કરી તેનામે બંગાળી હતો. એ ચોપડી વડે જર્મન લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું અને તેને પરિણામે એ લોકોને જર્મનીની ફેરીન ઓશીસ (પરદેશ ખાતા ની ઓશીસ)માં બોલાવવામાં આવ્યા. ત્યાં જે અમલદારના હાથમાં પૂર્વ તરફના દેશો સાથેનો વહીવટ હતો તેણે ખ્રિસ્તી મીશનરીઓનાં લખેલાં પુસ્તકોજ વાંચ્યા હોવાથી હિંદુસ્તાન વિષે તેને કશી સારી લાગણી નહતી. પરંતુ રાજદારી કારણોને લીધે હિંદી બળવાવાદીઓને સહાય આપવા માટે તે તૈયાર થયો.

દરમ્યાન એવી વાત બહાર પડી ગઈ કે જર્મન સરકાર હિંદી બળવાવાદીઓની તપાસ રાખે છે અને મુસાફરી કરતા હિંદીઓમાંથી પણ કોણ ક્યાં છે અને શું કરે છે તેની પણ બાળ તેના તરફથી રાખવામાં આવે છે. આખરે જર્મન સરકારના વડા અધિકારીએ નક્કી કર્યું કે હિંદી બળવાવાદીઓની સ્વતંત્રતાની લડતમાં આપણે મદદ કરવી.

રાઉલેટ રીપોર્ટમાં લખ્યું છે કે કોમાગાટામાર સ્ટીમરનો કિસ્સો

જર્મનીની સહાયથી બન્યો હતો. વળી ગયા યુદ્ધ વખતે વિલાયતના છાપાંઓમાં એવી ખબર પ્રગટ થઇ હતી કે જર્મન સેનાપતિ બર્ન-હાર્ડીએ અમેરિકા જઇને ત્યાંની ધંદર પાર્ટીના આગેવાન સાથે મુલાકાત કરી હતી અને ચનારા મહાયુદ્ધ વિષે તેને ઇશારો કરી દીધો હતો.

પરંતુ હું દંડતાથી કહું છું કે આ બંને નરદમ જૂઠાણાં છે. બર્લિનમાં કમિટી સ્થપાઇ તે પહેલાં હિંદી વિપ્લવીઓને જર્મની સાથે બીલકૂલ સંબંધજ નહતો. કેમાગાટામારૂં સ્ટીમરને અમેરિકા લઈ જવાનો હેતુ તો માત્ર કેનેડાના ઈમીગ્રેશન (પરદેશીઓને વસવા દેવા સંબંધે)ના કાયદાની પરીક્ષા કરવાનોજ હતો.

સંધિની શરતો !

ઉપર લખ્યા પ્રમાણેની અણુધારી સહાય મળવાથી બળવા-વાદીઓ આશાથી ઉત્સાહિત બન્યા, અને નીચે મુજબની કેટલીક શરતો કરીને પ્રવૃત્તિમાં જોડાયા:

(૧) બળવાવાદીઓએ જર્મન સરકાર પાસેથી એક મોટી ધોન પ્રબંધીય કેવા તરીકે લેવી, અને એવો ફરતાવેજ કરી આપવો કે જ્યારે તેમનું કામ પૂરું થાય અને હિંદ સ્વતંત્ર બને ત્યારે હિંદી સરકારે એ કેવું ભરી આપવું.

(૨) જર્મનીએ તેમને અસંમત વગેરે બધું આપવું અને દેશ પરદેશમાં તેના જે જે એલચીઓ હોય તે બધાએ હિંદી વિપ્લવીઓને તેમના કાર્યમાં સહાય કરવી.

(૩) તુર્કી સરકાર-જે તે વખતે તુર્કી નવજીવાનો વડે તાજજ રચાયેલી તે, અત્યાર સુધી તદ્દત્થ હતી, પણ જર્મનીની તરફેણમાં અને મિત્રરાજ્યોની વિરુદ્ધમાં યુદ્ધ જાહેર કરશે અને તુર્કી સુલતાન મિત્રરાજ્યોની સામે ધર્મયુદ્ધ ઘોષારનાર છે, આને પરિણામે

હિંદના મુસલમાનો ઉગ્રેજ્ઞ સામે હથિયાર ઉપાડે, ને તેથી હિંદમાં બળવો જગાડવાનું કામ સરળ થઈ જાય.

નિષ્પક્ષ રીતે વિચાર કરવામાં આવે તો ખાતરી થશે કે બળવાવાદીઓએ સ્વતંત્રતાની લડત ઉપાડવા માટે આ સમય બારે અનુકૂળ હતો. બળવાને માટે જોઈતી બધી સામગ્રી જર્મની પાસેથી મળી આવે. તેનો ઉપયોગ કરનાર તો દેશમાંજ તૈયારજ હતા. દાખલા તરીકે એક તરફ બળવામંડળવાળા પોતાને શસ્ત્રાસ્ત્ર મળતાં બંડની જ્વાળા પ્રગટાવે, બીજી તરફથી મુસલમાનો પોતાના ધર્મયુદ્ધમાં અંગ્રેજો સામે તરવાર ખેંચી ઉભા થાય, અને ત્રીજી તરફ પરતંત્રતામાંથી મુક્ત મેળવવા માટે હિંદના રાજમહારાજાઓ પણ પોતપોતાનાં લશ્કરો લઈને સામા થઈ જાય—એટલું થાય પછી બીજી ત્રીજી રાજદારી સગવડો તો એની મેજેજ આવી મળે. થવાનું હોય તે થાય

ઉપરાંત, તે વેળા દરેક વિપ્લવીનાં અંતરમાં એકજ અવાજ ઉઠ્યા કરતો હતો—કે એક વાર યસ ઝોકાવી દઈએ, પછી જે થવાનું હોય તે થાય. તેમની આવી મનોદશા અને દેશની આવી રાજકીય અવસ્થાને પરિણામે સને ૧૯૧૪ ની આખરમાં હિંદમાં બળવો જગાડવાનું ધ્વજરોપણ થયું અને બર્લિન ખાતે હિંદી સ્વાતંત્ર્ય સમિતિ (Indian Independence Committee) ની સ્થાપના થઈ.

હિંદના બળવાવાદીઓએ આ પ્રમાણે જર્મનીની સહાય સ્વીકારી તે ઉચિત હતું કે નહિ, એ પ્રશ્ન અહિં ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ ઇતિહાસ ઉકેલતાં તેમણે જોયું કે જગતમાં બધે જ ગુલામીથી પીડાતી પ્રજાઓએ શાસક પ્રજાના શત્રુની સહાય લીધીજ છે. તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજદારી કારણોને અંગે આ પગલું અસંત વાજબી અને મુત્સદીગીરીબધું હતું. તેમણે

આ અવસર સાધ્યો ન હોત તો મૂખર્ષિ અને પ્રમાદ-
નુંજ પ્રદર્શન થાત. યુદ્ધ વખતે મિત્રરાજ્યોના હાથ નીચે કચડાતી
બધી પ્રજાઓ જર્મનીને પડખે આવી હોતી હતી અને યુરોપના
મધ્ય ભાગમાંના રાજ્યોની ગુલામીમાં પીડાતી પ્રજાઓએ મિત્રરાજ્યો-
ની સહાય સ્વીકારી હતી.

“બંગાળમાં વિખેલવાદ” (બાંગલાય વિખેલવાદ) નામના પુસ્ત-
કમાં શ્રી. નલિનીકિશોર ગુહા લખે છે કે જર્મનીની સહાય સ્વીકારવાની
બાબતમાં બધા બળવાવાદીઓ સંમત નહતા. પરંતુ મારા જાણુવા
પ્રમાણે તો એ વાત સાચી નથી. બાઈ ગુહા મને માફ કરે. તેમણે
એ વાત ક્યાંથી સાંભળી તે મને સમજતું નથી. મારી જાણુ પ્રમાણે
તો જે વેળા જર્મનીની સહાય લેવાનું નક્કી થયું તે વેળા દેશમાંના
તેમજ પરદેશમાં વસતા બધાએ બળવાવાદીઓએ તે વાત આનંદ
સહિત સ્વીકારી લીધી હતી.

એક કાંટા વડે બીજો કાંટો

આ જે એમ કહેવામાં આવે છે કે જર્મનીની સહાય લેવામાં
દોષ છે. શાહીવાદ તો રહે છે જ. એક સત્તાને બદલે
બીજી શાહી સત્તા દાખલ થાય છે-અને એ સહાય સ્વીકારવામાં સળંગ
ભૂલ થયેલી વગેરે. પણ એવા જુના પુરાણા વિચારો હવે દૂર થવા
લાગ્યા છે. જે વેળા જર્મનીની સહાય લેવામાં આવી હતી તે વખતે
તો કોઈએ પણ આ વાંધો ઉઠાવ્યો નહતો. અને જર્મનીએ પણ
કદી હિંદુસ્થાન છૂતવાની ઈચ્છા બતાવી નહતી. જર્મન સરકારે તો
ખુદ્દલી રીતે અનેક વાર જાહેર કર્યું હતું કે હિંદુસ્થાન પોતાની સ્વ-
તંત્રતા પ્રાપ્ત કરે તેમાં અમારી પૂરી સહાનુભૂતિ છે.

વળી બીજી પણ એક વાત છે. હિંદી વિખેલવાદીઓ જર્મનીની
શાહીવાદી સરકાર સાથે મળી ગયા છે અથવા તો તેમણે એની સહાય
સ્વીકારી છે એમ કહીને યુરોપના ધણુઓએ ક્રામ્યુનીસ્ટો અને સોશિયા-

લીસ્ટો—સમાજવાદીઓ તેમના પ્રત્યે ધૃણાની દૃષ્ટિએ જોવા લાગ્યા હતા. પરંતુ હિંદના બળવાવાદીઓ મોટે ભાગે નેશનેલિસ્ટ હતા. તેમાંના કોઈક કોઈક વ્યક્તિગત જૂદી માન્યતા ધરાવતા હશે ખરા, પણ તેઓ કાંઈ સામાજિક બળવાના હિમાયતી નહતા. તેમણે તો રાજકીય સ્વતંત્રતાને ખાતરજ અંગ્રેજોના શત્રુની સાથે મિત્રતા સ્થાપી હતી. અને તેઓ તેને ખીલકુલ ઉચિત અને આવશ્યક ગણતા હતા. અને એમ કરવામાં-જર્મની સાથે દોસ્તી કરવામાં બળવાપંથની પવિત્રતાને જરા પણ આંચ આવતી નથી એમ તેઓ માનતા હતા. એક કાંટા વડે ખીજે કાંટો કાઢવો એને તેઓ મુત્સદીપણાનું મુખ્ય લક્ષણ ગણતા. શુદ્ધ બળવો કરવાનો દાવો કરનાર બોલ્શેવિક પંથ-વાળાઓ પણ કાંટા વડે કાંટો કાઢવાનો સિદ્ધાંત કયુલ રાખે છે, તો પછી આમને માટે તેજ વસ્તુ શા માટે દોષ ગણાવી જોઈએ? કારણ માત્ર એટલુંજ કે હિંદીઓ ખીચારા નિષ્ફળ થયા! અંગ્રેજોમાં કહેવત છે કે Nothing succeeds like success! એ અહિં ખરાબર લાગુ પડે છે. વાર.

કાકલૂદીનો અંત

એ પરદેશવાસી અગણિત પણ અચાત બળવાવીરોનાં કાર્યને પરિણામે જ હિંદના રાજદારી ઇતિહાસમાં એક નવા પ્રકરણનો આરંભ થયો છે. ત્યાં સુધી લંડનમાં આવેલા ઇડીઆ હાઉસના મકાનના દારપાળની પાસે કે કારકૂનોની પાસે અરજ, કાકલૂદીઓ, ડેપ્યુટેશન કે મેમોરેન્ડમ લખને ધક્કા ખાવા અને તેમની પાસે અનેક પ્રકારે બાધબાપા કરવા એને જ હિંદી મુત્સદીપણાની પરિસીમા લેખવામાં આવતી; પરંતુ આ જીવાનોએ દેશને ખતાવી આપ્યું છે કે ભારતવાસીઓ ખીજ દેશોની સરકાર પાસે સમાન હકથી ઉભા રહી શકે છે. હિંદના રાજ-પુરૂષો ખીજ ગુલામ દેશોની સાથે રાજકીય સંબંધ પણ બાંધી શકે છે. ન્યારૂ

દેશના આગેવાનો કૂપ-મંડુક ન્યાયે બંધી રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિને કોંગ્રેસ રૂપી ખાઓચીયામાં જ ગોંધી રાખતા હતા, ત્યારે જેમના આપદાદા વિષે કશુંયે જાણવામાં આવ્યું નથી એવા આ અઘાત યુવકોએ તો હિંદની રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનો સારા જગતને સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો હતો. તેઓ હિંદની પરદેશનીતિના મૂળ સ્થાપક ગણાય. ભવિષ્યમાં કોઈ વાર એ વિષય ઉપર ફરી ચર્ચા કરીશ.

બર્લિન કમિટી

બર્લિનમાં જે કમિટી નીમાઈ તેનું પ્રથમ કાર્ય તો એ જ થયું કે દેશ પરદેશમાં જ્યાં જ્યાં બળવાવાદીઓ રહેતા તેમની ખબર મેળવવી અને તેમને કાર્યક્ષેત્રમાં ઝંપલાવવા આમંત્રણ આપવું. આ આઘ્વાન ભારતવર્ષને માટે ચિરસ્મરણીય થઈ રહેશે. એને લીધે દેશના તેમજ પરદેશના બળવાવાદીઓમાં જાણે એક સણસણાટી પ્રસરી ગઈ. પૂર્વ કાળમાં થેસેલોનિકાના ખ્રિસ્તી યુવાન મંડળે ઈપ્સસની મંડળીને લખ્યું હતું કે મેસિડોનિયા આવીને અમને સહાય કરો—તેવુંજ આ કમિટીનું આઘ્વાન હતું.

આ સ્થળે સ્પષ્ટ જણાવવું જોઈએ કે જો બર્લિનની કમિટીના સભ્યો પ્રતિષ્ઠિત ન હોત તો હિંદમાં ૧૯૧૫-૧૬ ની સાલમાં જે બળવા પ્રવૃત્તિ જાગી તે જગતજ નહિ અને ખાસ કરીને બંગાળમાં તો કશીજ હીલચાલ થવા પામત નહિ. આથીજ મેં આગળ લખ્યું છે કે મહાયુદ્ધ વખતે પરદેશમાં ચાલેલી બળવા પ્રવૃત્તિ સાથે બંગાળના ઇતિહાસને ખાસ સંબંધ છે.

બર્લિન કમિટીના આઘ્વાનના જવાબ રૂપે દેશવિદેશમાંથી અનેક જુવાનો જેમને બળવાની હીલચાલ પર શ્રદ્ધા હતી તેઓ હિંદ પાછા ચાલી આવ્યા. તેઓમાંના કોઈક કે.ઇ.કે. તો પાછા ફરતી વેળા બર્લિન થઈને આવ્યા. અમુક અમુક માણસોને મળીને ખબર આપે અને તેમને વિશ્લેષકાર્ય માટે તૈયાર કરે - નાણાં આપે તેટલા માટે ચારે દિશામાંથી

જુવાનોને પૈસા આપીને હિંદમાં ઠામ ઠામ મોકલવામાં આવ્યા.

એ વેળા હિંદમાં ચોમેર, વૃદ્ધી માંડીને યુવાનો સુધી, તેમજ રાષ્ટ્રીય તથા વિપ્લવી આગેવાનોને સૌને આ બબર આપી દેવામાં આવ્યા; અને શસ્ત્રો મંગાવવાની વ્યવસ્થા કરવા માટે મસલત પણ થઈ ગઈ. કમિટી સ્થપાઈ તેની શરૂઆતથીજ હિંદના બધા બળવાવાદીઓને એકત્ર કરી કામે લગાડવા માટે ખટખટ કરવામાં આવી હતી. પરદેશમાં અમેરિકાની ઘઘર પાર્ટી જે બર્લિન કમિટીની સાથે મળીને કામ કરે તો કમિટીને સંખ્યાનું પણ ઘણું બળ મળે તેમ હતું. એ વખતે હજારો શીખ લોકો ભારતમાં પાછા આવવા લાગ્યા હતા, અને અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને દુનિયામાં ચોમેર બળવા પ્રવૃત્તિના કામ માટે મોકલવામાં આવતા હતા.

એ જમાનો !

અ હા ! આજે તો એ સમય વહી ગયો છે ! એ કામ વેળા વિપ્લવીઓના અંતરાકાશમાં આશા-રવિનાં કિરણો કુટવા લાગ્યાં હતાં. તે સમયે તેમના અંતરમાં કઈ કલ્પના આવી હશે ને કઈ ન આવી હોય તે કહી નહિ શકાય. શો એમનો ઉત્સાહ ! શું એમનું સાહસ ! અંગાળાની બળવા પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ લખતાં કોઈ કોઈ લેખકે, આગલા અંગાળા કવિઓએ શીખ જોદ્દાઓની બહાદુરીનું જે વર્ણન કર્યું છે તેવું, માત્ર અંગાળા વિપ્લવવીરોનેજ લાગુ પાડવા પ્રયાસ કર્યો છે. પરંતુ ખરું જોતાં એ વર્ણન આખા હિંદના બળવાવીરોને લાગુ પાડી શકાય તેવું છે. તેથીજ કહું છું કે એ દિવસ આલ્યો ગયો છે ! જોણે એ આંદોલનમાં સ્વયમેવ ભાગ લીધો છે તેજ સમજે કે કેવી ભવ્ય આશા, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધાનો એ અવસર હાથમાંથી ગયો છે.

સક્ષ પરાણે ચંકા ના માને

ના રાખે કાહાર ઝણ

(પ્રાણુમાં અણુ પણ અશ્રદ્ધા નહિ, ક્રોધની કશી પરવા નહિ.)
વિપ્લવીઓના સબંધમાં આ ઉક્તિ ખરેખર સાચી હતી.
સાહસમાં ઝંપલાવીને તેઓ દેશ પરદેશ ન્યાં મોકલવામાં આવે ત્યાં
જતા હતા. પાસપોર્ટ-પરવાનો લીધા વગર ગુપ્ત વેશે તેઓ સર્વાત્ર
ફર્યા છે. તેઓ જીઆસ્ટરને રસ્તે થઇને યુરોપ જઇ પહોંચ્યા છે;
ન્યારે તે રસ્તો બંધ થયો ત્યારે અંગ્રેજોના નાકની દાંડી સામેથી
બર્લિન જઈ પહોંચ્યા છે અને ત્યાંથી એવીજ રીતે પાછા પણ
ફર્યા છે ! તેમના અંતરમાં બસ એકજ અવાજ ઉઠતો હતો: કુછ
પરવા નહિ—જે થવાનું હોય તે થાય.

જીવસાટે સાહસો !

બર્લિન કમિટીએ એ યુવાનોને ન્યાં ન્યાં મોકલ્યા ત્યાં ત્યાં
તેઓ જરા પણ અચકાયા વગર તરતજ જઇ પહોંચેલા.
તેમને મન મૃત્યુનો તો જરાયે ભય ન હતો. મોતને તેઓ ગજ-
વામાં લઇને ફરતા હતા. તેમને મન તો—

સત્યા ધ જીવન મૃત્યુ પાયેર ભૂત

ચિત્ત બાવનાહીન.

—જીવન ને મૃત્યુ બંનેય જાણે તેમના ગુલામ હતા, તેઓ
એટલા નિર્વિકારી હતા. તેમણે શું શું કયું નથી ? સુએઝ કેનાલ
રાતોરાત તરી જઇને ઇજીપ્તમાં ગયેલા હિંદી સિપાઈઓમાં બળવાની
ચીજીગારી મૂકવાની હતી. ચટ લઇને એક બંગાળી અને એક
મદ્રાસી યુવાન બરદરિયે ઝંપલાવવાને તૈયાર થયા. મદીનાના
હાજી લોકોમાં બળવાની આગ પ્રગટાવવાની હતી—તે વેળા ઝટ કરતો
કે એક બંગાળી હિંદુ ત્યાં જવાને તત્પર થયો. દૂર દૂર પૂર્વ દિશામાં
ઠેઠ પાસિફીક મહાસાગરના કિનારા પરના દેશમાં જઇને હથિયારો
વગેરે લાવવાનાં હતાં—કે તરતજ બંગાળી અને પંજાબી જીવાનોની
રાણી તે કામે લાગી ગઈ. ધરિાન અને બલુચિસ્તાનની રણબૂમિમાં

થઇને હિંદમાં હથિયારો લઇ આવવાને માટે પણ જુવાન મંડળ ઉત્સાહથી દોડી પહોંચતું. તે દિવસે સૌના દિલમાં બસ એકજ ભાવનાની જ્વાળા પ્રગટેલી હતી કે—ચાહોમ કરીને પડો. પછી ભવિષ્યમાં શું થાય છે તે જોઇ લેવાશે. મરીશું કે જીવીશું તેનો ક્ષણભર પણ વિચાર આવતો ન હતો.

આવી પ્રજાળ મનોદશાની સાથે બળવાવાદી યુવાન વર્ગે તે દિવસે ઝંપલાવી દીધું હતું. મેં પહેલેથીજ કહ્યું કે બળવા મંડળ તરફથી આખા હિંદના જુદા જુદા ભાગોના મુખ્ય મુખ્ય માણસો કને બળવાનો સંદેશો અને માણસ મોકલવામાં આવ્યાં હતાં; પરંતુ કોણ જાણે શાથી પણ પંજાબ અને બંગાળા સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રાંતવાળાઓએ એ સંદેશો અને આદ્વાન ગ્રીસ્માં નહિ. એ બે પ્રાંતના અમુક મર્યાદિત ભાગોમાંની એ પ્રવૃત્તિ સિવાય બીજે કશય એવી પ્રવૃત્તિ નજરે ન પડી.

હુરી સન્સની પેઢી !

બર્લિનમાં કમિટી સ્થપાયાની વાત અને જર્મનીએ સહાય આપવાનું કબુલ કર્યાની વાત યુરોપ અને અમેરિકા થઇને બંગાળામાં આવી પહોંચી. વળી પૈસા પણ તે લોકોએ મોકલ્યા અને તે નિર્વિદ્ધ આવી પણ પહોંચ્યા. એને લીધેજ કે કોણ જાણે શાથી—પણ બળવાવાદીઓમાં પડેલાં તડો કેટલીક વાટાઘાટ કરીને એકત્ર થઈ ગયાં અને બેગાં મળી કામ કરવા લાગ્યા. બર્લિનવાળાએજ ઘાટ ગોઠવી દીધો કે ત્યાંથી મોકલાયલા હથિયાર વગેરે અહિં બાલેશ્વર (બાલાસોર) ખાતે ઉતારી લેવા,—એ ખંદર પર તેનો કબજો લેવો. એટલા ખાતર બળવાવાદીઓએ Harry & Sons ને નામે 'યુનીવર્સલ એમ્પોરિયમ' કહેવાતી એક પેઢી ત્યાં ઉઘાડી.

પંજાબનું કાર્ય ધંદર પાર્ટીના હાથમાં હતું. એ મંડળમાં હિંદના બધા પ્રાંતોના અને બધાય ધર્મના માણસો ભળેલા હતા. તેમનું

સાહસ, સ્વાર્થત્યાગ અને બલિદાનનો જગતભરમાં જોટો નથી. ઘર પાર્ટીવાળા શીખ કામદાર લોકોએ હિંદમાં પાછા આવીને બળવાનું જે કામ ઉપાડ્યું હતું. તે ભારતના બળવા-ઇતિહાસનું પ્રકરણ છે. પરંતુ આ પુસ્તકમાં તેનું લંબાણ વર્ણન કરવાનો અવસર નથી. તેજ પ્રમાણે એ સમયની બંજાણની આંતરિક અવસ્થા કેવી હતી તેનું વર્ણન પણ અહિં કરવું ન ધટે; પરંતુ બહાર હિંદને લગતું જે કંઈ કામ થયેલું તેને લગતી માહિતી હું રજુ કરીશ.

દૂર દૂર પૂર્વ દિશામાં

આંદામાન પર હલ્લો

૧૯૧૫ના એ માસમાં બર્લિનની કમિટીએ કાફટ નામના એક જર્મનને જાવા બેટના મુખ્ય શહેર બટેવિયામાં મોકલી આપ્યો; એવા હેતુથી, કે ત્યાં બધી ગોઠવણ કરી આન્દામાન બેટ પર હલ્લો કરવો અને ત્યાંની જેલમાં પૂરાયલા રાજદારી કેદીઓને મુક્ત કરવા. એ કેદીઓને પાસેજ આવેલા કોઈ નિષ્પક્ષ (ઇંગ્લેન્ડનું કે તેમના પોલીસ જેવા સામ્રાજ્યનું) ન્યાં ચલણ ન હોય એવા) દેશોમાં પહોંચાડવા, ને હથિયારો તથા બીજા બન્દોબસ્ત કરવો. એ જર્મન ગૃહસ્થ મિ. કાફટ બટેવિયા બરાબર વખતે પહોંચ્યા, અને તેણે ત્યાંથી બર્લિન સંદેશો મોકલ્યા કે અહિં બટેવિયાથી

રટીમર લાઇને આંદામાન પર હલ્લો કરવાનું બહુજ સહેલું છે અને તે દિશામાં હું પ્રયત્ન પણ કરી રહ્યો છું. વળી તેણે એમ પણ જણાવ્યું કે અહિં કેટલામાં રહેતા કેટલાક ભારતવાસી બળવા-પંથીઓની સાથે મારે વાતચિત થઈ છે. યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયે મોકલેલા માણસો તે આ જ, વગેરે.

પરંતુ કેટલાક મહિના પછી શિયાળાની ઋતુમાં બર્મિનમાં ખબર આવ્યા કે કાફ્ટને તો સિંગાપોરમાં અંગ્રેજ લોકોએ પકડ્યો છે. આથી બટેવિયાની મારફતે આંદામાન પર હલ્લો કરવાની યોજના એટલેથીજ પડી ભાંગી.

કાફ્ટ જાવાબેટમાં રહેતો હતો, ત્યારથી ઇંગ્રેજના જસુસો તેની પાછળ લાગ્યા હતા. આન્દામાન પર હલ્લો લઈ જવાની વાત અંગ્રેજ સરકારને કાને જઈ પહોંચી હશે કે ? શ્રીયુત ઉપેન્દ્રનાથ બંદોપાધ્યાય પોતાની ‘ નિર્બાસિતેર આત્મકથા ’ નામની ચોપડીમાં લખે છે કે “આંદામાનમાં (મારી સાથે) રહેતા રાજકેદીઓને એક વાર લાગેલું કે પેલી જર્મન આગબોટ એમડન (Emden) (જે તે વેળા મદ્રાસ તરફને કિનારે બોમ્બ નાંખતી હતી તે) આંદામાન પર હલ્લો કરીને બધા રાજકેદીઓને મુક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કરશે ” અમેરિકાના એક છાપાંનો લેખક તે વેળા ફરતાં ફરતાં કલકત્તે આવેલો, ત્યારે તેણે પોતાના છાપામાં લખી મોકલેલું કે ‘ મેં ’ કલકત્તામાં લોકોમાં વાત થતી સાંભળી છે કે બળવાવાદીઓ આન્દામાન સર કરીને રાજદારી કેદીઓને છૂટા કરવાનો પ્રયત્ન કરશે. આ લોકવાયકા એ સાચી ઘટનાના આભાસ પરથી જ ઉડી ‘ હશે કે કેવળ કપોળ-કલ્પિત ગપ્પા તરીકે ઉદ્ભવી હશે ? હું નથી કહી શકતો. અમેરિકાની કેાઇ વ્યક્તિએ કહેલું કે જ્યારે જર્મન સરકારે હિંદી વિપ્લવીઓને સહાય આપવાનું નક્કી થયાની વાત આવી ત્યારે ત્યાંના ફોન્સલની મારફતે એમડનના કપ્તાનને ખીનતારી સંદેશો :

આપવામાં આવ્યો કે તમે આન્દામાન પર હસ્તો કરો. પરંતુ આ વાત સાચી કે નહિ તે નક્કી નથી. વળી એમડનના લેફ્ટનન્ટે પાછળથી કોષ્ટક બળવાવાદી સાથે સુમાત્રામાં મુલાકાત થતાં કહેલું એવો કોષ્ટક સંદેશો અમને મળ્યો ન હતો.

ચીન અને જાપાન

અર્લિન કમિટીનું મુખ્ય કામ હિંદમાં હથિયારો મોકલી આપવાનું હતું. આ કામ માટેનું મથક પોસિફિક મહાસાગરના કિનારા પર પાસેની જગ્યાઓમાંજ રાખી શકાય એટલા માટે જર્મન સરકારે એ દિશામાં તજવીજ કરવા માટે એડમિરલ વોન હિંટઝને પોતાના પ્રતિનિધિ રૂપે પેકિંગ મોકલ્યો. અને અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોમાંના પોતાના એલચીને હથિયારો ખરીદ કરવાનો હુકમ આપ્યો. અમેરિકાથી એ બધાં હથિયારો હિંદમાં કેવી રીતે લાવવાં તેના માર્ગની તપાસ કરવા માટે અનેક જુવાનોને ચીન, સિયામ વગેરે સ્થળોએ મોકલવામાં આવ્યા.

આની પહેલાં પરદેશમાંથી મોકલાયલા યુવકો જર્મનીએ સહાય આપ્યાની ખબર લઇને બંગાળે પાછા આવી પહોંચ્યા. જેઓ અમેરિકાથી પાછા ફર્યા તેઓ દેશમાં આવી રાસબિહારી બસ પાસે ગયા. પરદેશ જવામાં રાસબિહારીનો મુખ્ય હેતુ જર્મનીની સહાય મેળવવાનો હતો. તેણે જાપાન પહોંચીને ચંદ્રનગરના કોષ્ટક માણસ ઉપર સંદેશો મોકલ્યો. તે જાણીને ગિરિજાબાણુના પ્રમુખ પ્રજ્ઞા હેઠળ ચાલતી અનુશીલન સમિતિએ યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયની ટોળી સાથે બળીને કામ કરવાનું માંડી વાળ્યું. રાસબિહારી જાપાન ગયા તેનો હેતુ યતીન્દ્રનાથથી અગ્નિપર્યો ન હતો. રાસબિહારીની કાંઈ ખબર ન મળવાથી તેણે અવનીનાથ મુખોપાધ્યાયને જાપાન જઈ તપાસ કરવાનું કહ્યું.

એટલામાં યતીન્દ્રનાથની સામે વારંટ નીકળ્યું તેથી કુપા

રહેવા માટે તથા હથિયારોનો કબજો લેવા માટે એમ બે હેતુથી તે ખાલાસોર આવ્યો ગયો. પરંતુ હથિયારો ધારેલે વખતે નીમેલે સ્થાને આવી પહોંચ્યા ન હતા. અને પોલિસ તો પાછળ લાગેલીજ હતી. આથી યતીન્દ્રનાથને પોતાના ગોઠીઆઓ સાથે ખારીપાદના જંગલ તરફ નાસવું પડ્યું. અને આખરે તો તેને પોલિસની સામે છૂટે હાથે લડતાં લડતાં અકાળ મોતે મૃત્યુને શરણ થવું પડ્યું.*

અવનીનાથ મુખોપાધ્યાય

૧૯૧૫ની સાલમાં અવનીનાથ જાપાન જઈ પહોંચ્યો. અને રાસખિહારી બસુની સાથે મુલાકાત કરી. રાસખિહારી અને ખીજાઓની સાથે મળી કેટલુંક કામકાજ કરી અવનીનાથ તેમની સૂચના લઈને દેશમાં પાછો ફરવા માટે રાસખિહારીની સાથે શાંધાઈ આવ્યો. એટલામાં રાસખિહારીને હિંદમાંથી કાગળ મળ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે ધાડ પાડીને પૈસો મેળવવાનું હવે બની શકે તેમ નથી. માટે ગમે તેમ કરીને પૈસા મોકલી આપો.

એ પરથી રાસખિહારીએ અવનીને કહ્યું કે: દેશમાં જઈ યતીન્દ્રનાથને મળીને કહેજો કે તું હજી બહુ નાનો છે, છતાં રાસખિહારી તને સમાન કોટિનો નેતા ગણી લેવા તૈયાર છે. પરંતુ આ રીતે તું એકલો બધા પૈસા લઈ લે અને ખીજા મંડળને ખીલકુલ સહાય નહિ કરે તો તેમાં ખરાબી થશે. એવી રીતે કાંઈ તડબોલ સંભવે નહિ, વગેરે.

શ્રી૦ શયીન્દ્રનાથ સાન્યાલ પોતાના ‘બન્દી જીવન’ (પંજ-બનું પ્રચંડ કાવતરું-ગાંડીવ) નામક પુસ્તકમાં એક જગાએ લખે છે. કે: “અમારા મંડળે બળવાપ્રવૃત્તિ અંગે મસલત કરવા માટે યતીન્દ્રને બનારસ ખોલાવ્યો હતો.” અને ખીજા જગાએ લખ્યું છે,

---

* એની સંપૂર્ણ હકીકત ‘પંજ-બનું પ્રચંડ કાવતરું’ માં છે.

કે—“યતીન્દ્રના મંડળે ઢાકાના મંડળ સાથે સહકાર કર્યો નહોતો.” એ પછી રાસબિહારીએ અવનીને આમ કહેવું એ પરસ્પર વિરોધી બને છે. આ પરથી માલમ પડે છે કે આખરના ભાગમાં આ-ગેવાનોએ ભેગા મળીને કામ કર્યું હતું.

રાસબિહારીએ અવનીને હિંદમાં પાછો વિદાય કરતી વેળા ૩૫ (હિંદી) માણસોનાં નામઠેકાણાં એક કારી ચોપડીમાં લખી આપ્યાં હતાં. પાછા ફરતાં એ નેપમ ભરેલી ચોપડી સાથે અવની સિંગાપુરમાં અકટોબર મહિનામાં પકડાઈ ગયો; પણ પાછળથી તે જેલમાંથી છટકી નાઠો હતો.

જપાનની મદદ

એ વખતે હથિયાર વગેરે લાવવાના કાર્યમાં સહાય કરવા માટે હિંદી બળવાવીરો પાસિફિક મહાસાગરના કિનારા પરના દેશોમાં આવવા લાગ્યા. એશિયાના પૂર્વ પ્રદેશોમાં તે વેળા હિંદમાં બળવો જગાડવા માટે ભારે ધમાલ મચી ગઈ. જે કે જપાન, ચીન, શ્રીલીપાઇન ટાપુઓ, સિયામ, જાવાબેટ વગેરે દેશોમાં એ કાર્યની ગુન્હામાં ગણતરી થતી હતી. જપાનમાં કાઉંટ ક્રૂમા વગેરે અનેક સહાનુભૂતિ ધરાવનારા મિત્રો મળેલા ખરા. તેમણે તો કહી દીધું હતું કે જે હિંદમાં બળવાની જવાળા પ્રગટશે તો અમારા દેશનું લશ્કર તમને દાખી દેવાનાં કાર્યમાં સહાય આપવા માટે નહિ જાય એવો અમે પ્રયત્ન કરીશું. ચીન-દેશના આગેવાન સુન યાટ સેનની પણ મદદ વિપ્લવીઓને એ વેળા મળી હતી. આ બધા અનુકૂળ સંજોગોને લીધે તેમણે પોતાનું કાર્ય સાધવા માટે Inter-national Volunteer Corps જુદા જુદા દેશના સ્વયંસેવકોની ટુકડી ઉભી કરી. એ ટુકડીમાં ધણાક ખાનદાન જપાની જુવાનો દાખલ થયા હતા.

પૂર્વદેશોનું કામ સંભાળવા માટે શ્રી૦ ભગવાનસિંગ તે વેળા

ઠેક અમેરિકાથી આવીને શીલીપાર્કન બેટમાં ગયેલા. પરંતુ તે દેશની રાજસત્તા તેમની વિરૂદ્ધ પડ્યાથી તેઓ સઘળું કામ શ્રી૦ દોસ્ત-મહમદ નામના માણસને સોંપી દધ જપાન ચાલ્યા ગયા. ત્યાંથી પછી તેઓ ચીનમાં ગયા અને રાસબિહારીની સાથે મળીને ત્યાંનું કામકાજ કરવા લાગ્યા.

ચામરથી હલ્લો

આ ભારામ, કપુરની સાથે પાસિફિક મહાસાગર પર આવેલા ચીની શહેર સ્વાટો (Swato)થી બાંકોક (Bangkok) પગે ચાલીને ગયા. સિયામમાં એ લોકોએ અમરસિંગ ધંજનેરને ત્યાં પોતાનું મુખ્ય મથક રાખેલું. એવી યોજના કરવામાં આવી હતી કે સિયામમાં રહેલા જર્મનોએ હિંદીઓ સાથે મળી જર્મને મોલમીનને રસ્તે બ્રહ્મદેશ પર હલ્લો કરવો અને ચીનદેશવાસી જર્મનોમાંથી બે ટુકડીઓ પડી જાય. એક સિયામની ટુકડી સાથે બળી કામ કરે અને બીજાએ બ્રહ્મદેશના પદબ્રષ્ટ થયેલા રાજના વંશજને મોખરે રાખીને બામો (Bhamo) ને રસ્તે ઉત્તર બ્રહ્મદેશ પર હલ્લો કરવો. વળી એમ પણ નક્કી થયું કે ત્રણ હથિયાર બરેલી આગબોટ યોજવી. તેમાંની એકમાં પાંચસો જર્મન ઓપ્રીસરો અને એક હજાર સૈનિકો હોય. તેણે આન્દામાન જર્મને રાજદ્વારી કેદીઓને છોડી મૂકવા અને કલકત્તે આવવું. બીજી બે આગબોટમાંની એકે બંગાળના બીજા ભાગ પર હુમલો કરવો અને ત્રીજી આગબોટ પશ્ચિમ હિંદ તરફ બંગાળના અખાતમાં દાખલ થાય અને ત્યાં બળવાવાળાઓ તેનો કબજો લે. વળી બ્રહ્મદેશ પર હલ્લો કરતાંની સાથે સાથે પંજાબ અને બંગાળમાં એકી સાથે વિપ્લવનો વાવટો ઉડાડવો. અને અફઘાનિસ્તાન અને બલુચીસ્તાનની દિશામાંથી પણ હુમલાનો પ્રયાસ કરવો.

આવી theoretical યોજના હિંદી બળવાવાદીઓએ અને

જર્મનોએ સાથે મળીને જુદે જુદે ઠેકાણે અને જુદા જુદા હેતુથી ધડી હતી. પરંતુ તેનું ફળ સંતોષકારક ન આવ્યું. ધણા હિંદી વિપ્લવીઓ એક પછી એક પકડાઈ ગયા. અને જર્મનો તો 'નાસ મારા ખાપ' કરીને પલાયન કરી ગયા. કોઈ કોઈ હિંદીઓ કહે છે કે આ બધી ગોઠવણોમાં ધણાક જર્મનોએ સારી પેઠે હાથ માર્યો. આ બધી પ્રવૃત્તિ કેવી રીતે બાંગી પડી તે કમે કમે વર્ણવીશ.

સિંગાપુરનો બળવો

સાથી પહેલાં સિંગાપુરના સિપાઇઓએ માથું ઉંચક્યું. બર્લિનમાં એ બળવાના બખર એમ આવ્યા કે સિપાઇઓએ બળવો કરીને સાત દિવસ સુધી શહેરને કબજે રાખેલું અને સાથે સાથે નજરકેદ જર્મન અમલદારોને છોડી મૂકેલા. સિપાઇએ તેમને કહ્યું કે તમે યુદ્ધમાં અમારી આગેવાની સ્વીકારો અને તોપ વગેરે શી રીતે વાપરવાં તે બતાવો. પરંતુ જર્મનોએ કહ્યું કે અમે તો અંગ્રેજો સાથે વચનથી બંધાયેલા છીએ કે અમે હથિયાર પકડીશું નહિ. આથીજ તેઓ સિપાઇઓને સહાય કરી શક્યા નહિ. આગેવાનોને અભાવે સિપાઇઓ ઝાઝો સમય લડીને બળવો ટકાવી શક્યા નહિ.

એટલામાં તો અંગ્રેજોનાં મિત્રરાજ્યો-યુરોપનાં રાજ્યો તેમજ જાપાન-નો જંગી કાફલો આવી પહોંચ્યો. તેણે સિપાઇઓને તરત જ દાખી દીધા. રાઉલેટ હેવાલ પરથી તો એમ માલમ પડે છે કે જાપાની નૌકાસૈન્યે હિંદી સિપાઇઓની સામે ગોળી ચલાવવાની ના પાડી હતી. બળવો શરૂ થયો તે માત્ર યુરોપિયન નાવિકોની સહાયથી જ. પરંતુ મેં તો એમ સાંભળ્યું છે કે જાપાનીઓએ પણ હિંદી સિપાઇઓ સામે ગોળી ચલાવી જ હતી. બીજી બાજુએથી મળેલી બખર પરથી એવું માલમ પડે છે કે સિંગાપુરનો બળવો, એ ધદરમંડળવાળાનું જ કામ હતું. આ કામ

માટે તેઓએ શ્રીયુત મૂળચંદ્રને સિંગાપુર મોકલ્યા હતા. આખા બળવાના વ્યવસ્થાપક ને ઉત્પાદક શ્રીમ મૂળચંદ્ર હતા. તેઓ ત્યાં રહ્યા તે દરમ્યાન જર્મન કેદીઓ સાથે સંબંધ બાંધી શક્યા. શ્રીમ મૂળચંદ્રએ તેમની સાથે નકકી કચું હતું કે હિંદી સિપાઇઓ બળવો કરીને જર્મન કેદીઓને મુક્ત કરે ને પછી બને જણે મળીને મલાયા દ્વિપકલ્પનો કબજો લઈ સિંગાપુરમાં થીંગ્ટો જર્મન વૉર મરીન Thingtau German War Marine સ્થાપન કરવું અને એ રીતે પૂર્વ એશિયામાંથી ઇંગ્લેન્ડને હાંકી કાઢવા; ને પછી તેમણે હિંદમાં જગેલા બળવાને સહાય કરવી.

આ મસલત પર આધાર રાખીનેજ સિંગાપુરના સિપાઇઓએ માથું ઉંચક્યું હતું. સિંગાપુરમાં તે વેળા અંગ્રેજ લશ્કર ખીલકુલ ન હતું. (સરકારે તો જાપાનીઓની મદદ લઈને ત્યાં યુદ્ધ ચલાવેલું) અને જર્મન કેદીઓ તો છૂટા થતાંની સાથે સિંગાપુરથી સુમાત્રા પલાયન કરી ગયા.

લાચાર બની શ્રીમ મૂળચંદ્ર પોતે પણ સિંગાપુર છોડી ચીન દેશ નાસી ગયા. બિચારા અબણ સિપાઇઓ અટુલા પડ્યા ને માર્યા ગયા.

વકીલ બાબુ !

તે પછી બટેવિયાથી આન્દામાન હલ્લો લઈ જવાનો પ્રયત્ન કરવા યોજાયલી આગબોટ પણ પકડાઈ ગઇ અને ક્રાફ્ટ પણ પકડાયો ને મૃત્યુદંડ પામ્યો તે તો પહેલેથીજ કહ્યું છે. બટેવિયામાં એક હિંદી મથક ઝમાવવામાં આવ્યું હતું. ત્યાં આગળ ક્રાફ્ટની સાથે શ્રીમ યતીન્દ્રનાથ મુખોપાધ્યાયનાં માણસો બળી ગયેલાં. રાસબિહારી અને યતીન્દ્રને બનતી રાશ નહોતી છતાંયે તેણે એક વકીલને નાણાં આપી બટેવિયા મોકલેલો. આ વકીલ બ્રહ્મદેશમાં વકીલાત કરતો હતો. યતીન્દ્રનાથનો ચેલો ૨૫૦ ભોળાનાથ ચક્રવર્તી

આરે પ્રહરદેશમાં રહેતો ત્યારે તેના ધરમાં આનો મુકામ હતો, ને એ સહવાસમાં જ બળવાવાદી બનેલો. ગમે તેમ, પણ આ વકીલબાણુએ માંદોમાંદોના વેરઝેરને અંગે સિંગાપુર આવી બધી વાત સરકાર આગળ ફેાડી દીધી. તેને બધી જ હકીકતની માહિતી હતી. જે વહાણુ હથિયારે લદાર્ધ બંગાળના ઉપસાગરમાં આવવાનું હતું ને જે વહાણુમાં બેસી સિયામનો જર્મન એલચી જતો હતો તે વિષે પણ એને બધું માલમ હતું. એટલે એ બધી હકીકત બાણુતાંજ ઈંગ્રેજની 'એચ, એમ, એસ. કોનવેલ' નામની આગબોટે પેલા હથિયારબર્યા વહાણુને આંદામાન પાસેજ કુપાડી દીધું અને જર્મન એલચીને કેદ પકડી લીધો.

જર્મન એલચીના અહેવાલ

જ્યા રે પૂર્વ એશિયામાં આ પ્રમાણે કામકાજ ચાલતું હતું, ત્યારે જેઓ અમેરિકાથી પાસિફિક મહાસાગરના કિનારા પર આવેલા તેઓ, કંઈ ચર્ધ શકતું નથી એમ જોઈ પાછા અમેરિકા જતા રહ્યા. પણ તેમનામાંના જોધસિંહ, ચિંચીયા અને સુકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય ત્રણ બાંકેક ગયા, અને ત્યાંના જર્મન એલચીને મળ્યા. તરેહવાર રસ્તે બટકી આ જર્મન એલચીના જે રિપોર્ટ ૧૯૧૭ની સાલમાં બર્લિન પહોંચ્યો તેમાં તેણે લખેલું કે: એ અત્યાર પહેલાં બાંકેકના એક શીખ મજૂરને હિંદી બળવાવાદીઓ પાસેથી ખબરો મેળવવા હિંદ મોકલ્યો છે. તેણે ચટ્ટગામ જઈ બળવાપંથીઓની મુલાકાત લીધી અને પાછો ફર્યો. એ દરમ્યાન અહિં (બાંકેક) ત્રણ માણસો આવી લાગ્યા. તેમનું વર્તન ને ચેનચાળા મને કંઈ સારા ન લાગ્યા. તેમનો ઠાઠમાઠવાળો અમેરિકન પોશાક અને અમેરિકન પદ્ધતિની લાંબી લાંબી વાતો સાંભળી મને તો તેમના પર શ્રદ્ધા નજ ચર્ધ. ચિંચીયાએ મને કહ્યું: We have Come to kick a system into the Matter વગેરે વગેરે.

એ પછી થોડા દહાડા કેડે પેસો શીખ મજૂર બચબીત થઇને એલચી સાહેબની પાસે દોડી આવ્યો અને કહ્યું કે સિપાઇઓની ધરપકડ થાય છે. એલચીએ તેને એક સુરક્ષિત સ્થળે મોકલી આપ્યો. પછી સંબળાયું કે અમેરિકાવાળા પેલા ત્રણ માણસોને સિયામની પોલીસે પકડી ઇંગ્લેન્ડના હાથમાં સોંપી દીધા. આવી રીતભાત આંતરજાતીય કાયદા (International Law) ની વિરૂદ્ધ ગણાય. પણ બિચારું ગરીબકું સિયામ આવા પ્રતાપી મહારાજ્ય વિકાસતની ઇતિરાજ કેમ વહોરી શકે ?

જર્મન એલચીએ રિપોર્ટમાં લખ્યું: પકડાઈ ગયાથી એમણે બધી છાની વાતો ફેડી દીધી. આ બધા હિંદી વિશ્વવીઓ મોઢે મોટી મોટી વાતો કરે છે પણ ગળા પર છરી ચાલવાનો વખત આવતાં પોપટ પેઠે બધીજ વાતો કડકડાટ બકી દે છે !

જેઘસિંહના તડાકા !

આ ત્રણ જણામાં જેઘસિંહ કેઈ જીનો પંજાબી બળવાપંથી હતો. તે દેશમાંની પોલીસથી નાસભાગ કરતો યુરોપ ગયેલો ને ત્યાં બટકમા પછી ખાત્રીલમાં કંઈ કંઈ કામ કર્યા કરતો. તેની સાથે કંઈક કામને અંગેજ મારે શ્રીમતી કામા મારફત પિછાન થયેલી. આ પરત્વે જેઘસિંહે શ્રીમતી કામાને અભિમાનભેર લખેલું: I will show England how to make an egg stand-હું પણ વિલાયતને મારો હાથ બતાવી આપીશ. ત્યારે પરદેશના બધાજ વિશ્વવીઓ કામ કરતાં કરતાં હોમાઇ ગયા ત્યારે ખાત્રીલથી અજીતસિંહે જેઘસિંહને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે બર્લિન મોકલી આપ્યો. ત્યાં કોઇક કોઇક માણસોને તો લાગેલું કે જેઘસિંહ બાયલો માણસ છે. પણ હરદયાળે કહેલું કે: જેઘસિંહ મહા-જન છે, એ તો જૂનો અને ઊંચી જૂમિકાનો બળવાપંથી છે. આટલા પરથી તેને પૂર્વ તરફ જઇ કામ કરવા સારૂ કેલીફોર્નિયા મોકલી આપ્યો. પકડાઈ જતાં એ સરકાર તરફ

ફરી બેઠો અને એને સિંગાપૂર લઈ ગયા, ને પછી વળી એને લાહોર કાવતરાં કેસમાં સાક્ષી દેવા માટે ત્યાં પણ લઈ ગયેલા. લાહોરના કેસમાં જોધસિંહે બર્લિનથી માંડી બાંકોક સુધી થયેલી સમસ્ત બળવાપ્રવૃત્તિની વાત કહી સંભળાવેલી. બર્લિનમાં આ વાતની ખબર ૧૯૧૫ ની સાલના શિયાળામાં મળી. જોધસિંહ સરકારી સાક્ષી થઈ પડ્યો એનાથી ઘણીજ અજાણી ફેલાઈ, કેમકે એ તો બહુ બહુ તડાકા હાંકતો, કેવળ ધર્મ અને નીતિની બડાશ લગાવતો અને બીજાઓનાં છિદ્રો ને નબળાઈઓ બતાવતો ફરતો; ને—ને એજ માણસે સૌથી પહેલો દોહ કર્યો, તેનાથી ખૂબ ક્ષોભ ને અચંબો કેમ ન ફેલાય ?

સુકુમાર ચેટરજી

પછી ખબર મળેલી કે સુકુમાર ચટ્ટોપાધ્યાય પણ સરકારી સાક્ષી થઈ બેઠેલો, પણ મદ્રાસી ચિંચિયાને મોંઢેથી એક હરફ પણ બહાર ન નીકળ્યો. સુકુમાર તો અમેરિકામાં બહુતો હતો. તે બળવાપંથી છે એમ કદિ કોઈએ પહેલાં પણ ન સાંભળેલું. ન્યારે જર્મની મદદે તૈયાર છે એવી વાત અમેરિકામાં સંભળાઈ ત્યારે ત્યાંના ઘણાક વિદ્યાર્થીઓ એકદમ ગેલમાં આવી ગયેલા ને ધમલ કરવા મંડી પડેલા. છૂપે વેશે પારકે પૈસે એમરે મોજબી મુસાફરી કરવાની આ તક સારી છે, એમ ધારીને આવા આવાઓ બળવાના કામમાં ઘૂસી પડેલા. ને બળવામંત્ર પરના વિશ્વાસની તો વાતજ શી ? બધા હિંદીઓ બહાર નહિ તોયે મનમાં ને મનમાં બળવાપ્રેમી છેજ. પણ ન્યારે અંતર બળવાન ન હોય, ત્યાગ કરવાની શક્તિવાળું ન હોય ત્યારે આવા માણસો પકડાઈ મરેથી બધી વાત બકા મરે ને જીવ બચાવવાનો પ્રયાસ કરે, એમાં નવાઈ પણ શી ? જેણે સુકુમારને કામે વળગાડેલો તેણે પાછળથી ફળુલ કરેલું કે માણસોની પસંદગીમાં હું બૂલ નથી કરતો, પણ

કમનશીબે આ સુકુમારની બાબતમાં તો મેં સજડ છપ્પર ખાધી.

ફણીન્દ્ર ચક્રવર્તી

દક્ષિણ એશિયામાં આમ ધરપકડો શરૂ થતાં બંગાળેથી આવતા બળવાવાદીઓ ચીન ભાગી ગયા. ફણીન્દ્ર ચક્રવર્તી ઉર્ફે “પાઇન” શાંધાઇમાં પકડાઇ ગયો. હિંદમાં હથિયાર મોકલવાનું એક મોટું મથક શાંધાઇ હતું. ઈ. સ. ૧૯૧૫ના છેવટના ભાગમાં જર્મન સરકારનો એક માણસ બર્લિન આવી લાગ્યો. તેણે વાત કરી કે “પાઇન” નામના એક હિંદીની સાથે મારો દક્ષિણ એશિયામાં મેળાપ થયો. તેણે જર્મની એલચીના સમાગમમાં આવવાની તજવીજ કરેલી; પરંતુ તેના પર કોઇનો વિશ્વાસ ન બેઠેલો તેથી કોઇએ એને કંઈ કહ્યું નહિ. એનું કહેવું બધું તરંગી જેવું-સ્વપ્નવશ માણસ જેવું હતું. પછી તે અને જર્મન આડતિયો બંને શાંધાઇ ગયા, પણ વારંવાર ટોકવા છતાં પાઇન એ શહેરના ઇંગ્રેજની માલિકીના ભાગમાં જતો ને પકડાઈ ગયો. પછી ન્યારે જર્મન આડતિયો યુરોપ પાછો ફરતાં વહાણમાં બેસી કાલંબો આવેલો ત્યારે ઇંગ્રેજ પોલિસે તેને પકડેલો અને “પાઇન”ની છબી બતાવી તેને પૂછ્યું કે: આને તું ઓળખે છે? તેણે હા કહેતાં પોલિસે તેને જણાવ્યું કે એને બંદુકની ગોળાથી વિંધી મારી નાંખવામાં આવ્યો છે. પણ અવની મુખોપાધ્યાય ન્યારે સિંગાપુરમાં બંદી બનેલો ત્યારે ફણીન્દ્ર ચક્રવર્તી ઉર્ફે પાઇન પણ એજ જેલમાં પડેલો હતો. તેની પાસેથી છાનીછૂપી વાતો મેળવવા માટે તેના પર ખૂબ જુલમ થતો હતો. અવની કહે કે: એક વરસ જુલમ સહેવા પછી ન્યારે લોહીની ઉલટીઓ થવા માંડી ત્યારે ફણી કહેવા લાગ્યો કે હવે તો મારાથી નથી સહેવાતું, હવે તો બધું કહી દઇશ. પરિણામે બાણું કરી ફણી છૂટી ગયેલો. આ બધી ધરપકડ પછી પણ જેઓ છૂટા રહેલા તે બધા જાપાન જતા રહ્યા.

હૅરંબલાલ ગુપ્ત

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં અમેરિકાથી બર્લિન ખબર આવી કે રાસબિહારી બસુ હિંદથી બાગી જાપાન નાસી આવેલ છે. તે વેળા હથિયારો લાવવા માટે શ્રી હૅરંબલાલ ગુપ્ત જાપાન ગયા. પણ જાપાની સરકારે, ઇંગ્લેન્ડ સરકારની ટોકણીથી એ બંને માણસોને પકડી સોંપી દેવા ખટપટ કરી. છતાં જાપાની મિત્રોએ એ બંનેને પોતાના ઘરમાં છુપાવી રાખ્યા. ટોકીઓની બહાર આવેલા એક જાણના ઘરમાં એક નાનકડા ઓરડામાં રાસબિહારી બસુને અને હૅરંબને ઘણા દહાડા બરાબ રહેવું પડેલું. પણ એ જાતની જીંદગી હૅરંબથી ખમી ન શકાઇ. તેથી એક દહાડે જાપાની વેશ ધરી ખરફ ઉપર દોટ મૂકી તે ટોકીયો ગયો અને ત્યાંથી અમેરિકા નાસી આવ્યો.

લાલા લાજપતરાય

હૅરંબ ગુપ્તનું જાપાનમાં આવવું થયું તે પહેલાં લાલા લાજપતરાય તે દેશમાં આવેલા. રાસબિહારી અને હૅરંબ પકડાયાની ખબર મળતાં ઘણું કરી લાલા લાજપતરાયે પણ જાપાન તજી ચાલ્યા જવા તૈયારી કરી. પણ ત્યાંના મુખ્ય વજર કાઉન્ટ ઓફીસમાં તેમની માશી ચાહી કહેવડાવ્યું કે: એ બંધુનીચલા નોકરોની બુલથી થયું છે, આપ જાપાન તજી ચાલ્યા ન જશો. એજ વેળા યુરોપનાં છાપાંઓમાં પ્રગટ થયેલું કે: સાત હિંદીઓ એક જાપાની વહાણમાં બેસી અમેરિકા જતા હતા પરંતુ ઇંગ્લેન્ડની એક સ્ટીમરે એ વહાણ સમુદ્રમાં પકડી પાડ્યું ને સાતેયને કેદ કરી લીધા છે.

ડૉ. ડાસ ડેક્કર

જ્યારે પૂર્વ અમેરિકામાં હિંદના બળવા વારતે આવી મોટી મોટી તૈયારીઓ થતી હતી ત્યારે એજ કામમાં વિશેષ મદદ કરવા

માટે જવા બેટના રાષ્ટ્રીય પક્ષના મુખ્ય નેતા યુરેઝીયન કોમના ડા. ડોસ ઉચ્ચારને કમિટીએ ૪. સ. ૧૯૧૫ના જુલાઈ મહિનામાં તે બાબુ મોકલ્યો. ડા. ઉચ્ચાર યુરેઝીયન હોવા છતાં (જવાના યુરેઝીયનોને શ્વેતાંગો પોતાનામાં બેળવતા નહોતા તેથી તેમણે ત્યાંના દેશીઓ જોડેજ પોતાનું ભાગ્ય જોડવાનું ઈષ્ટ ધારેલું.) ભારે સ્વદેશ ભક્ત હતો અને નેશનાલિસ્ટોનો ખાસ આગેવાન હતો. રાજકારણમાં માથું મારી રાષ્ટ્રીય કાર્ય કરવાના ગુન્હાસર તેને ડચ સરકારે જવામાંથી અમુક વરસ દેશપાર કર્યો. એ દેશપારી યુરોપમાં ગાળતી વખતે તેને પંડિત સ્યામજી કૃષ્ણવર્મા* અને બીજા કોઈ કોઈ યુરોપવાસી હિંદી વિશ્વવી સાથે પિછાન થયું. ત્યાર પછી તેણે સ્વીટઝરલંડની જુરીય વિદ્યાપીઠમાં બજવાનું શરૂ કર્યું. ને તે પત્ની કેડે હિંદી વિશ્વવીઓના કામમાં મદદ કરવાની ઇચ્છા તેણે બતાવતાં જવાના બળવાપંથીઓ સાથે હિંદના વિશ્વવવાદીઓનો મેળ જામી પડે તો હિંદનું કામ સરળ થઈ જશે એમ ધારી બર્લિન કમિટીએ તેને કામ સોંપ્યું. તેને અંગે તે અને તેનો ખાસ દોસ્ત એવો કોઈ જવાનિવાસી 'પ્રિન્સ' બર્લિન આવ્યા. આ રાજકુંવર તો ધર્મે મુસલમાન હતો અને શરાકત-ઉલ-ધરલામ નામની એ તરફની એક પ્રચંડ મુસ્લીમ રાષ્ટ્રીય સમિતિનો સભ્ય હતો. કમિટીની ઇચ્છા એવી હતી કે બન્ને મંડળોને હિંદના કામેજ લગાડવા. આ હેતુથી ડા. ડોસ ઉચ્ચારને એક યોજના આપી જવા મોકલવામાં આવ્યા. એ બાબુ હિંદને લગતી જે પ્રવૃત્તિ થઈ રહી હતી તેમાં મદદ કરવી એ એનું કામ હતું. જવામાં હથિયારો આવે તો તેનો કબજો લેવાની તેમના રાષ્ટ્રીય પક્ષે અટપટ કરવી અને ગુપચુપ તે હથિયારો હિંદમાં મોકલવાનો બદોબસ્ત

*ગુજરાતનો એકલો એક બળવાવીર. મૂળ કબીલા હોઈ હાલ સ્વીટઝરલંડ રહે છે. હિંદમાં તો આવી શકે જ ક્યાંથી ? અનુ.

કરવો; વળી હિંદમાંથી ખબરો મેળવવા માટે પણ તેમના પક્ષના માણસોએ જવું, વગેરે કાર્ય એણે કરવાનું હતું.

બેવકૂફ હિંદીઓ (!)

જવાના આ વિપ્લવીઓની સાથે આ જાતની યોજના નક્કી થતાં ડૉસ ઉકાર અમેરિકા થઈ વતન તરફ-જવે પાછા ફર્યા. રસ્તે તેમણે કેલીફોર્નિયામાં ઘદર પક્ષ સાથે કંઈક વાટાઘાટ કરી ને પછી ચીન ગયા. પણ ચીનમાં ઇંગ્લેન્ડે તેમને પકડ્યા ને કેદ કરીને ઓસ્ટ્રેલીયા લઈ ગયા. કમિટીને આ વાત જણાતાં તેણે ડચ સરકાર મારફતે એમને ઇંગ્લેન્ડના હાથમાંથી છોડાવવા માટે ખટપટ કરી; પણ એણે તો ઈંગ્લાંડમાં વસતી પોતાની બહેનને લખી મોકલ્યું કે: ઇંગ્લેન્ડે તો મારી સાથે સારી રીતે વર્તે છે, માટે તેઓ ગુસ્સે થાય તો એવી કશી ખટપટ કરશો નહિ. આ સાંભળી કમિટીએ પોતાની ખટપટ માંડી વાળી. ૧૯૧૮ના લગભગ ડીસેમ્બર સુધી કમિટી તેની બહેનને દર મહિને અમુક રકમ મદદ તરીકે મોકલ્યા કરતી.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ની સાલમાં સાનફ્રાન્સિસ્કોના કેસમાં ઇંગ્લેન્ડે લાવી ડૉસ ઉકારને રજુ ર્યો. ત્યાં આ વિખ્યાત વિપ્લવવાદી સરકારી સાક્ષી થઈ બેઠો. તેણે અદાલતમાં બધી ગોઠવણ-રચના કહી સંભળાવી અને કહ્યું: મને તો પૈસા જોઈતા હતા. મેં જોયું કે હિંદીઓ બેવકૂફ છે ને મારી જીપ્સર પર બરોસો રાખે છે. તેથી પૈસાને ખાતર હું તેમની અંદર ધુસી ગયો. આ પ્રમાણે તેણે વિશ્વાસઘાત કર્યો. ડૉસ ઉકારના આવા વલણથી હોલંડ દેશના બળવાવાદીઓ એકદમ અચંબો પામેલા. કેાઈ પણ એક બળવા પ્રવૃત્તિનો નેતા અગર સભ્ય બીજા કેાઈ પણ સમોવદીયા બળવાપંથની વિરુદ્ધ આવો દ્રોહ કરે એ વિપ્લવપંથના નીતિશાસ્ત્રથી વિરુદ્ધ છે. તેથી હોલાંડના ઘણાક બળવાવાદીઓનો બરોસો ઉકાર

પરથી બિદુલ ઉઠી ગયો અને તેને અણુભરોસાપાત્ર ગણીને ભવિષ્યને માટે તેઓ ચેતી ગયા.

ત્રણ વહાણ ઉપડ્યાં !

મહાયુદ્ધના ગાળામાં અમેરિકામાં તો બળવાનું કામકાજ મોટે ભાગે ઘટ્ટ પક્ષજ કર્યાં કરતો. પછી બર્લિન કમિટી અને તેણે અમેરિકામાં જે પ્રતિનિધિ મોકલેલા તેની સાથે મળી-હળીનેજ એ કામ કરે. કમિટીના પ્રતિનિધિ ઘટ્ટ પક્ષના આગેવાન રવ. રામચન્દ્રની સાથે મસલત કરીનેજ કામકાજની ગોઠવણ કરતા. હથિયારાદિ લાવવાના કામમાં તેઓ જર્મન અમલદારોની મદદ લેતા. ઇ. સ. ૧૯૧૫ના ઉનાળામાં બર્લિનમાં ખબર આવી કે હિન્દમાં હથિયાર મોકલાઇ ચૂક્યાં. ત્રણ વહાણ શાંત મહાસાગર તરીને પૂર્વ હિંદ તરફ જાય છે, ને એ કે એકાદ વહાણ (નક્કી યાદ નથી) સુએઝ ખાંડમાં થઇને જાય છે. તે કરાંચી જશે; અને એ શીખ બળવાવીરો એ વહાણમાં બેસી જાય છે. ઉપરાંત એવી પણ ખબર આવી કે એક અમેરિકન ધનપતિ હિંદમાં રહેલા બળવાપંથીઓને નાણા આપવા તથા એન્ટીકવીટી જુની જુની સંગ્રહણીય વસ્તુઓ ખરીદવા હિન્દ જાય છે. પણ કમનસીબે જે વહાણમાં હથિયાર જતાં હતાં તેમાંજ બેસી એ રવાના થયો. નસીબસંજોગે એ વહાણ સેલીપીસ બેટ તરફ જઇ પડ્યું ને ડચ સરકારે તેને અટકમાં લીધું. પછી 'લડાઈ' પત્યા કેડે હોલાંડના સામ્યવાદી આગેવાન ટ્રોએલસ્ટ્રાએ ડચ પારલામેન્ટમાં આ સંબંધે એક સવાલ પણ પૂછેલો.

લારસેન

બીજું વહાણ જેનું નામ લારસેન (Larsen) હતું તેને ફેલીફિર્નિયાના કિનારા પરજ અમેરિકન સરકારે પકડ્યું.

કોઇ કોઇ કહે છે કે એ વહાણ પર હથિયાર નહોતાં, કેમકે જે જર્મન ગૃહસ્થે (સ્ટારહાઉટ Starhumbt) હિંદીઓ માટે એ હથિયાર ખરીદેલાં, પણ હિંદીઓએ તેના કબજે વેળાસર ન લેવાથી મેકસીકોના બળવાવાદી વિલા Villane લે વેચી દીધાં અને સુએઝની નહેરમાં થઇને જે એક યા બે વહાણ જવાની વાત હતી તેની ખબર કે તેનું શું થયું એનો પતો આજદિન સુધી હતો નથી. તેઓ હિંદ પહોંચેલાં કે નહિ તે નક્કી થઇ શક્યું નથી. પણ તેને મોકલનારા તો પકડાયેલા ને જેલમાં પડેલા. તેમનામાંનો એક યુરેઝિયન હતો.

ટાપલો આહ્વાનો !

આ હિંદી પ્રજાતિ વિશે પેકીંગ અને બાંકોકના જર્મન એલચીઓએ પોતાનો રિપોર્ટ બર્લિન મોકલ્યો, તે બટકી બટકીને છેક ઇ. સ. ૧૯૧૭ની સાલમાં ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે: હિંદીઓની બૂલધીજ-તેમનેજ વાંકે હથિયાર મોકલવાની તજવીજ સફળ ન થઇ. એ કામ તો બહુ સહેલું હતું પણ તેમણે નક્કી કરેલે વખતે હાજર થઇ કબજે લીધો નહિ. આ હિંદીઓ યુરોપીઓની મદદ શિવાય કશુંજ કરી શકે તેવા નથી. હવે તો પૂર્વ એશિયાની બાબતો હથિયાર મોકલવાની ખટપટ શરૂ નથી. માટે હવે તજવીજ કરવી હોય તો અફઘાનિસ્તાની દિશા તરફથી કરજો.

તેમણે બર્લિન સરકારને આવી શીખામણ આપી. આ રિપોર્ટમાં કોઇક ખંજાળી બળવાવાદીનું (જે હથિયાર મોકલવાની ખટપટમાં સામેલ હતો) નામ દઇ લખેલું કે તે તો ફક્ત અમારી પાસે પૈસાજ માંગ્યા કરે. આ હિંદીઓ મોઢે લાંબી લાંબી વાતો કરે છે પણ પકડાય ત્યારે તો તરતજ બધી વાતો ફેાડી દે છે. વગેરે.

કેનો વાંક ?

કે. પછી બળવાવાદી સંબંધે આવી પૈસા બાબતની ફરિયાદનો રિપોર્ટ જર્મન એલચીઓએ સરકારમાં કર્યો હોય તો તે આ પહેલેજ. બર્લિનમાંની સરકાર હિંદી બળવાવાદીઓને શરવીર કાર્યકુશળ અને ત્યાગી માનતી અને એ રીતેજ તેમને ઓળખાવતી; પણ આવો વિરુદ્ધ રિપોર્ટ મળતાં કમિટી ભારે શરમાઇ અને આ વિષયમાં અભિપ્રાય રજુ કર્યો કે: મહાયુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં ધણાક જુના અને વિશ્વાસપાત્ર બળવાપંથીઓ દેશ પાછા ગયા છે અને માણસોને અભાવે પાસિફિક મહાસાગરના કિનારા પર કામકાજ કરવા માટે અનુપયા માણસોને ઉપયોગ થયો, તેથીજ આવી વિટંબણા ઉભી થઇ. પણ હિન્દીઓના કહેવા મુજબ તો જર્મનોને વાંકેજ હથિયાર મોકલવાની તજવીજ નિષ્ફળ નીવડી હતી. તેમનું ચિત્ત એ કામમાં નહોતું ને ઉલટી તેમની મતલબ આ બધાં હથિયારો પૂર્વ આફ્રિકામાંના જર્મન સંસ્થાનોમાં પહોંચાડી દેવાની હતી. વળી એમ પણ કહે છે, કે ધણાક જર્મનોએ હિંદી બળવાના કામને નામે સારી પેઠે પૈસો ધાબડી લીધો છે.

જર્મનોનો સ્તો !

ઈ. સ. ૧૯૧૬-૧૭ના વચગાળામાં પેકીંગથી બર્લિન ખબર આવી પહોંચી કે: બોક્સર ઇન્ડેમ્નીટી ફંડના જર્મન ખાતામાંથી બધું નાણું હિંદી બળવાકામ પાછળ ખરચાય છે અને તેનો હિસાબ તપાસવા માટે જર્મનીમાંની બર્લિન કમિટીને આ ખબર આપવી જોઇયે. કારણ કે બધો ખરચ બર્લિન કમિટીને ખાતે ઉધારાય છે; પણ યુદ્ધ પસા કેડે એ ટેકાણા પર જેમણે બંડ પ્રવૃત્તિ કરેલી તેમાંના ધણાકને પૂછતાં તેમણે જે ખાતમી આપી તે સાથે બોક્સર ઇન્ડેમ્નીટી ફંડના બધાજ પૈસા ખરચી

નાંખવાની વાતનો મેળ ખરાબર બેઠો. અને વળી બળવાવાદીઓ વિરુદ્ધ રિપોર્ટ થયા હતા તે વાત નાકબુલ કરી તેમણે કહ્યું કે જર્મનીએ પોતાની ગફલતનો વાંક ઢાંકી દેવા માટે વાત ઉલટાવી નાંખી છે. યુદ્ધ પત્યા પછી એક જર્મન જે શાંધાઈમાંથી આ કામમાં હિંદીઓ સાથે સામેલ હતો તેને પૂછતાં તેણે કહેલું કે God knows it, Somebody has made money out of it.—ખુદ જાણે પણ કોઈક એમાંથી સજડ પૈસા હાથ તો કરીજ ગયું છે. ને કેને વાંકે એ ખટપટ નિષ્ફળ ગઈ એમ પૂછ્યું ત્યારે તો તેણે સાફ જવાબ આપ્યો કે: બીજા કેને ? વળી જર્મનીનેજ વાંકે તો !

બીનનારી સંદેશો

જયારે હથિયાર લાવવાની ખટપટ પૂર્વ એશિયામાં થતી હતી ત્યારે ઇ. સ. ૧૯૧૫ના પાછલા ગાળામાં પેકીંગના જર્મન એલચીખાતામાંથી બર્લિન ખબર આવી કે હિંદના અધાજ રાષ્ટ્રનેતાઓ જેલમાં નાંખાયા છે માટે હવે તો બહારથીજ હિંદમાં લોકોને મોકલો. પણ તે વેળા બહારથી માણસ મોકલવાનું કામ અને તેવું નહોતું.

ઇ. સ. ૧૯૧૪ની સાલ હિંદી સરકારને બારે મુશ્કેલીની વીતેલી. એ સાલના વચગાળામાં જર્મન કાફલાએ ઇંગ્લેન્ડને એક બીનનારી સંદેશો પકડ્યો. તેમાં એમ લખેલું હતું કે હિંદની આંતરિક દશા ખૂબ સંગીન ને મજબૂત છે. એશિયામાંનો ખ્રિષ્ટીય કાફલો હુશિયાર છે ને હિંદમાં કંઈ ગડબડ જાગે તો તે દાબી દેવા તૈયાર જ રહે છે આ જ વેળા જર્મનીના કલકત્તામાં રહેતા એક જસુસે બર્લિન ખબર મોકલી કે: અહિં કલકત્તામાંના બળવાવાદીઓએ મને કહ્યું કે, જર્મનો ક્યારના કલ્પા કરે છે કે હથિયાર મોકલીશું, પણ હજી સુધી તો કંઈયે નથી મોકલ્યું !

એક પાદરી કુટુંબ

આ વેળા હિંદથી કાઢી મૂકેલા ૪૦૦ જર્મન પાદરીઓવાઓ બર્લિન આવી પહોંચ્યા. તેમની ભારત હિંદની તે વેળાની આંતરિક રાજદ્વારી રીતિ જાણવા માટે અને પૂરી ખબર મેળવવા માટે બહુ બહુ તજવીજો થઈ. પણ તેઓ તો ‘અંદરની વાતો કાઢને કહીશું’ નહિ, એવે વચને હિંદની સરકાર સાથે બધાંને આવ્યા હતા; અને તે વચન તોડે તો તો ફરી કદિ પણ હિંદ જવાયજ નહિ એવો તેમને ડર હતો. આથી તેમણે તો હિંદ વિષે મૌનજ ધારણ કર્યું. પણ તેમાંનો એકાદ બોલી પડેલો કે હિન્દી બળવા-પંથીઓ પાસે હથિયારો છે. ત્યારે એ હાઢિરા રેટેશને આગગાડીમાં બેઠેલો ત્યારે બિખારીને વિષે એક બળવાવાદીએ આવીને એને કહેલું: તમે તમારે દેશ જાઓ છો એ સારું છે. અમે તો જાણીએ છીએ કે જર્મનો અમારા દોસ્ત છે. પણ બંડ જગશે ત્યારે અમારા લોકો આ જર્મન છે કે ઇંગ્રેજ છે એવો બેદ સમજી શકવાના નથી ને તમારો બોરકુટો વળી જાય. આથી તમે દેશ જાઓ છો એજ ઠીક છે.

આજ મિશનરીએ કહેલું કે અમદાવાદમાં નજરકેદીઓના તંજુમાં હિંદીઓ ગુપચુપ મને ખાવાપીવાનું મોકલી આપતા ને મારા તરફ લાગણી દર્શાવતા.

પશ્ચિમ એશિયામાંની પ્રવૃત્તિ

ધરિનમાં પગપેસારો

ખૂંલિનમાંના બળવાપંથીઓને હિંદી કમિટી સ્થપાયા કેડે લાગ્યું કે આપણી પ્રવૃત્તિને પશ્ચિમ એશિયામાં પ્રચારવાની ખાસ જરૂર છે; કેમકે પશ્ચિમ એશિયા હિંદના દ્વાર સમાન છે. આથી પોતાના ઓળખીતા ધરાની-ફારસી બળવાવીરો સાથે મળી કામકાજ શરૂ કરવા ખાતર જર્મન સરકાર દ્વારા તેમણે તેમને તેડાવી મંગાવ્યા. પરિણામે હિંદી કમિટીની પેઠેજ એક ધરાની સમિતિ પણ નીમાઈ. એ સમિતિનો ઉદ્દેશ એવો હતો, કે મહાયુદ્ધ વેળા જર્મનીની મદદમાં ધરિનમાં બળવો જગાડવો અને ત્યાંથી તેમજ રશિયામાંથી ઇંગ્રેજનું આધિપત્ય-ઈંગ્રેજનાં લાગવગ નષ્ટ કરવા. આ ગણતરી અનુસાર ધરિન કમિટીએ કેટલાક વિશ્લેષી જુવાનોને દેશમાં (હિંદ) મોકલ્યા. અને સાથે સાથે કેટલાક હિંદી જુવાનોને ખર્લિન કમિટીએ ધરિન મોકલ્યા, જેથી તેઓ ધરિનમાં હિન્દનો માર્ગ સરળ કરે. ઇ. સ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુ. માર્ચમાં હિંદીઓ તુર્કીમાં આવી પહોંચ્યા અને તેમનામાંની એક ટુકડી ધરિનને રસ્તે બગદાદ તરફ અને બીજી ટુકડી સુએઝ નહેરને રસ્તે દમાસ્કસ તરફ ગઈ.

૧૯ સિપાઇઓ ફુટ્યા !

જેઓ સિરીયા ગયા તેઓ જેરુસાલેમના હિંદી તકીયા (હાજી-ઓને માટેની ધર્મશાળા) ના પ્રમુખ એક હિંદવાસી મુસ્લીમ ગૃહસ્થ હતા તેને લઈ અરબસ્તાનના રણ તરફ ગયા. ત્યાં તેઓ કેટલોક કાળ રહ્યા, એથી આગળ જવાનું અને તેમ

નહોતું, કેમકે અહિં સુએઝની નહેરના કિનારા પર જસુસ ઘણા, ને વળી ઇંગ્રેજ લશ્કર પણ પહેરો ભરે અને કોઇ કોઇ વાર અન્દૂકની ગોળીઓ પણ છૂટતી. બળવાપંથીઓ અહિં આવી પડ્યા તે પહેલાં હિંદી સરકારના દેશી લશ્કરમાંના ૧૯ મુસલમાન સિપાઇઓ જેહાદ પોકારાઇ જાણી તુર્કીની છાવણીમાં ગયા. તુર્કીએ તેમનો સારો સત્કાર કર્યો, અને તેઓ સુલતાનના અંગરક્ષક રૂપે નીમાયા. બળવાપંથીઓએ કંતારા જઇ સિપાઇઓના સમાગમમાં આવવા પ્રયત્ન કર્યો. કેટલાક ખેદવી આરબો મારફતે નહેરને પેલે પારના સિપાઇઓ સાથે વાટાઘાટ કરવાનો યત્ન પણ થયો.

સુએઝનો તરનારો !

છેલ્લે ટ્યુનિસિયા કે પેલે પાર એટલે કે ઇજિપ્ત-મીસરમાં જઇ હિંદી સિપાઇઓમાં દેશભક્તિને નામે અને મુસ્લીમ સિપાઇઓમાં જેહાદને નામે બંડવૃત્તિ જાગ્રત કરવી; પણ જ્યાં ત્યાં ગોળીઓ વરસતી હોય એવા દુશ્મનનાં નગરમાં આવું વિકટ સાહસકર્મ કરવા માટે જાય પણ કોણ ? છતાં એક તરણ બંગાળી એ કામમાં જંપલાવવા કૂદી ઉઠ્યો. એણે રાત્રે સુએઝની નહેરમાં ભુરકો મારવા અને તે તરી જઈ મીસરમાં દાખલ થઇ ત્યાંના સિપાઇઓને જાગ્રત કરવાની, તેમનામાં બળવાવૃત્તિ દાખલ કરવાની તૈયારી બતાવી. તેના આવા ઉત્સાહથી સચેતન બની એક તામીલ નવજુવાન પણ જન સાટે એ સાહસમાં જંપલાવવા તૈયાર થયો. પણ એ સાહસમાં મોત અચુકજ છે એવું જોઇ સાથીઓએ મનાઈ કરી અને સિપાઇઓ સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે બીજા ઉપાય યોજાયા. સિપાઇઓએ કહ્યું કે અમે સમજીએ છીએ તો બધું, પણ ઉપાય શો ? હિન્દુ સિપાઇઓ નારાજીને અનુભવ્યા મુસ્લીમ-ધર્મી તરફ પાસે જવા નારાજ હતા. એમનામાં એ હિંમત નહોતી. મુસ્લીમો પણ એવાજ નારાજ હતા ને વધારામાં જેનામાં કંઈક

થોડી ધણી પણ અંડવૃત્તિ હતી તેમને પાછલી બાજુ રાખી તેમના પર કડક નજર રખાતી હતી.

ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના આગલા ભાગમાં કંતારાથી બળવાવાદીઓ કુત-અલ-અમ્મારામાં રહેતા હિંદી લશ્કરમાં પ્રચારકાર્ય કરવાના હેતુથી બમદાદ આવ્યા.

અગ્નિની ઝાળમાં

જેઓ ધરિન ગયા હતા તેમનું કામ ભારે જોખમભર્યું હતું. તેમને ડગલે ને પગલે ઇંગ્રેજો સાથે અથડાવું પડતું-લઢવું પડતું. કોઈ કોઈ સ્થળે શત્રુઓ તેમના પર ધસી જતા ને કોઈકિવાર તો હુમલો તેઓ પોતેજ કરતા. ઝપાઝપીઓ તો બાણે આસ્થાજ કરતી. તેઓ ધરિન પહોંચ્યા તે પહેલાં અમેરિકાના ધંદર પક્ષે મોકલેલા બે બળવાવીરો કરમાનમાં (Kerman) આવી પહોંચેલા. તેઓ છૂપે વેશે બ્રિટીશ બલુચિસ્તાન જઈ હથિયારો હિંદમાં મોકલતા હતા. ઉપરાંત યુદ્ધ પહેલાં એ દેશમાં જેટલા હિંદી બળવાવીરો હતા તેમણે સુદ્ધાં બર્લિનથી આવેલાઓ સાથે મળી જઈ એકીસાથે કામ શરૂ કર્યું. એમની ગણતરી એવી હતી કે ધરિન દ્વારા હિંદની સાથે સંબંધ જોડવો. અને બની શકે તો એક હિંદી લશ્કરી ટુકડી (અલબત્ત, સ્વયંસેવકોનીજ) રચી હિંદ પર હલ્લો પણ કરવો. પણ તેમની જીંદગીજ ભારે જોખમમાં હતી અને શત્રુના હાથમાંથી બચવા માટે તેમને અલિંથી તહિં ને તહિંથી અહિં નાસભાગ કર્યાજ કરવી પડતી. તેમને છૂપે વેશે બટક્યાજ કરવું પડતું. એમજ કહો કે તેમનો જીવ ટોલ્લે ને ટોલ્લેજ રહેતો. તેઓ ધરિનમાં હતા તે દરમ્યાન શિરાઝના ઇંગ્રેજ એલચી ખાતાના સિપાઇઓએ ઇંગ્રેજ તરફ એકદમ વફાદારી દાખવી અને તેમણે કેટલાક બળવાવીરોને ભુલાવો ખવડાવી પકડાવી દીધા.

કેદારનાથ

આ મને આમ ૨૨ વરસનો દુધમલ બાળક જેવો કેદારનાથ દુશ્મનના હાથમાં જઈ પડ્યો. તે હતો ત્યાં આગળ ધરાની ધાડપાડુ આવ્યા ને તેમના હાથમાંથી બચવા એને નાસી જવું પડ્યું. રસ્તે હિંદી સિપાઈઓનો ભેટો થયો. તેમણે એને પોતાના તંબુમાં મહેમાન બનવા કહ્યું. તે વેળા કેદારનાથ રણમાં થઈને જીવ બચાવવા નાસતો હતો. રસ્તે પોતાના સ્વદેશ બાંધવો મળ્યા ને તેમના મીઠાં વાક્યોને જરોસાપાત્ર માની એ તેમની સાથે થયો. તેમણે વિશ્વાસઘાતકી બની વડા ઝાંપીસરોના હાથમાં એને પકડાવી દીધો. એ પર કેદારનાથ બોલેલો: અજબ જેવું છે, કે સ્વદેશબાંધવ હોવા છતાં પૈસાને લોભે, તમે મને દુશ્મનના હાથમાં સોંપી દીધો ! પૈસાજ જોઈતા હતા તો મને કહેવું હતું ને, હું તમને જોઈએ તેટલા આણી આપી શકત !

કેદારનાથ પકડાતાં તેને મેસિદે લાવ્યા. ત્યાંથી પછી સૌ કેરમાન ગયા અને પછી બીજા બળવાવીરો સાથે સાથે એનો પણ ગોળી મારી પ્રાણ લેવાયો.

ચૈતસિંહ

ચૈતસિંહ નામનો એક જુવાન અર્ધિનથી બગદાદ મોકલાયલો ને તે પછી ધરાન આવેલો. તે પણ આ ગાળામાં પકડાયો હતો. મહાયુદ્ધ પહેલાં ચૈતસિંહ જર્મનીમાં વેપાર કરતો હતો. પછી કમિટીએ તેને તુર્કી મોકલી આપ્યો. તેણે મેસોપોટમિયામાં ઇંગ્રેજ દુકડીઓની ખાઈઓ (ટ્રેન્ચ) પાસે જઈ સિપાઈઓને ઉદ્દેશલી બંડપત્રિકાઓ વહેંચેલી. એની એ અદ્ભુત સાહસવૃત્તિ, મૃત્યુને હથેળીમાં રાખી ફરવાની એની એ તૈયારી પર સૌ મુગ્ધ થયેલા. પણ લાહોર કાવતરાં કેસમાં એને સરકારી સાક્ષી રૂપે આણવામાં આવેલો એમ

પાછળથી માલમ પડ્યું હતું.

પહેલો પારસી શહીદ

એ વેળા વસંતસિંહ ને કેરશાસ્પનામના એ બીજા બંડવીરો કરમાન મુકામે (અફઘાન સિમાડે) પકડાયા. તેઓ કાબુલમાં હિંદી મીશનની તપાસમાં અને પૈસા પહોંચાડવા માટે અફઘાનીસ્તાન મોકલાયલા. અફઘાનીસ્તાનથી પાછા ફરતાં તેઓ પકડાઈ ગયા. તેમનાયે એજ મુજબ પ્રાણુ લેવાયા. સાબળ્યું છે કે એમને તો આંખે પાટા બાંધીને વીંધી નાંખેલા. કેદારનાથ ને વસંતસિંહ બંને પંજબી હતા. તેઓ અમેરિકાથી બળવાપ્રવૃત્તિને અંગે બર્લિન આવેલા. કેદારનાથ વિદ્યાર્થી હતો. વસંતસિંહ ખાસ બજેલો નહોતો પણ એ ખૂબ ઉંચી કેટિનો સ્વદેશભક્ત હતો ને કેરશાસ્પ પણ અજબ દેશદાઝવાળો હતો ને ભારતની સ્વતંત્રતા કાળે શહીદ થનાર એજ પહેલો પારસી. તે પછી ૧૯૧૭ની સાલમાં ધરડા અંબાપ્રસાદને ધરાની સરકારે શિરાઝમાંથી પકડી ઇંગ્લેન્ડે સુપરત ફર્યો. પરિણામે તેને ફાંસી થઈ. એ તો બહુ જુનો કામ કરવાવાળો. પંજબમાં ને ધરાનમાં એને ખૂબ લાગવગ. એ શિવાય જેઓ રહ્યા, તેઓ ઉત્તરેથી રશિયાનો ને દક્ષિણથી ઇંગ્લેન્ડનો હુમલો આવ્યો ત્યારે નાસીને પહાડમાં ભરાઈ ગયા અને ત્યાંની રહીશ ટોળાઓમાં ૧૯૧૬થી ૧૯૨૦ સુધી છૂપાઈ રહ્યા.

તુર્કીમાંની પ્રવૃત્તિ

અનવર પાશા પૂછે છે—

ઈ. સ. ૧૯૧૫ની સાલની શરૂઆતમાં હિંદી બળવાવાદીઓનું ઇસ્તિંશુલમાં આવવું થયું. ત્યાં તેમના એક મંડળને અનવર પાશાએ મુલાકાત આપી. લોકવાયકા છે કે મંડળના સભ્યો સાથે હસ્તધૂનન કરતી વેળા બ્યારે સૌનાંજ નામ મુસ્લીમ સાંબળ્યાં ત્યારે અનવર પાશાની અબ્બયખીનો પાર ન રહ્યો ને તેમણે પૂછ્યું: તમારામાંનો કોણજ હિન્દુ નથી ?

ઉત્તર મળ્યો: અમારામાંના એક શિવાય બધાજ હિન્દુ છે. પણ સગવડ ખાતર અમે મુસ્લીમ નામ ધારણ કર્યાં છે.

એ સાંબળી પાશા ખૂબ રાજ થયા ને બોલ્યા: મને એ જાણી ખૂબ હરખ થયો. હું તો ધર્મ અને રાજનીતિને જુદા જુદા ખિસ્સા-ઓમાં રાખું છું.

પછી જે એક બે હિંદી મુસ્લીમો (નેતાઓ)નાં નામ પોતે જાણુતા તેમના તરફ અણુગમે દર્શાવી પાશાએ કહ્યું: બંગાળામાં જેઓ બોમ્બ ફેંકે છે તેઓ-તેઓજ કંઈ પણ કરી શકશે.

વિપ્લવની પલટણ

પછી હિંદીઓને તુર્કીમાં પોતાનું કામ કરવાની સવડ કરી આપવા માટે તેમણે તુર્કી સરકારના યુદ્ધ ખાતા અંગેની તસ્કીલાત ઇ-મકસૂસા (પૂર્વના દેશોને લગતી) ઓપ્રીસના એક મોટા અધિકારીને સોંપણું કરી. હિંદીઓમાંથી બેએક જણા ઇસ્તિંશુલ

રહ્યા ને બાકી બધા સિરિયા અને બગદાદ તરફ ગયા. જેઓ સિરિયા ગયેલા તેમના કામકાજની વિગતો આગળ અપાઇ ચૂકી છે. જેઓ બગદાદ ગયેલા તેમણે ત્યાં પહોંચી મેસોપોટેમિયામાં હુમલા માટે આવેલા હિંદી લશ્કરના સહવાસમાં આવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેઓ ચોપડી-પત્રિકાઓ, મેનીફેસ્ટાઓ, યુદ્ધની બબરોના હસ્ત-પત્રો વગેરે છાપી હિંદી સિપાઈઓમાં વહેંચતા. ચૈતસિંહ વસંતસિંહ વગેરે તો છેક ખાઇઓ પાસે જઈને પણ કાગળીયાં ફેંકી આવતા. ને પરિણામે ઘણાક સિપાઈઓએ પલટણુંનો ત્યાગ પણ કર્યો. આવા ૧૦૦ લશ્કરત્યાગીઓને ભેગા કરી હિંદીઓએ એક “હિંદી વિપ્લવી સ્વયંસૈનિક પલટણું” ઉભી કરી; પણ આ મુલ્કના રહીશોના જંગ-લીપણને લીધે ઝાઝા સિપાઈઓ લશ્કરત્યાગી બની ન શક્યા. તેવા હિન્દુ સિપાઈઓને આરબ બેદવીઓ ‘કાફરો’ ગણીને મારી પાડતા. તે પછી તુર્કોમાં તો સર્વત્ર તુર્કો અમલદારોના અજ્ઞાન અને આળસને લીધેજ હિંદુ કામ બગડ્યું. ને છેલ્લે ઘણાં કારણોને લીધે સ્વયંસેવક પલટણુંને તોડી નાંખવી પડી.

કુત-અલ-અમ્મારા

ઈ. સ. ૧૯૧૬માં કુત-અલ-અમ્મારા પડ્યું. એ સ્થળે બ્રિટીશ હિંદી લશ્કર ઘેરાઇ પડ્યું છે જાણી બર્લિન કમિટીએ મનસૂઓ કર્યો કે હિંદી તુકડીઓ કેદ થતાં તેમનામાં બંડનો પ્રચાર કરી જેઓ બંડમાં લણી જાય તેને ભેળવી લઇ તેમનું એક સ્વયંસૈનિક લશ્કર ઉભું કરી દેવું. તે ઉપરાંત મેસોપોટેમિયામાં ઘણાક હિંદીવાનો છે—હાજીઓ અને બીજાઓ છે, અને જર્મનીમાં કેદી રૂપે રહેલા હિંદી લશ્કરીઓમાં બંડ ફેલાવ્યાથી સિમાડા પરથી આવેલા અફધાનો તો શરૂમાંજ તુર્કો ચાહ્યા જશે અને હિન્દુઓ-માંના ઘણાક તો સ્વદેશની મુક્તિ કાળે લઢવા તૈયાર થશે.

સિપાઈઓની તૈયારી !

આવી બધી તૈયારીઓથી એક બળવાસૈન્ય ઉભું કરી ધરાનની મધ્યમાં થઇ હિંદ પર હુમલો લઇ જવો એજ આ બધી યોજનાનો હેતુ હતો. સિપાઈઓમાંના ધણાક અમલદારો કહેતા: બાબુજી, અમને ૫૦૦૦ માણસો આપી મોકલી દો. અમે ક્વેટાથી કલકત્તા પર્યંત ફૂચ કરી જઈશું ને રસ્તામાં જ પાંચથી ૫૦ હજાર સુધીનાં માણસ અમારી સાથે જોડાઇ જશે. એ વાત સાચી છે. કેમકે પૂર્વના દેશોમાં કેઈ હિંમતભેર ઝુંડો ઉઠાવે તો તેની છાંયા હેઠળ કામ કરવા ધણાક તૈયાર થઇ જાય છે. ને આ ગાળામાં સર્વ કંઇ અતુકુળ હતું. જર્મન સરકારે પણ આ યોજના પરત્વે ઠીક ઉત્સાહ બતાવેલો.

ખાશી શું ?

કુત-અલ-અમ્મારા પડયું તે પહેલાં કમિટીએ પોતાની ઇસ્ત-
તુલ શાખાના કેટલાક સભ્યોને આ કામની આગલી તૈયારીઓ કરવા માટે બગદાદ મોકલ્યા. તે વેળા કેટલાક ખાસ માણસો જેણે કુત-અલ-અમ્મારાની આસપાસ સારી પેઠે બ્રમણ કરેલું. (એમનામાં જોઈયાનો બંડવીર આગેવાન મિન્સ મેકાવેલી, ને બર્લિન યુનિ૦ ના પ્રોફેસર વોન હુસન તથા બીજા પણ હતા.) તેમણે કમિટીના ઓળખીતા સભ્યોને કહેલું કે કુત-અલ-અમ્મારાની આસપાસ બાસજ થાય છે. બીજું કંઇજ ધાન્ય પાકતું નથી. ખાવાનું ત્યાં મળતું નથી. તમારા લોકો (એટલે કે બ્રીટીશ તરફથી લઢતા હિંદી સિપાઈઓ, જેમને કમિટી વિપ્લવમાં સામેલ કરવા ઇચ્છતી હતી) તુર્કીના હાથમાં પડ્યા તો ખાશે શું ? ખાણીપીણીનો કંઇ બંદોબસ્ત કયો છે ? કમિટી આ સાંભળી દિલગીર થઈ ને વાત જર્મન ફેારીન ઓફીસે પહોંચાડતાં ત્યાંથી જવાબ મળ્યો કે મજરાવા દિલગીર થવાનું કારણ નથી. તુર્કીની સરકારે ખાણ

પદાર્થો સારી પેઠે ભેગા કર્યા છે. ઇંગ્લેન્ડનું લશ્કર જે શરણે આવી જશે તો ખાધાપીધાની જોગવાઈ તુરત થઈ જશે.

ખોટા ખેરખાંઓ

૧૯૧૫ની સાલથી માંડી ઇસ્તંબુલમાં હિંદી બળવાપ્રવૃત્તિનું કામ પાકે પાયે શરૂ થયું. તુર્કી સરકારને તો વાત મન-ગમતીજ હતી. બલુલા તુર્કો ધર્મના સંબંધમાં ખૂબ ઉદાર મત ધરાવતા અથવા તો નાસ્તિક હતા. પણ તે વેળાની નવીન તુર્કી સરકારની શાહી નીતિ-સામ્રાજ્યવાદી નીતિનું ઉપલું આવરણ— પૅનઇસ્લામીઝમ - ઇસ્લામગૌરવનું હતુંજ અને આ ધમાલમાં પોતાનું કામ કાઢી લેવાની તેમની બાજ હતી. મહાયુદ્ધના સમયમાં ઇસ્લામ ગૌરવ (Pan-Islamism) ની ધમાલનો શોર ખૂબ મચેલો ને તેમાં કંઈ કેટલાયે સારી પેઠે હાથ પણ મારી લીધેલો. તે વેળા ધણાક હિંદી મુસ્લીમો ઇસ્તંબુલમાં રહેતા હતા. એમાંના કેટલાક હાજી હતા તો કોઇક તુર્કી છૂપી પોલીસખાતામાં જોડાયેલા; કોઇક ઇંગ્લેન્ડના જાસુસ તરીકે બદનામી પામેલા; કેટલાક ભટકતા રામો ને કેટલાક ઇસ્લામ-ગૌરવના પ્રેમીઓ એટલે કે તુર્કીના ખેર-ખાંઓ હતા !

દોષી કરવાશ

બર્લિન કમિટીના માણસો ઇસ્તંબુલ આવતાંજ એ જાતની વ્યક્તિઓએ સાંભળ્યું કે: ઓહોહો, આની પાછળ તો જર્મન સરકાર છે ને એમના હાથમાં દોઢીયાં પાણી પણ સારી પેઠે છે; ત્યારે તેઓ એકદમ બળવાપ્રેમી થઈ પડ્યા. એમનામાંના કેટલાક જે બલુલા હતા તેઓ તો હિંદુઓ ઇસ્તંબુલ આવે તેનાથી ખાસ વિરુદ્ધ હતા. હિંદુઓ તુર્કીમાં આવે ને માનભર્યો તેમનો સત્કાર થાય એ વાત હિંદી મુસ્લીમોને અસહ્ય થઈ પડતી

લાગી. ગમે તેમ, ઘણાક ભણેલા ને અભણ પણ શરૂમાં તો હિંદી બળવાપ્રવૃત્તિ સાથે ભળી ગયા અને કેટલાકે તો કંઈક કામ પણ કરી ખતાવ્યું. ભણેલામાંના એક એ જણ માનતા કે હિંદુસ્તાન તુર્કીના હાથમાં સોંપી દેવું એજ તેમનું ઇસ્લામી તરીકે સાચું કર્તવ્યપાલન છે. તેઓ ઘણુંખરું નાણાં પર હાથ મારવા માટેજ બળવાપ્રવૃત્તિમાં જોડાઈ ગયેલા.

એક નમુના !

એ મનામાંનો એક તો વળી ખર્ચિન પણ આવેલો. તેણે ત્યાં આવી જર્મન ફેરીન ઓશીસ-પરદેશખાતામાં ‘હિંદુસ્તાન’ ખાતાની લગામ જેના હાથમાં હતી તેની મુલાકાત કરીને હિન્દુઓને ગાળો દીધી; તથા તેઓ હલકટ નીચ પ્રકારના માણસો છે, હિન્દુસ્તાન પર ફરી મુસ્લીમોજ રાજ કરશે, હું તો ફક્ત તુર્કોને ખાતરજ મહેનત કરું છું, હિન્દુસ્તાન સાથે મારે કંઈ લેવાદેવા નથી, વગેરે ફાવે તેમ એ બોલેલો. તેની વાત પરથી માલમ પડ્યું કે જર્મની તેના વ્હાલા તુર્કીનું મિત્ર છે તેથી ઇસ્લામગૌરવનો અને તુર્કોનો વાવટો ફરકાવી તેના પૈસાટકા પર હાથ મારવાનો પણ તેને હક છે. પણ જર્મન અમલદારે જવાબમાં કહ્યું: હિન્દુમુસ્લીમ લઢે તેમાં અમને કશો ફાયદો નથી; જગતમાં કદિ પણ ઇસ્લામનું સામ્રાજ્ય સ્થાપાયું નથી ને બલિષ્ઠમાં સ્થપાવાનું નથી. હિંદમાં તો હિન્દુ અને મુસલમાનને ભેળા થયા શિવાય છૂટકો નથી. જાવ, તમે પણ હિન્દુઓની સંગાથે મળીનેજ કામ કરો.

એ બાઇસાહેબ તો આમ જર્મન સરકારની ચાપટ ખાઇ પછી કમિટીને મળવા ગયા ને ત્યાં બરડયું કે: હાલહાલમાં તો અમે હિન્દુઓ સાથે મળી હળી ઇંગ્લેન્ડનો નાશ કરીશું; પણ પછી તો હિન્દુઓને પણ દહનાવી દઈશું. કમિટીના હિન્દુઓએ તેને કહ્યું, “તથાસ્તુ.”

પૈસાનો લોભીયા !

પણ મૂળ વાત એ છે કે આવા બધા માણસોની નજર હતી દોઢીયાપાણી પર. ઇસ્તંબુલ પાછા ફર્યા પછી, જર્મનીમાં હાથ ન મારી શક્યો તેથી તેણે ઇસ્લામ-ગૌરવ-સ્થાપનાનું મંડળ (પેનઇસ્લામિક મંડળ) કાઢ્યું. તેનો હેતુ એવો કે જે મુસ્લીમ ન હોય તેને ગાળો દેવી. છેવટે હિંદી કમિટીની વિરુદ્ધ તેણે કામ કરવાથી અને કમિટીના બીજા સભ્યોની સૂચનાથી કમિટીના સભ્ય મંડળમાંથી તેનું અને એવા બીજાનું નામ કાપી નાંખવામાં આવ્યું. ઇસ્તંબુલમાં જે તુર્ક ઓશીસરના હાથ તળે હિંદી કાર્યકર્તા હતા તે કહેતો: એ માણસ તો રાજનીતિમાં કશુંય નથી : સમજતો, ફક્ત પૈસાનો લોભીયો છે. એ માણસના લોભીયાપણા તથા સ્વાર્થદષ્ટિને લીધે ઇસ્તંબુલમાંના હિન્દી કામકાજને ધણો ધોકો પહોંચ્યો. ધણે સ્થળે તો એવું નજરે પડ્યું છે કે અંગત સ્વાર્થજ હિંદુ મુસ્લીમ ઝગડાનું મૂળ કારણ હોય છે. આ તોફાની બારકસા પોતાને હસ્તકના છાપાઓમાં એવો પ્રચાર કરતા કે હિન્દ તો મુસ્લીમોનોજ દેશ છે. હિન્દુ તો કાળી ચામડીવાળા છે અને હિન્દના જુદા જુદા મુલકોમાં તેઓ હતપ્રજ થઇને વસે છે, અને હિંદનો બવિખ્યનો સમ્રાટ તો મુલતાન મહમદ પાંચમો જ થવાનો છે, વગેરે.

અનવર પાશાનો ધરપો !

આ પેન-ઇસ્લામિયાઓનું કામ તુર્કીના પૈસા ખાધ તેના ગુણ ગાવાનું હતું, અને આ જાતના લોકોને આડતિયા તરીકે ગણી હાથ પર રાખવાની તુર્કી સરકારને ફરજ પડતી; કેમકે ન્યારે પેલી ખૂબ આશાજનક 'જેહાદ' જાહેર થવા છતાં મુસ્લીમ જગતની ઉંઘ ન ઉડી, ત્યારે જુદા જુદા દેશના થોડા થોડા માણસોને 'જેહાદ' નામની આબરૂ બચાવવા ખાતર પણ હાથ પર રાખવાજ પડેને ! આમાંનો પેલો હિન્દુદ્વેષી માણસ અનવર પાશાની પાસે

દોઢીયાંપાણી માટે ગયેલો અને જાણે અંતર ચીરાઈ જતું હોય તેમ બોલેલો કે આ હિન્દુડાઓ ચોમેર કામ કરી ચાલ્યા ! મને પૈસા આપો જેથી આપણે પણ કંઈક કરી બતાવીએ. અનવર પાશા જવાબમાં બોલ્યા કે: અરે હિન્દુઓ તો એશિયા સમસ્ત માટે કામ કરી રહ્યા છે ! એમાં તેમના પર આક્ષેપ કરવા જેવું શું છે ? તમે પણ ઇસ્લામને ખાતર કામ કરો. બંનેએ હેતુ તો એકજ પાર પાડવાનો છે.

અનવર, તલાત, સુખરી, જાવિદા વગેરે નવીન તુર્કીના આગેવાનો ઇસ્લામગૌરવને નામે હિંદ પર તુર્કીની સત્તા ઝમાવવાનું સપનુ'યે કદિ નહોતા સેવતા. પણ જમાલ પાશા ધણું કરી સ્પેનથી માંડી ચીનના સીમાડા સુધીનું એક મહાન ઇસ્લામી સામ્રાજ્ય, જેની ગાદી ઇસ્તંબુલમાં રહે એવું, -સ્થાપવાનું શમણું જોયા કરતા. પણ હિંદમાં તો હિંદુ અને મુસલમાનોએ એક થયેજ છૂટકો એમ તો તુર્કીમાં બધે બોલાતું. ન્યારે હિંદી બળવાપંથીઓ સિરિયામાં કામે ગયેલા ત્યારે એક મીસરી જુવાન જે એ કામમાં તેમનો સાથીજ હતો તેની આગળ જમાલ પાશાએ પોતાનું શમણું વણવેલું અને તેને કહેલું કે: મઝ્કાનો મોટો શરીફ (મહાયુદ્ધ પછી એ રાજા બનેલો) લઢાઇ પહેલાં તુર્કીના મિત્ર હતો, તે વેળા મારી પાસે (જમાલપાશા પાસે) આવેલો અને બોલેલો કે 'મઝ્કામે કાબા' પંથના જે બધા હિંદી મુસલમાનો મઝ્કે આવેલા તે સૌ ઇન્સેજનેના જાસુસ હતા.

ધર્મનું ઝડપ

જામે તેમ હોય, કેટલાક ધર્માન્ધ અને સ્વર્થા: લોકોને લીધે ઇસ્તંબુલમાંના હિંદી કામકાજમાં તુકસાન પહોંચેલું. આ લોકોએ પોતાના સ્વર્થ પર ધર્મની ઢાલ રચી લીધેલી. એમની અંધ-શ્રદ્ધાને ખોટા ધર્મઝડપના બેએક દાખલા અહિં રજુ કરીએ.

ઈસ્તિશુલમાં કમિટીની ઓશીસ જે ઘરમાં હતી ત્યાં પુષ્કળ હથિયાર રહેતાં. એક મુસલમાન ગૃહસ્થ, જેને ગાંડો હોવાથી કમિટીના સભ્યોએ કમિટીમાંથી કાઢી મૂકાવેલો, તેણે ગુપત્યુપ પોલીસ પાસે જઈને ખબર આપી કે હિન્દુઓએ અમુક ઠેકાણે વિના પરવાનગીએ ખૂબ હથિયારો રાખ્યાં છે. એ ખાતમી મળતાંજ પોલીસ તો કમિટીની ઓશીસની જડતી લેવા ધસી ગઈ, પણ એ કામકાજ તરફીલાત-ઈ-મકસૂસાની દેખરેખ હેઠળ ચાલતું હતું; એટલે તે ઓશીસે તરત પોલીસને એમ કરતાં અટકાવી અને કમિટીને તુરત ટેલિફોન કરી ખબર આપી કે આ તમારામાંનાજ કોઈની કામગીરી છે. હાલ તો તમે અમારા ખાતા મારફત પોલીસને હથિયારોની એક થેલી આપી દો. અહિં ખાસ કહેવું જોઈએ કે હિંદની બહારના મુસલમાનો હિન્દના હિન્દુ અને મુસલમાનને જુદા નથી ગણતા. તેઓ તો બંનેને એકમાંનાજ સમજે છે. હિંદી મુસ્લીમો મનમાં ધારે છે કે અમે કોઈ મુસ્લીમ દેશ જઈશું તો ત્યાંના સ્થાયી રહીશોની પેઠે પૂરેપૂરા સમાન હક પામીશું અને ધારીશું તેમ કરીશું. પણ હું પાકા અનુભવથી જાણું છું, ને જે હિંદી મુસ્લીમોને પણ આ વિષયમાં પૂરું જ્ઞાન મળ્યું છે તેઓ પણ શાખ પૂરશે, કે એ ધારણા જૂઠી છે. માત્ર મુસલમાન હોવાના કારણસર હિન્દુ કરતાં વિશેષ હક કે વિશેષ માન મેળવવાનો તેમને કંઈજ અવકાશ નથી.

બીજો નમૂનો

બીજો નમૂનો. બર્લિનમાં હિંદી બળવા ચળવળનો પ્રચાર થતાં ચાર હિન્દુઓ (ત્રણ શાખ ને એક ડોમરા રજપૂત સિપાઈ) ટુર્કી ગયા. તેમને ત્યાંના હિંદી સિપાઈઓ સાથે રહેવા દેવામાં આવ્યા; પણ પેલોજ ગાંડો મુસલમાન, જે કમિટી વિષે પોલીસમાં ખબર આપી આવેલો, તેણે જઈ બીજા સિપાઈઓ (જેવા કે હિંદના મુસલમાન તથા ટુર્કીના)માં વાતો ફેલાવી કે આ લોકો

તો હિન્દુ છે, માટે એમને ફક્ત સૂફી રીટલીજ ખાવા આપજો અને બીજી બધી વસ્તુઓ એમને ન આપશો. આ બંધો માણસ જેહાદ રૂપી ધર્મને ખાતર મુહાજરીન બનેલો હતો ને ખિલાફતમાં હિન્દુ આવે તેનાથી સખત વિરુદ્ધ હતો ને એટલા ખાતર ખિલાફતને માટેજ પ્રાણ પણ તજવા જે હિન્દુઓ તત્પર બનેલા તેમના પર બુલમ ગુજરવાનો પ્રયાસ કરી પોતાની ધર્મશ્રદ્ધાની પવિત્રતાનું રક્ષણ કરતો હતો !

આવો બદલો !

થોડા દહાડા પછી પેલા ચાર સિપાઇઓ એકાએક ગુમ થઇ ગયા. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે પોલીસે તેમને કેદ કર્યા છે. તસ્કીલાત-ધર્મ-મકસસાને ખબર આપતાં જવાબ મળ્યો કે એ લોકો ઇંગ્લેન્ડના સિપાઇઓ છે ને તેથી તુર્કીના શત્રુ ગણાય. તુર્કી સરકાર શા માટે તેમનું બરણ પોષણ કરે ? અને બીજી એવી પણ ખબર મળી કે પેલા મુહાજરીન સાહેબ અને આગળ જણાવેલો પેલો હિંદી મુસ્લીમ જે પેન-ધસ્લામી પ્રવૃત્તિનો આગેવાન હતો તે-બંનેએ મળીને તુર્કી સરકારને એવી સૂચના કરેલી કે આ ચાર જણા હિન્દુ છે ને વળી ઇંગ્લેન્ડના સિપાઇ છે; એટલે તેને બરાબમાં રહેવાના અને ખાવા પીવાના અપાયલા હકો ઝુંટવી લેવા નોંધયે. આ સૂચના પરથીજ તુર્કીની પોલીસે ચારેને કેદ કરી લીધા. તસ્કીલાતના મુખ્ય અધિકારીએ કહ્યું કે : આ ઇંગ્લેન્ડના સિપાઇને તે વળી તુર્કી સરકાર શા માટે ખવડાવે ? પણ કોઇએ એમ ન વિચાર્યું કે જે પ્રમાણે હિંદના મુસ્લીમ સિપાઇઓ ઇંગ્લેન્ડની પલટણમાંથી નાસી તુર્કી તરફ આવેલા હતા તેજ પ્રમાણે આ હિન્દુ સિપાઇઓ પણ તુર્કીની તરફથી લડવા માટેજ આવેલા. તુર્કીમાં તો આંધળો રાજ કરે ને કાણો વજર બને, એવા ખેલ હતો. તેથી જેઓ ખિલાફતની તરફેણમાં લડવા માટે આવેલા, તેમને

કેઠ કરાવી તેમનાજ દેશભાષાઓએ ખિલાફતની પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું! તસ્કીલાતવાળાઓએ મુક્તિનો ઉપાય ખતાવ્યો. તેમણે કહ્યું કે: જો કમિટી એમના ભરણપોષણનો ભાર ઉપાડે તો એને છોડી મૂકીએ. કમિટીએ એ વાત કબુલી લીધી ને તેઓ છૂટ્યા. તે પછી હિન્દુઓ મારફત ખિલાફતનું રક્ષણ કરવાનો કમિટીનો શોખ ઓગળી ગયો ને તેમને પાછા બર્લિન લઈ જવામાં આવ્યા.

કુત-અલ-અમ્મારા પડ્યું

ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની શરૂઆતમાં કુત-અલ અમ્મારા પડ્યું. એ ખબર બર્લિન પહોંચતાં જર્મન પરદેશ ખાતાએ કમિટીને ટેલીફોન કરી આનંદભેર એ વાત જણાવી. તે દિવસે સાંજેજ ટેલીફોન પર ખબર મળી કે *Kut-el-amara is fallen* (કુત-અલ-અમ્મારા પડ્યું) આ ખબર મળતાંજ કમિટીના અંતરમાં આશાની ન્યેાત ઝળકી ઉઠી. તે વેળા આયરીશ બળવાવીર સર રોજર કેસમેન્ટ આયરલાંડના લશ્કરમાં બળવો ફેલાવી એક જુદોજ પક્ષ સ્થાપી રહ્યો હતો. ઓસ્ટ્રીયાના તાબામાંના બોહીમીયર અને ક્રોટીયન (Croatian) રાજકેદીઓની એક મોટી લશ્કરી ટુકડી રચી, તેમના જાતીય શત્રુ ઓસ્ટ્રીયાની સામે યુદ્ધે લગાડવા રશિયા ખટપટ કરી રહ્યું હતું. તો પછી હિંદી લશ્કરીઓને, તેમનાજ દેશની મુક્તિ કરવાના પ્રયત્ન પ્રતિ વાળવાની ખટપટ શા માટે ન થાય? ઈ. સ. ૧૯૧૫ ની શરૂમાં હિન્દી કેદી સિપાઈ-ઓમાંથી સ્વયંસૈનિક મેળવી એક લશ્કરી ટુકડી બનાવી હિંદ તરફ મોકલવાની ઇચ્છા હતીજ. એક વાર જો એકાદ હથિયારબંધ બળવા-ટુકડી હિંદમાં દાખલ થઈ શકે, તો તો દેશમાં બળવાની જ્વાળા બડબડ પ્રગટીજ નીકળે એ આશા સહેજે રહેતી. આમ કુત-અલ-અમ્મારાના કેદીઓમાં સારા પ્રચારકાર્યનો બન્દોબસ્ત કરવા માટે બર્લિનથી એ વિપ્લવીઓ ધસ્તંબુલ તરફ ગયા.

એસ્કી શહેરમાં

ઈસ્તંબુલ આવતાં તેમણે સાંભળ્યું કે કુત-અલ-અમારાના કેદીઓને તો એનેટાલીયામાં લવાય છે; મુસ્લીમ અમલદારોને 'એસ્કી-શેહાર' શહેરમાં અને હિન્દુ અમલદારોને કોનિયા શહેરમાં લઈ જવામાં આવે છે. તેમની સાથે મુલાકાત કરવા માટે ત્રણ બંગાળીઓ ઈસ્તંબુલથી તે તરફ ગયા.

પહેલાં એસ્કી શહેરમાં પહોંચતાં ત્યાં ૫૦ કેદી હિન્દી અમલદારો સાથે તેમને મુલાકાત થઈ. ત્યાં તેમને રહેવાની અગવડ ઘણી બારે હતી. તે બધી વાત તેમણે વિપ્લવીઓને કહેતાં, તુર્કી અમલદાર કહે: અમે એમને ઘણી સારી સગવડો આપીએ છીએ. એક પૈસાવાળા આર્મિનીયનને હાંકી કાઢી તેના ઘરમાં અમે એમને રાખ્યા છે. પણ એ લોકો સામા કહે છે કે અમે મુસલમાન છીએ ને જાતજાતની બધીજ અણુઘટતી છૂટ એ લોકો માંગે છે. એ લોકો મુસલમાન છે તેથી શું? તેઓ ઇંગ્રેજના માણસ છે ને અમારી વિરુદ્ધ લડ્યા છે. ઇંગ્રેજને જે જાતનું વર્તન અમારા માણસો સાથે ચલાવે છે તેવુંજ વર્તન અમે તો એમની સાથે ચલાવવાના. વિપ્લવીઓએ આ વાત રીતસર ગોઠવી હિંદને લગતા કામ માટે તુર્કીમાં જે અમલદાર નીમાયો હતો તેને જણાવી. પછી કેદીઓએ કહ્યું કે અમારે ઈસ્તંબુલ જઈ બાબાના (ખલીફાના) દર્શન કરવા છે. તેને માટે અરજી કરવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. પછી એ ત્રણ બળવાવાદીઓ કોનિયા શહેરમાં ગયા.

કોનિયા શહેરમાં

ત્યાં શીખ, ગુરખા, મરાઠા વગેરે અમલદારોને આજુવામાં આવતા હતાં. બળવાવાદીઓએ ત્યાંના સૌમાં વડા અમલદારની મુલાકાત લેતાં તેણે તેમનો સારો સત્કાર કર્યો. તેણે કહ્યું:-

અમે પૂર્વના, અને એ લોકો પણ પૂર્વના. એટલે એમની મદદ માટે અમારે ખનતો પ્રયાસ કરવોજ જોઈએ. અહિંના કેદીઓમાં એક હિંદી દાક્ટર (આઇ. એમ. એસ.) હતો. તે હિન્દુસ્તાનમાં જન્મેલો દેશી કાળો ઈંગ્રેજ હતો, તે જુનાપુરાણા કેનિયા શહેરમાં રહેવા નારાજ હતો ને તેથી તેણે ઇસ્તંબુલ જવા સારૂ અરજી કરેલી; પણ તુર્કી અમલદાર તેને હતો ત્યાંજ રાખવા માટે ખાસ આતુર હતો કેમકે તુર્કીમાં દાકતરોની ખૂબ તાણ રહે છે. કુત-અલ-અમારામાં જે કેટલાક હિંદી દાક્ટરો કેદ થયેલા તેમનો ઉપયોગ તુર્કીમાંના હિંદી કેદીઓની તબીયત સંભાળવાના કામ માટે થતો હતો. પછી તુર્કી કર્નલ અને બળવાવાદીઓએ ખૂબ સમજાવીને એને કહ્યું ત્યારે છેવટે તે હતલાગી શહેરમાં રહેવા એ કબુલ થયો. કેનિયાના હિંદુ કેદીઓએ તુર્કીના એ મધ્યપ્રદેશમાં કેઈ પણ બીજા હિન્દુધર્મીની સાથે મુલાકાત થશે એવી જરાયે આશા ન રાખેલી. ને શરૂમાં તો એ ફેઝની ટોપી પહેરનારા બળવાવાદીઓએ પોતાને હિંદુ તરીકે ઓળખાવ્યા તોયે તેમને મનમાં પૂરો ભરોસો ન બેઠેલો. છેવટે એક ઈંગ્રેજ ભણેલા શીખ અમલદારે પોતાની ઓળખ આપતાં કહ્યું કે હું બળવાવીર અજીતસિંહનો સગો છું; ત્યારે તેની સાથે બરાબર પિછાન થઈ શકી અને તેણે શરમાઈને માશી માંગીને કહ્યું: માફ કરજો, હું પહેલાં આપને ઓળખી નહોતો શક્યો.

ભયંકર ભેદભાવ !

કુત-અલ-અમારાના કેદીઓ પાસેથી ઘેરા વખતની ભીતરની ઉંચી અવસ્થાની કેટલીક હકીકતો મળી શકી. મેસોપોટેમિયામાં જે બધા મુસ્લીમ સિપાઇઓએ બળવો કરેલો, તેમના આગેવાનોને કોર્ટ માર્શલ-લશ્કરી અદાલત બેસાડી ફાર્સી દેવામાં આવેલી અને બાકીનાઓને બસરા મોકલવામાં આવેલા. ઘેરા વખતે જ્યારે ઇંગ્રેજોના વિમાનો મારફતે તેમને સારૂ અનાજદિ ઉપરથી નાંખવામાં

આવતું ત્યારે ખાણી પીણી બાબતમાં ઇંગ્લેન્ડની અને હિંદીઓની વચ્ચે ભેદભાવ (ભાણાંતર) રાખવામાં આવતો હતો. એટલે કે ન્યારે આખું લશ્કર ભૂખના દુઃખે મરવાની અણી પર હતું ને ન્યારે બહારથી શત્રુના ગોળાના ભડાકા થતા અને અંતરમાં જઠરાગ્નિ ભડભડતો હતો, ત્યારે પણ ગોરા કાળાનો ભેદ રાખવામાં આવતો હતો અને હિન્દી સિપાઈઓને ખાવાપીવાનું ઓછું અપાતું હતું !

તે પછી ઇંગ્લેન્ડ દુકડી શરણે ગયા બાદ ન્યારે સિપાઈઓને રણમાં થઈને એનેટોલીયા લઇ જતા ત્યારે 'હવે તો મુસ્લીમ મુલકમાં આવ્યા છીએ તેથી જેમ કરીશું તેમ ચાલ્યું જશે' એવું સમજી હિંદી મુસ્લીમ સિપાઈઓએ હિન્દુઓને મહેણાટોણાં મારી ચિદવવવાનો પ્રયાસ કર્યો. તેઓ હિન્દુ સિપાઈઓને સાંભળાવતાં બોલે: આજે તો ગોમાંસ ખાધું, પણ ફીક રંધાયેલું નહિ એટલે કંઈ ખરાબર ભાવ્યું નહિ. આ સાંભળી હિન્દુઓ ગુસ્સે થતા ને કહેતા: આવી વાતો અમારા આગળ ન બોલો. હિન્દુ અમલદારો કહેતા: તુકીંએ અમારી સાથે ધણી સરસ વર્તણૂંક ચલાવી છે પણ રસ્તામાં આરબ લુંટારાઓ બધું કાપડ તથા પોટલાં બચકા લુંટી ગયા અને અમારા દેશબંધુઓએ જ અમારી સાથે ખરાબ વર્તન ચલાવ્યું છે. વળી શીખોનો તુકીં ઉપર એવો આક્ષેપ છે કે મોસલમાન તુકીંએ અમારા ખાર જણના વાળ જોરજુલમથી કપાવી નાંખ્યા હતા. શીખોને આમાં પોતાના ધર્મ ઉપર હુમલો થાય છે એમ લાગેલું; પણ ખરી વાત એ હતી કે એ લોકો ટાઇફોઇડમાં સપડાયેલા હતા, તેથીજ તુકીં દાકતરે તેમના વાળ કપાવી નાંખેલા.

આ લોકો પર દેખરેખ રાખવા જે તુકીં કનલ નીમાયેલો હતો તેને બધી વાત સમજાવી દેવામાં આવી કે સિપાઈઓને તેમના ખોરાક માટે બકરા કે ઘેંટાનું માંસ આપવાનું હોય ત્યારે બવતું

કુધી તેમને તે પણ જીવતુંજ આપી દેવં. એટલે તેઓ પોતાનેજ લાથે 'ઝાટકો' મારી તેને મારી નાંખશે; અને હિંદુઓના ધર્મ કર્મ તથા રીતભાત અને આધ્યાત્મિકતા સંબંધે એ ચાર વાક્યોમાં ખ્યાલ આપી દઇ ભવિષ્યમાં હિન્દુના ધર્મ પર હુમલો થાય એવી કેશી ગડબડ ન કરશે એમ સૂચના અપાઈ. તુર્કીએ એ સંબંધમાં સારી કાળજી રાખી હતી. આ હિંદી અમલદારો પાસેથીજ સાંભળવામાં આવેલું કે મોટે ભાગે સિપાઇઓ ઈંગ્લેન્ડની ગેર-વર્તણૂંકથી ગુસ્સે થઈ ગયા છે. અરે ગુરખાઓ, સુદ્ધાં રાતાપીળા થયેલા: તો પણ કોઇ કોઈ હજી ઈંગ્લેન્ડના ખેરખાં પણ છેજ.

બંગાળીની પ્રશંસા

આ વેળા બળવાવાદીઓની મરજી બંગાળ એમ્પ્યુલન્સ કોરના માણસો સાથે મુલાકાત કરવાની હતી. પણ તેમને અહિં આશ્વેશ ન હતા અને આમની પાસે વધારે આગળ જવાને વખત તેમજ પરવાનો કંઈ નહોતું. તેથી કોનિયાથીજ તેમને પાછા ફરવું પડ્યું. તે વેળા પેલા આઈ. એમ. એસ. દાકતરે કહેલું કે એ કોરમાંના એક જીવાન છૂટો પડી પકડાઇ જતાં તુર્કીએ તેને સિપાઈ માની લઈ રસા-સા-લાઇન પર કામે મોકલેલો; પણ તેણે તુર્કી અમલદારોને સમજાવીને એ કામમાંથી મુક્તિ મેળવી લીધી હતી. આ વેળા તુર્કીમાં જેટલા હિંદી સિપાઇઓ ને સરદારો કેદી હતા તે સૌને મોંઠે બંગાળીઓનાં પુષ્કળ વખાણ ચતાં સંભળાયાં. તેમણે બધાએ એ એમ્પ્યુલન્સ કોરના કામની પ્રશંસા કરીને કહેલું કે: બંગાળીઓમાં કંઈ નવુંજ જોશ-તેજ પ્રગટ્યું છે. દેશી અમલદારો સાથે બળવાવાદીઓએ લંબાણથી વાતચીત કરી બધું સમજાવ્યું તે વેળા કોઇ કોઇકે હુંકાર પૂર્યો. એવાઓમાં એક દક્ષિણી જીવાન સૌથી આગળ પડતો હતો. તેને પૂછ્યું કે હિન્દમાં રાષ્ટ્રીય બળવો થાય તો કોણ કોણ જોડાશે? ત્યારે તેણે કહ્યું કે મેં પકટણમાં એવું સાંભળ્યું છે

કે પકાણો ને પંજળીઓ એવા અળવામાં બેડાશે તો નહિ, પણ તટસ્થ રહેશે; દુસ્મનને મદદ નહિ કરે.

હાય, રે !

સિ પાછાઓને બંદોબસ્ત થઇ ગયા કેડે તુર્કી કર્નલ કહે:

તમે અહિં આવ્યાજ છો તો મારી ફરજ છે કે અહિંના વાલી (ગવર્નર-સુબો) તથા શહેરના કમાન્ડર સાથે તમારી મુલાકાત કરાવી આપવી. કમાન્ડરની પાસે જતાં તેણે પૂછ્યું: આપ કોણ છો ? જવાબમાં “અમે હિંદી અળવાવાદીઓ છીએ” એમ સાંભળતાં તેણે ગમ્મતમાં કહ્યું: આપ રે, તમે તો ભયંકર લોકો !

પછી એક લાંબો નિસાસો મૂકી તે બોલ્યો: અળવો ! હાય રે, એ શબ્દ જ અમે તો હાલ બૂલી ગયા છીએ.

હમલી કુછ હૈ

એ-અને બીજાઓ-બધા નવીન તુર્કીના ક્રાન્તિવાદીઓમાંના

હતા. પછી વાલીના દરબારમાં અળવાવાદીઓ ગયા. “તમે ક્યાંના છો ?” એમ તેણે પૂછતાં યોગ્ય જવાબ આપ્યો.

ફરીથી તેણે પૂછ્યું: તમારી પાસે કંઈ કાગળપત્ર છે ?

જવાબ દીધો: હા, તસ્કીલાતનો કાગળ છે.

તેણે ફરી પૂછ્યું: તસ્કીલાત શાની સંસ્થા છે ને તેનો પ્રમુખ કોણ છે ? કદાચ કોઈ આરબ હશે ?

ન્યારે એણે જાણ્યું કે તસ્કીલાત તો યુદ્ધખાતાનોજ પેટાવિભાગ છે ત્યારે તેણે કહ્યું: તો તમે અહિંજ રહો. હું યુદ્ધખાતાને તમારે વિષે પૂછાવી બેઠું.-એનો અર્થ એટલોજ કે તમે આ શહેરમાં થોડા દહાડા નજરકેદમાં રહો ને હું મારા ‘વાલીપણા’નો દાવો અજમાવી લઉં. આમ તેણે પોતાની યુરોક્રેટીક નોકરશાહી મનોદશા દર્શાવી આપી, તુર્કીમાં તો અંધેરી નગરીના મંડૂ રાજા જેવું ચલણ !

ધસ્તંબુલમાંથી હજાર પ્રમાણપત્રો કે બલામણના કાગળ બધે ને લીધા હોય, છતાં ગામડાના 'રાગ્નઓ' પોતાની પદવીનો પ્રભાવ પાડવા ને " હમબી કુછ હે " જણાવવા માટે કંઈક તોફાન કર્યા વિના ન રહે. મને તેમ અહિં બો સાથે હતો તે કનસે વાલી સાહેબને પટાવી મામબો થાગે પાડ્યો.

તેણે બહાર આવીને કહ્યું: તમારે બચતું કારણ નથી, હું અહિંનો જેરીસન કમાંડર છું—સેનાપતિ છું. આ બધું ખાતું મારા તાબામાં છે. તમે નિર્ભય રહી તમારી બળવાપ્રવૃત્તિનો પ્રચાર કરો.

અનવર પાશાનું ફરમાન

ત-અલ-અમારાથી આવેલા માણસો અને તુર્કીની સાથે
 ઉ વાતચીત થતાં એટલું સમજાયું કે ૮૦૦૦ હિન્દુ સિપાઈ-ઓને બગદાદ રેલ્વે તૈયાર કરવા માટે રણમાં રસા-સા-લાઈન નામના સ્થાનમાં કામે વળગાડ્યા છે. અને ૨૦૦૦ મુસ્લીમ સિપાઈઓને તાજિસ્થાન પર્વતને શીંગે છાંયડે આરામથી રાખવામાં આવ્યા છે. હિન્દુ સિપાઈઓ વહિંતર કરે છતાં કોઈ દહાડો તેમને ખાવા મળે છે ને કોઈ દહાડો તેમને ખાવા મળતું જ નથી ! આની તપાસ અને પ્રચાર કામની જોઈવંણ કરવા બળવાવાદીઓ ધસ્તંબુલ પાછા ફર્યા. ત્યાં આવી તસ્કીલાતમાં તેમણે પોતાની મુસાફરી તથા તપાસને લગતો હેવાલ રજુ કર્યો. તે વાંચતાંજ યુદ્ધવજીર અનવર પાશાએ તુરત તાર કર્યો કે હિન્દુ સિપાઈઓના ધર્મ અને આચાર વિચારમાં કોઈ પણ જાતની ડમ્મલગીરી નજ થતી જોઈએ અને તસ્કીલાતની સાથે મસલત કરી કેને ક્યાં ક્યાં પ્રચાર કામ માટે મોકલવા તે નક્કી કરવામાં આવ્યું. આ બધાનો હેતુ એ હતો કે પેલા સૈના મનમાં બળવાની ભાવના પ્રગટાવી એક બળવા દુકડી તૈયાર કરવી.

તુર્કોની સ્વાર્થવૃત્તિ

એ બાબતમાં તુર્કો યુદ્ધમંત્રી અનવરપાસાએ પણ હુકમ કરેલો હતો. તેણે કહેલું: જો હિંદી વિપ્લવીઓ આ કામમાં ફળીભૂત થાય તો તેમને ટુકડી ઉભી કરવા દેજો. પરંતુ જર્મન એયલીખાતામાં આવતાં બળવાવાદીઓએ જે સાંભળ્યું તેના વડે તેઓ ફરીજ ગયા. મોટા મોટા જર્મન અમલદારો કહે: એમ એકાદ ટુકડી તૈયાર કરી તેને હિંદ મોકલવી એમાં સાચું મુત્સદ્દીપણું નથી, હહાપણુભરી રાજનીતિ નથી. એ કામ કરવું સહેલું છે, પણ તેનાથી ધાર્યો હેતુ પાર પાડવાનું કેવળ મુશ્કેલ છે. આમ છતાં નાની નાની ટુકડીઓ રૂપે એવા સિપાઇઓને ધરિાન તો મોકલોજ શકાય. આ વેળા જર્મનો બગદાદ વિભાગમાંથી હિંદીઓને ભેગા કરી તેમની નાની નાની ટુકડીઓ બનાવી ધરિાન મોકલતાજ હતા. કુત-અલ-અમારા પડે પછી તુર્કો લશ્કરે પણ ધરિાન તરફ જવું એવી વાત હતી. તુર્કો એમ ધૃષ્ટતા કે હિંદી બળવા ટુકડીઓ અમારી ટુકડીઓનાં પુંછડા રૂપે અમે જ્યાં જઈએ ત્યાં આવે.

ચોજના ધૂળ મળી

પણ એ વાત બર્લિન કમિટીને પસંદ નહોતી. તેમને તો બળવા ટુકડી હિંદજ મોકલવી હતી. તેમને ગદ્દા હતી કે રસ્તે જતાં પુષ્કળ લોકો અંદર બળી જશે અને તેમને જર્મન અમલદારો મારફત કેળવણી આપતાં એક સરસ અને મજબુત ટુકડી તૈયાર થશે. પણ મોટા મોટા જર્મન અમલદારોએ પહેલાં કહ્યું: કે ખાધાપીધાની સવડ ખાતર બળવા-ટુકડીએ તુર્કો સૈન્યની સાથે સાથેજ જવું જોઈશે. પણ છેવટે તો તેમણે કહ્યું કે એ આખી ચોજનાજ મુત્સદ્દીપણાથી વિરુદ્ધ છે. પછી સમંજાયું કે જર્મનો પોતાના અંતર હેતુ માટે નાની ટુકડીઓ પાડવા ધૃષ્ટતા

હતા અને તુકીએ તો સિપાઈઓને કેદ કરી રણમાં વહિંતરે વળગાડી દીધા. આ જોઈ કમિટીએ નિરાશ થઈ બળવા--ટુકડી રચવાનો મનસૂબો માંડી વાળ્યો. આમ કમિટીને ઘણા ઉમંગભેર ઉપાડેલો એક યોજનામાં નિરાશા મળી.

કુત-અલ-અમારા પડયા પહેલાંજ ઇસ્તંબુલ કમિટીના કેટલાક સભ્યોને ઉપર દર્શાવેલી ગોઠવણ મુજબ કામ કરવા બગદાદ મોકલેલા હતા. પણ ત્યાં તેઓના આગેવાન સામે જતજતની અયોગ્ય વર્તનની ફરિયાદ થવાથી તેમજ બળવા ટુકડી તૈયાર કરવાનો આખો મનસૂબોજ માંડી વળાયાથી તેમને ત્યાંથી પાછા ફરવાનો હુકમ અપાયો.

અમેરિકન હિતચિંતક

ક્રોને વાંકે એ ગોઠવણ પરી ભાંગી એ નક્કી કરવું જરા મુશ્કેલ છે. પહેલાં જર્મન સરકારને એ યોજનામાં ખૂબજ ઉમંગ હતો. કુત-અલ-અમારા પડતાં પહેલાં બળવાવાદીઓનો એક મિત્ર અમેરિકાના યુદ્ધખાતામાં હતો તે, ૧૧ હજાર સિપાઈઓ ત્યાં ઘેરાઈ પડ્યા છે એવું સાંભળી ખર્ચિન આવીને હાજર થયો. તે અમેરિકાના હિંદી વિપ્લવીઓને યુદ્ધકળાનું શિક્ષણ આપતો હતો. તે કહેતો કે ઈ. સ. ૧૮૫૭ના પહેલાં હિંદી સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધનો ઇતિહાસ સારી પેઠે વાંચ્યાથી માફ માનવું એવું થયું છે કે સારા, ભણેલા અમલદારોને અભાવેજ હિંદીઓ એ યુદ્ધમાં હારેલા. તેટલા ખાતર બળવાવાદીઓએ પરદેશી અમલદારોના હાથ તળે શિક્ષણ લેવું જોઈએ.

એનો એ સિપાઈઓને માટે કમિટીના જેવોજ પ્લાન હતો. એની ઇચ્છા એવી હતી કે ઉભી કરવા ધારેલી ટુકડીની સરદારી પોતેજ લે. જર્મન પરદેશ ખાતાની ઓશીસે તે વેળા એને વાટ જોઈ રહેવાનું કહ્યું અને- સાથે સાથે જણાવ્યું કે ઈંગ્રેજ ટુકડી

શરણે આવે તે વેળા એ યોજના પાર પાડવી. તે ઉપરાંત જે જર્મન અમલદારો હિંદને લગતા કામકાજમાં જોડાયલા હતા તેમણે શરૂ શરૂમાં એ પરત્વે પુષ્કળ ઉમંગ બતાવ્યો; પણ છેલ્લે ન્યારે તુર્કીએ રસા-સા-લાઇનમાં સિપાઇઓને વહિંતરે વળગાડ્યા-મજૂર બનાવ્યા ત્યારે સૌનો ઉમંગ ઉડી ગયો. કયા પક્ષની મુતસદ્દી-ગીરીને લીધે એ મનસૂબો પરપોટા પેડે નાશ પામ્યો તે ન સમજી શકાયું. છેલ્લે તુર્કીમાં કામ કરવાનું ફેગટ છે એમ સમજી કમિટીએ પોતાના માણસોને તે દેશમાંથી પાછા બોલાવી લીધા.

બચંકર રોગચાળો

પછી સાંજળવામાં આવ્યું કે હિંદના હિન્દુ સિપાઇઓ રણમાં કામ કરતાં કરતાં બચાનક રીતે મૃત્યુશરણ થાય છે. કમિટીએ જર્મન સરકારને આ બાબતમાં મદદ કરવા કહેતાં તે તરફથી જવાબ મળ્યો કે એ સંબંધમાં અમે કોઈ પણ રીતે વચ્ચે આવવા માંગતા નથી. તુર્કી સરકારની કોઈ પણ ખટપટમાં તેની સત્તા વિશે સવાલ કરવાનો અમને અધિકાર નથી. આ બધાં કારણે જે જર્મનીમાં કેદી સિપાઇઓને લાડકોડથી સુખસવડમાં રખાયલા હતા તેમ કુત-અલ-અમારાના કેદીઓનાં પણ દુઃખસંકટ નાશ પામે એમ કરવા કમિટીને ખૂબ ઈચ્છા હતી. છતાં કશું બની શક્યું નહિ. તેમને તેમના નસીબ પર છોડી દેવા પડ્યા. આ દુઃખ ફક્ત હિન્દુ સિપાઇઓનેજ પડતું હતું, એ નોંધવા જેવું છે.

થોડા દહાડા કેડે કમિટીના બે સભ્યો ઇરાનમાંથી પાછા આવતાં રસા-સા-લાઇન થઇને આવ્યા અને ત્યાં તેમની સાથે એક હિન્દી હાકતરનો મેળાપ થયો હતો. કુત-અલ-અમારામાં જે ૭૮ આઈ. એમ. એસ. હાકતરો કેદી બનેલા તેમને સિપાઇઓની દાખરી મદદ માટે જુદે જુદે સ્થળે રાખેલા હતા. તેઓજ ન્યા આગળ હિન્દી-ઓની તબીયત ઉપર દેખરેખ રાખતા હતા. તેમણે ધણું કરીનું

આ વિશ્વવીઓને કહેલું: એ તમારી બર્લિન કમિટીને અમે સારી, પેઠે જાણીએ છીએ. તેઓ પૂરા ને પાકા બદમાશ છે. આ બધા સિપાઇઓ બિચારા અહિંં માર્યા જાય છે અને તમારી કમિટી એમને બચાવવા માટે શક્યો પાપડ પણ નથી ભાંગતી. પણ ખરી વાત આગળ જણાવ્યા મુજબ એ હતી કે એ સિપાઇ-ઓનું સંકટ ટાળવાનો કરો રસ્તોજ કમિટી પાસે રહેલો નહોતો.

કામ પડી ભાંગ્યું

૬. સ. ૧૯૧૬ના છેલ્લા ભાગમાં તુર્કીમાં કમિટીએ કામ તફન બંધ કર્યું. ત્યાં કામકાજમાં બહુ અગવડ પડતી હતી તેનું મુખ્ય કારણ એ કે તુર્કી એમાં કરો રસ લેતા નહોતા. જેટલા મિસરીઓ ને આરબ બટકેલો ત્યાં ભેગા મળેલા અને પેન ઇસ્લામીઝમને નામે પોતાનો સ્વાર્થ સાધી રહ્યા હતા, તે બધાઓ નાની નાની પદવીઓ પર ગાહવાઇ ગયેલા હતા અને પૂર્વ તરફના દેશોને લગતી પ્રવૃત્તિની ઠેકડી કરતા. તેમનાં અજ્ઞાન, સ્વાર્થશીલતા અને ધર્મોદ્ધતને લીધેજ અહિંના કામને ધણું નુકસાન પહોંચ્યું.

અને જે બધા મુસ્લીમ હિંદવાસીઓ તુર્કીમાં વસી એ વેળા તુર્કીનો જયજયકાર પોકારતા હતા તેઓ ઇ. સ. ૧૯૧૬ના અંતમાં તુર્કી પડ્યું ને શરણ થયું એટલે ત્યાંથી બધા ભાગી ગયા ને તુર્કીને ગાજો દેવા લાગ્યા. કોઇ કોઈ મીસરી તો એમ ગાળ દેતા લાગ્યા કે: આ તુરકડાઓ કશી વાત સાચી કરતા નહોતા અને અમને ઠગ્યા કરતા હતા. કોઈ કોઈ મુસ્લીમ હિંદીઓ તુર્કી પડતાં ત્યાંથી ભાગી ગયા અને પેન-ઇસ્લામીઝમનો ધંધો તજી દઈ રશિયા જઈ કોમ્યુનીઝમને વળગી પડ્યા, કોમ્યુનીસ્ટ બંની પડ્યા. મુઘોજ એ કે ક્યાંકથી પૈસા મળવા જોઇએ, બીજું કંઈ નહિ.

સ્વીડનની વાત

સમાજવાદને નામે—

૬. સ. ૧૯૧૭માં સ્ટોકહોમ (સ્વીડનની રાજધાની)માં હોલાં-ડના અને સ્વીડનના સમાજવાદીઓ એમ બે પક્ષોએ બેગા મળી એક આંતરરાષ્ટ્રીય સમાજવાદી પરિષદ મેળવી. એનો હેતુ એવો હતો કે લડતી પ્રજાઓમાં બાઈચારો સ્થાપન કરવો અને જગતમાં શાંતિ પ્રવર્તાવવી. એ પરિષદમાં હિન્દનો સ્વતંત્રતાનો દાવો રજુ કરવા માટે બર્લિનની કમિટીએ પોતાના બે સભ્યો મોકલી આપ્યા. તેમણે ત્યાં જઈને જોયું તો એ પરિષદ તો મિત્ર રાજ્યોની ખેરખાંગીરીજ કરવા ઇચ્છતી હતી અને મિત્ર રાજ્યો જેના પર જીલમ કરતા હતા એવી પ્રજાઓની ફરિયાદ સાંભળવા તેને લેશ પણ ઇચ્છા નહોતી. એટલા ખાતર તેમનો વિરોધ કરવા માટે કમિટીના માણસોને એક પુસ્તિકા પ્રગટ કરવી પડી. એ વેળા જર્મનીની બહાર રહ્યાં રહ્યાં કામ કરવાનું ઠીક પડશે ધારી ત્યાં (સ્વીડનમાં) કમિટીની એક શાખા પણ સ્થાપન કરવામાં આવી. સ્ટોકહોમમાં તે વેળા યુરોપના ઘણાક દેશોના વિપ્લવીઓ બેગા થયેલા તેથી ત્યાંથી પ્રચારકામ કરવા ઠીક સવક રહેતી.

ત્રાન્ઝેનોરકી

એ જ વરસના ઓક્ટોબર મહિનામાં ત્રાન્ઝેનોરકી નામનો એક રશિયન ક્રાન્તિકારી એ શહેરમાં આવી લાગ્યો. તે સોવિયેટનો એક સભ્ય હતો. પહેલાં તો ગપાટો બિડ્યો કે જર્મની

સાથે સંધિ કરવા માટે બળવાવાદી રશિયન સરકારે આ માણસને અગ્રગામી દૂત ઉરફે એલચી તરીકે મોકલ્યો છે. પણ પાછળથી ખબર પડી કે ના, એ તો પોતાને કામેજ આવેલો છે. તેની સાથે હિંદીઓને ઠીક દોસ્તી ઝામી. એજ ગાળામાં રશિયામાં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ થઇ. આ રશિયન વિપ્લવી મિત્રે રશિયા જર્મનિમાં એક રસો-ઇડીયન-મંડળી Russo Indian Society સ્થાપી અને હિન્દ વિષે રશિયન બહુ બુદ્ધ (સર્વ સંગ્રહ) પ્રગટ કરી. તે પછી એ ટ્રોટસ્કીની ઓશીસમાં કામ કરતો હતો અને તેની સાથે તેને હિન્દ સંબંધે વાતચીત થયેલી. ટ્રોટસ્કી તે વેળા બ્રેસ્ટલીટોસ્કમાં (Brestlitowsk) જર્મની સાથે સંધિની વાટાઘાટ ચલાવી રહ્યો હતો. તે વેળા સ્ટોકહોમની કમિટી તરફથી એ પરિષદમાં એની પાસે એવો તાર મોકલાયો કે તમારે હિંદની સ્વતંત્રતા માટે હિંદને સ્વાત્મ-નિર્ણયનો હક આપવો જોઇએ એવી જાતની દરખાસ્ત કરવી. જમે તે પ્રેરણા વડે, પણ ટ્રોટસ્કીએ હિંદ, મીસર ને આયરલાંડને સ્વ-નિર્ણયનો હક આપવો એ જાતની દરખાસ્ત રજૂ કરેલી ખરી. તે માટે હિન્દીઓ ખરેખર તેના ઋણી બન્યા છે.

પેલા ૧૪ મુદ્દા

એ જ વરસે ઈંગ્લાંડમાં પણ એક સમાજવાદી પરિષદ મળી. ત્યાં પણ હિંદની સ્વતંત્રતાના દાવા માટેની દરખાસ્તવાળો એક તાર સ્ટોકહોમથી ફિલિપ સ્નોડનને મોકલવામાં આવ્યો. એજ વરસે બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ થતાં પૂર્વ રશિયામાં રહેતા તાતારોએ પણ એક પરિષદ ભરી. ત્યાં પણ તેમના તરફ લાગણી દર્શાવનારો અને હિંદની સ્વતંત્રતા માટે આત્મનિર્ણયની જરૂર છે એવી મતલબનો એક તાર સ્ટોકહોમથી મોકલાયો. એજ વરસે અમેરિકાના યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રમુખ પ્રે. વિલ્સને પોતાના ૧૪ મુદ્દાઓ જાહેર કર્યા અને એ ૧૪ મુદ્દાઓ મુજબ હિન્દને પણ સ્વતંત્રતા

આપવી જોઈએ એવો તાર કમિટીએ મોકલી આપ્યો. અમેરિકામાં સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાંથી સ્વ-સુરેન્દ્રનાથ કરે પ્રે. વિલ્સનને એક તાર કર્યો કે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો વિષય પણ તેના ૧૪ મુદ્દાઓમાં દાખલ કરાવો જોઈએ ! પણ આના જવાબમાં અમેરિકાની પોલીસ તેના પર ધસી ગઈ ને તેને સારી પેઠે કનડ્યો !

એ વેળા જુદા જુદા તટસ્થ દેશોમાં કમિટીએ એવું પ્રચાર કામ કરવા માંડ્યું કે હિન્દને સ્વતંત્રતા આપવી જોઈએ અને તેમ થયા વિના જગતમાં સ્થાયી શાન્તિ સ્થપાવાની નથી. કેમકે એજ વેળાથી-એટલે કે ઇસ્વી. ૧૯૧૭ની શરૂઆતથી કમિટીએ હિંદમાં બળવો થશે એવી આશા છોડી દીધી હતી. ભવિષ્યમાં, સન્ધિ થતી વેળા હિન્દનો ધ્યાનમાં લેવાય એટલા ખાતર સાવત્રિક પ્રચારકામ કરીને ધરતી તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ આ રીતે થયો.

ટ્રોટસ્કીની માંગણી

એ પ્રસંગે રશિયાવાળા મિત્ર ત્રાન્કોનોસ્કીએ ટ્રોટસ્કીને બલા-મણ કરી કમિટીના બેએક સભ્ય પેટ્રોગ્રાડ જઈ શકે એવી ગોઠવણ કરી. ટ્રોટસ્કીએ સ્ટોકહોલમમાં રહેતા રશિયન એલચી વોરોસ્કીને રજા આપી કે બે હિંદી બળવાવાદીઓને પેટ્રોગ્રાડ આવવાનો પાસ આપજો. પણ તે વેળા સ્ટોકહોલમમાંનું કામ છોડી દઈ રશિયા જવાનું બની શક્યું નહિ. ઇ. સ. ૧૯૧૮ના જૂન મહિનામાં ત્રાન્કોનોસ્કીએ, સોવિયેટ સરકારના પૂર્વ વિભાગના વડા તરીકે બર્લિન કમિટીને ફરી લખી જણાવ્યું કે રશિયન સોવિયેટ સરકારને હિંદના વિષયમાં સલાહ આપી શકે એવા કોઈકને અહિં મોકલી આપો. પણ તે વેળા પરવાનાને અભાવે જર્મનીની બહાર જવાની સવડ કોઈ પણ બળવાવાદીને નહોતી.

યુસુફઅલીજી ભાગ્યા !

સ્વીડનમાં તે વેળા ખાન્ટીંગ સરકાર હતી. તેને ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથે સારી દોસ્તી. કોઈ પણ હિંદી વિપ્લવીને તે સ્વીડનની બહારથી અંદર આવવા ન દે, અને જે તે દેશમાં હતા, તે બહાર જતાં તેને પાછા અંદર દાખલ થવાની પણ રજા ન આપે. આ કારણે હિન્દી બળવાપ્રવૃત્તિને બારે ગુરુસાન પહોંચ્યું. છતાં આ પ્રકારે ન્યારે વિપ્લવીઓ સ્ટોકહોમમાં બેઠા બેઠા જોરથી પ્રચારકામ કરવા લાગ્યા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડ સરકારના પેટમાં ફાળ પડી. છેવટે બળવાના પ્રચારકાર્યને અટકાવવા માટે તેણે પોતાના ખેરખાં યુસુફઅલીને ત્યાં મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઈ બળવાપ્રચારકોની વિરુદ્ધ બાંધણી કરવા માંડ્યા ને લેખો લખવા માંડ્યા. બળવાપ્રચારકો પણ હાથબરી તેને જવાબ દેતા એટલે છેલ્લે તો તે થોડાજ દિવસમાં સ્વીડન છોડીને ચાલ્યો ગયો.

હરદયાળની ચાલબાજી

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં કમિટીએ શ્રીયુત હરદયાળને સ્વીડન મોકલ્યા, જેથી તે ત્યાંની કમિટીને તેના કામમાં મદદ કરે. ઇ. સ. ૧૯૧૭ના છેવટના ભાગમાં કમિટીની સાથે સાથે કામ કરવાને માટે હરદયાળને પાછો બોલાવવામાં આવેલો. આજ્ઞા હતી કે તે હવે કમિટીની વિરુદ્ધ કામ નહિ કરે. તે વેળા તે પાર્થનકીર્યન સેનેટોરિયમમાં મોજ કરતો હતો. પણ સ્વીડન સરકાર કોઈ પણ હિંદી બળવાવાદીને પોતાના દેશમાં આવવા રજા આપતી નહોતી તેથી એ સ્વીડન જઈ ન શક્યો. પછી બીજી રીતે પાસપોર્ટ મેળવવા તેને વિચેના મોકલ્યો. ત્યાં તે ઘણા દિવસ રહ્યો ને પછી ન્યારે સ્વીડન જવાની પરવાનગી આવી ત્યારે સ્વીડન ગયો. પણ ગયા ૩૩૩ તેણે પાછું પોત પ્રકાશ્યું. છેવટે છાપાંઓમાં નજરે પડ્યું કે

હરદયાળ અમેરિકન છાપાંઓમાં પોતાની ઇચ્છા મુજબની કાનિષ્ઠ કરવાની વાત અને જર્મન સરકારે પોતાના તરફ ચલાવેલા વર્તનની બનાવટી વાતો લખે છે. જર્મન સરકાર તો એ વાંચીને સડકજ મઈ ગઈ! એક બાજુ જર્મન સરકારને તે લિક્વિડેશનનો ભાગ લઈ લેવા માટે લખે છે ને પોતાના બળવા કાર્યની બલિબની યોજના જણાવનારો કાગળ લખે છે અને બીજી બાજુ તેજ સરકારની વિરૂદ્ધ છાપાંઓમાં બનાવટી વાતો લખે છે. એ જોઈ બધાજ અચંખામાં ગરકાવ થઈ ગયેલા.

ખરતરકું

હરદયાળે પોતાના " જર્મનીમાં ચાર વર્ષ " (ઇંગ્રિજીમાં) નામના પુસ્તકમાં બધું જોટેજોટું લખ્યું છે. જે દિવસથી બળવાપંથીઓએ તેની એક બારે મોટા બળવાવીર તરીકે જર્મન સરકાર પાસે ઓળખ કરાવી ત્યારથી તે ઠેઠ સુધી જર્મન સરકારે તેની સાથે ખૂબ માનભર્યું વર્તન રાખેલું. પણ કમિટીમાં તેણે દક્ષ ખટપટ કર્યા કીધી અને સામસામા લોકોને લઢાવવાની નારદિવિલા ચાલુ રાખી. પછી વળી કમિટીને બાંગી નાંખવા પ્રયાસ કર્યો, એવા હેતુથી કે જર્મન સરકાર પાસે પોતાનેજ હિંદ આખાના પ્રતિનિધિ મનાવી પટેલાઈ કર્યા કરવી. તેની આવી ખટપટો ને હલકટતા બહાર પડી જતાં કમિટીએ સૌની અનુમતિથી તેને સભ્ય મંડળમાંથી ખરતરકું કર્યો. તો પણ તેના બરણુપોપણુ માટે સારી પેઠે ગોઠવણુ કરી આપવામાં આવેલી. તે જર્મનીમાં જ્યાં ત્યાં પોતાની મરજીમાં આવે તેમ બટકતો. ઇ. સ. ૧૯૧૫-૧૬ની સાલમાં તે કમિટીની જાણુ વગર, જર્મન ફેરીન ઓફીસની મદદ મેળવી છાને વેશે હોલાંડ ગયેલો. ૧૯૧૭-૧૯૧૮ની સાલમાં જર્મન સરકારની મદદથી તે વિયેના (ઓસ્ટ્રીયા) ગયેલો. ઇ. સ. ૧૯૧૮માં એજ રીતે તે સ્વીડન ગયેલો. તે છતાં તેણે પોતાની ચોપડીમાં બખેલું કે જર્મન સરકારે તો મને

જાગલગ કેદી જેવોજ રાખ્યો હતો અને કશે પણ જવા દેતા નહતા.

માણસ પોતાના સ્વાર્થ ખાતર પોતાનો અભિપ્રાય બદલી નાંખે છે. દુનિયાના ઇતિહાસમાં નજરે પડે છે કે ધણીક વાર બળવાવાદીઓ કે મુત્સદ્દીઓએ સ્વાર્થ ખાતર પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવી નાંખ્યો છે, ને તે પરથીજ વિપ્લવી એનાર્કીસ્ટ હરદયાળ અચાનક ઇંગ્રેજ સરકારનો પૂજારી કેમ થઇ પડ્યો એ વાત સમજાઇ જશે; પણ તેણે પોતાની ચોપડીમાં જે ખોટી ખોટી વાતો લખી છે તે ખરેખર તેની અક્ષમ્ય કૃતમતા બતાવી આપે છે.

અમેરિકાની પ્રવૃત્તિ

કોઇની શી પરવા?

પહેલેથી જ લખ્યું છે કે અમેરિકામાં ત્યાંના ઘરેર મંડળ અને તેની સાથે બર્લિન કમિટીના પ્રતિનિધિ એ બેના સહકારથી કામ થતું હતું પણ જે બધા જીવાનો ઘરેર મંડળની બહાર હતા ને છતાં વિપ્લવ કાર્યમાં જોડાયેલા હતા, તેમનું કાર્ય વ્યવસ્થિત કરવા ખાતર એક કમિટીની જરૂર જણાઈ હતી. અમેરિકામાં સમગ્ર વિપ્લવશક્તિને કેન્દ્રસ્થ કરવાની ખાસ જરૂર હતી, પણ બર્લિન કમિટીના સૌથી પહેલા પ્રતિનિધિએ મહાયુદ્ધ શરૂ થયા કેડે ઝૂક્યું હતું કે આવી રીતે કમિટી રચવા જેવાં

માણસો અમેરિકામાં હતા નહિ ને તેથી મેં તો બધુંજ કામ ધરના આગેવાન રામચન્દ્ર સાથે મસલત કરીને ક્યું હતું.

બીજી બાજુ બીજા લોકો બોલતા કે આ જાતની કમિટી રચવા માટે જોઈતા માણસો અમેરિકામાં મોજુદ હતા પણ બર્લિન કમિટીના પ્રતિનિધિઓએ તમામ સત્તા પોતાના હાથમાં રાખવા સારૂ જ કમિટી રચેલી નહિ. વળી ધર મંડળમાં શીખોની જ સંખ્યા વિશેષ હતી તેથી એ પ્રવૃત્તિ લગભગ શીખ કે પંજાબી આંદોલન જેવી થઈ પડી અને ‘અમારે કોઈની તે શી પરવા?’ એવી લાગણી તેના સભ્યોના મનમાં થતી. છેવટે ધરવાળાઓએ તો મહા ધમાલ મચાવવા માંડી. તેમની પોલીસી—પદ્ધતિ—One Thrill per day—ની હતી: રોજ એક તોફાન કરવું. એટલા ખાતર એ ધમાલમાં કેાઇ ખબર સાચી છે ના ખોટી તેની દરકાર કર્યા વગર તેઓ છાપામાં છપાવ્યા જતા. એ બધાં કારણસર સમગ્ર પ્રવૃત્તિને શુંબલાબદ્ધ અને સુનિયત કરવાની ખાસ જરૂર હતી.

પ્રતિનિધિ મોકલ્યો

એટલામાં ઇ. સ. ૧૯૧૫ના છેવટના ભાગમાં એકાએક નોરવેની રાજધાની ક્રિશ્ચિયાનીયાથી ખબર આવી કે અમેરિકાથી અમુક માણસ ત્યાં આવેલો છે. તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે હરદયાળે તેને કમિટીની જાણ બહારજ બર્લિન આવવા તેડું ક્યું છે. તે વેળા હરદયાળને બધા સભ્યોની સંમતિથી કમિટી-માંથી બરતરફ કરવામાં આવેલો હતો. પેલો માણસ યુરોપ આવેલો તેથી તેને બર્લિન તેડાવી મંગાવ્યો. કમિટી પણ આ વેળા એક એવો માણસ ખોળતી હતી કે જે સમગ્ર પ્રવૃત્તિને એકાગ્ર કરવાની યોજના લઈને અમેરિકા જાય. x x x આવતાં તેને એવી યોજના અપાઈ કે તમારે અમેરિકા પાછા જઈ રામચન્દ્ર અને બીજા

બળવાવાદીઓ સાથે મસલત ચલાવી સૌ કાર્યકરોને એકા કરી એક બવસ્થાપક કમિટી સ્થાપન કરવી. તેને આવું બારે કામ સોંપવા સંબંધે કોઈક કોઈક સભ્યોને વાંધો હતો છતાં બીજા વધારે સારા માણસને અભાવે તેની મારફતેજ અમેરિકા આ પ્લાન મોકલવાની તક કમિટીએ સાધી લીધી. બીજી યોજનાઓ અને ફરમાનોની સાથે સાથે વેસ્ટઇન્ડીઝમાં રહેતા કોઈક હિંદી બળવાવાદીનું નામ તેને આપવામાં આવ્યું ને સૂચના અપાઈ કે ત્યાં પણ બળવાની જ્વાળા પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો. એણે અમેરિકા જઈ બર્લિન ખબર મોકલી કે પ્લાન મુજબ અહિં કમિટી ગોઠવાઈ છે. તેના પાંચ સભ્યો છે ને પંડિત રામચન્દ્રે એ કમિટીના સભ્ય થવા ઇચ્છા બતાવી હતી, પણ ધર મંડળના બીજા સભ્યો આમ ધરનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ કુખ્યાતી દેવા નારાજ હતા, તેથી કમિટીમાં તેઓ દાખલ નથી થયા. છતાં તેઓ સહકારથી કામ કરે છે અને ધર મંડળ તેમનો માસિક ખર્ચ આ કમિટી પાસેથી લે છે. કેમકે બર્લિન કમિટીએ એક એવી સૂચના કરેલી કે અમેરિકામાં કરવા ધારેલી કમિટી બર્લિન કમિટીની શાખા રૂપેજ રહે. અને અમેરિકાનું બધુંજ બળવા કાર્ય તથા તેના ખરચખુટણની બધી લગામ આ નવી રચાયેલી કમિટી હસ્તક રહે. બર્લિનની કમિટી એ વેળા એવી ખટપટ કરી રહી હતી કે કોઈ પણ હિસાબે આ સંબંધમાં થતું હિન્દ બહારનું કામ ખરાબર એકાગ્ર કરવું. તેટલા ખાતર જ જેમ તુર્કીમાં એક શાખા સ્થપાયેલી તેમ અમેરિકામાં પણ કરવાનો પ્રયાસ થયો. અમેરિકામાં ૪૪૪ દ્વારાએ સ્થપાયેલી કમિટી પર બધા કામકાજ અને ખરચખુટણની જવાબદારી નંખાઈ. પંચી અમેરિકામાં રહેતા જર્મન એકચીખાતામાંથી બર્લિન ખબર આવ્યા કે પેલા બાઈ ૪૪૪ ખૂબ જોશભેર કામ ચલાવી રહ્યા છે. પૈસા બધા ખરચાઈ ગયા છે ને વધુ નાણાંની જરૂર છે, બર્લિન કમિટીએ ફરીથી

અમેરિકાની પ્રવૃત્તિ માટે એક મોટી રકમ મંજૂર કરી. પણ ઇ. સ. ૧૯૧૬માં વળી બીજી આવી કે વેસ્ટ ઇન્ડીઝમાંના કોષ એક બેટ પર રહેતા હિંદી સંસ્થાનવાસીઓ બળવો કરવા તૈયાર છે. તેમને હથિયાર ને અમલદાર જોઈએ છે, પણ એ સંબંધે જર્મન સરકારનો અભિપ્રાય શો છે? તે વેળા જર્મન સરકારને અમેરિકન સરકાર સાથે દોસ્તી હતી. આ બેટમાં બળવો થાય તો અમેરિકન સરકારને જર્મન સરકાર સાથે ટંટો ઉભો થાય. એટલે એ ડરથી જર્મન સરકારે એ ખટપટ તરત બંધ કરાવી દીધી.

ધરપકડ!

એ વેળા અમેરિકામાંની પ્રવૃત્તિને કાયમી બનાવવાનો પ્રયાસ ત્યાંના વિપ્લવીઓએ કર્યો. અમેરિકન કમિટીએ કેટલીક ચોપડીઓ છપાવી અને પ્રજા સમુહમાં વહેંચી; પછી તેના જવાબમાં ઇંગ્રેજ સરકારે એક ચોપડી છપાવીને વહેંચી એટલે પાછી તેના ઉત્તર વાળવા કમિટીએ એક નવી ચોપડી પ્રસ્ટ કરી. એ વેળા અમેરિકાના વિપ્લવીઓ ચીની અને રશિયન વિપ્લવીઓના સમાગમમાં આવ્યા અને એક ચીની જુવાનને હિન્દની પ્રવૃત્તિને અંગે ચીન મોકલવામાં આવ્યો. ન્યારે અમેરિકામાં આમ કામ ચાલતું હતું ત્યારે, એટલે કે ૧૯૧૬ના ઉનાળામાં બર્લિનની કમિટીએ દૂર દૂર ચીનમાં હિન્દની પ્રવૃત્તિ દબ રીતે કરવા શ્રી..... ઠાસને પેકીંગ મોકલ્યા. તે અમેરિકા થઇ ચીન ગયા અને આ કામને અંગે ચીન તથા જાપાનમાં બ્રમણ કર્યું, પણ જે હેતુથી તે ત્યાં ગયેલા તેમાંનું કશું થઇ શક્યું નહિ. એટલામાં અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોએ જર્મનીની સામે લડાઈ જાહેર કરી. પરિણામે, એ જાહેરાત પછી તુરંતજ હિન્દી વિપ્લવીઓની ધરપકડ શરૂ થઇ. તે વેળા કેટલાક બળવાવાદીઓ મેક્સિકો જાગી ગયા, પણ મોટો ભાગ-લગભગ ૪૦-૫૦ જણાને અમેરિકાની પોલીસે કેદ કર્યા. તેમના પુત્ર

અમેરિકાની તટસ્થતાનું ઉલ્લંઘન કરવાનો અને ત્યાં રહ્યાં રહ્યાં એક મિત્ર રાજ્યની વિરૂદ્ધ પ્રપંચ કરવાનો ગુન્હાનો આરોપ મૂકાયો. એ મુકદ્દમામાં ઈંગ્લેન્ડ સરકાર તરફથી ખટપટ કરવા હિંદી સી. આઈ. ડી. પોલીસ ખાતાનો ડેનહામ નામનો એક અમલદાર ત્યાં આવ્યો. એ મુકદ્દમો 'હિન્દુ કાવતરાં કેસ'ના કુત્સિત નામે ઓળખાયો. એમાં હિન્દીઓની સાથે સંપર્કવાળા ધણાક જર્મન અમલદારો પણ પકડાયાં. અમેરિકન પોલીસે એ કેસને હિન્દી બળવવાદીઓના સ્વતંત્રતા મેળવવાના પ્રયાસનું સાચું સ્વરૂપ આપવાને બદલે ભુદીજ, ધૂણા ઉપબળે એવી રીતે પ્રજા સમક્ષ રજુ કરેલો. એ કેસ શરૂ થતાં પૂર્વે ધરપકડ થયા પછી તરતજ યુરોપી છાપામાં એવું જાહેર થયું કે એક બંગાળીએ બધી વાત કબુલ કરી દીધી છે. પછી જાહેર થયું કે તેણે બધી છાની છૂપી ખબરો, અને બર્લિન કમિટીની કાગળો લખવાની છૂપી ભાષા (કોડ), તે કમિટીના કાગળો અને ચીનવાળા બળવા આગેવાનનાં નામ સુદ્ધાં બધુંજ અમેરિકન પોલીસને કબજે આપ્યું છે.

વળી પાછો જોધસિંહ

સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં એ કેસ ચાલેલો. તેમાં સાક્ષી આપવા બેંકા' ક્રમાં પકડાયેલ ને લાહોર મુકદ્દમામાં સરકારી સાક્ષી બની બેઠેલ જોધસિંહને ત્યાં આણેલો. અને દક્ષિણ એશિયાના કામકાજ બાબતમાં સરકારી સાક્ષી થયેલા કુમુદ મુખોપાધ્યાયની જુબાની પણ ધણું કરીને એજ કેસમાં લેવાયલી. જોધસિંહે અદાલતમાં કહેલું કે પોલીસે ખૂબ જુલમ કર્યોથી હિન્દમાં તો મારા દેશબંધુઓ વિરૂદ્ધ જુબાની આપવાની મને ફરજ પડી, પરંતુ અમેરિકામાં તો હું આ દેશની અદાલતને આશરે આવ્યો છું, ને મારા દેશબંધુઓની વિરૂદ્ધ જુબાની આપવાનો નથી. આ જાતનો વાંધો તેણે કાઢવાથી અમેરિકન પોલીસે તેના પર એટલો બધો જુલમ કર્યો કે તે ગાંડો

થઈ ગયો ને છેવટે તેને મેડહાઉસ-દિવાનાશાળામાં મોકલી આપવો પડ્યો !

અદાલતમાં ખૂન

આ મ આ કેસની બીજીજીતા અને વિશ્વાસઘાતકતાને હોકરો મચી રહ્યો હતો તે વેળા સાન ક્રાન્સીરકોની અદાલતમાં જાહેર રીતે એક શીખે પંડિત રામચંદ્રનું ખૂન કર્યું; અને એ શીખનું, અદાલતના એક અમેરિકન બેલીફે ઉચ્ચેરાઈ જઈ બન્દુક વડે ખૂન કર્યું. રામચંદ્રનું ખૂન શા માટે થયું, ને એ ખૂનમાં પડદા પાછળ કોનો હાથ હતો તે વાત આજ સુધી રહસ્ય રૂપેજ રહી છે. એ સંબંધે બે અભિપ્રાય છે. એક એવો છે કે ઈંગ્લેન્ડ છૂપી પોલીસે આ શીખ મારફત રામચંદ્રને મરાવી નંખાવ્યો હતો. પંડિતજી ખૂબ ઉચ્ચ ભૂમિકાના પુરૂષ અને મહા કુશળ બળવાવાદી હતા. અમેરિકાવાસી પઠાણો ને પંજાબીઓ ઉપર તેમનો પ્રભાવ ખૂબ પડતો હતો અને તેઓ ધદર મંડળના મુખ્ય સ્તંભ રૂપેજ હતા. તેને આ દુનિયામાંથી વિદાય કરી દીધાથી એ બાબતનું હિન્દી બળવા કાર્ય તદ્દન બંધન થઈ જાય.

બીજો મત

બીજો મત એવો છે કે પંડિતજીની સાથે ધદરના શીખ સભ્યોને ધણા દહાડાથી પૈસાટકાના હિસાબ સંબંધે ટંટો જાગેલો હતો. તે ધણું કરી તમામ કામકાજની અને પૈસાના હિસાબની વાતો સ્પષ્ટ કહેતા નહિ, ને કોઈ જાતની જવાબદારી કબુલ્યા વિના પોતાની મરજી મુજબ વતે. આવાં આવાં કારણોને લઈને અમુક શીખો તેના શત્રુ થઈ પડેલા. તદ્દન અભણ અથવા થોડું બણેલા, ગરમાગરમ મગજવાળા અને અમેરિકાના સ્વતંત્ર પ્રજાતંત્રી વાતાવરણની હવા પામેલા શીખો સાથે જોઈ કામ કર્યું

છે, તે અનુભવી માણસજ જાણી શકે કે એવા માણસો સાથે મળી છૂપું જળવાકાર્ય કરવું કેટલું કઠણ છે, કેટલા શેરનું થાય છે.' જેઓ પંડિતજીને ઓળખતા હતા તેઓ જાણતા કે પંડિતજી કેવા સરસ ને નિષ્ઠાવાન તથા નિર્વિકારી પુરૂષ હતા. તેમના પર કોઈ જાતનો આક્ષેપ મૂકાય તો તે ખોટોજ ગણવો ઘટે. આમ છતાં બીજો અભિપ્રાય ધરાવનારાઓ પાકી ખાતરીથી કહે છે કે શીઓ તેમના દુસ્મન બન્યા હતા અને તેમણે તેમનું ખૂન કરી પોતાનો ગુસ્સો શાંત કર્યો-વેર વાળ્યું. તે વેળા અમેરિકન પોલિસ હિંદી બળવાવાદીઓને કચડવા કનડવામાં ગુંથાયલી હતી. તેથી આ ખૂનની કશી તપાસ થઈ ન શકી. પંડિત રામચન્દ્રના દુઃખજનક અવસાનથી બળવાવાદીઓને અપાર નુકસાન થયું છે. ઘદર મંડળના આગેવાન તેઓજ હતા અને ઈ. સ. ૧૯૧૫માં પંજાબમાં બળવાનો જે મહાપ્રયાસ થયેલો તે એમના પ્રેરણા પ્રેતસાહન વડેજ.

નાસલાગ

આ મુકદ્દમો ચાલતાં થણા હિન્દીઓને ચારચાર વરસ સુધીની સખત જેલ મળી. સાથે એક બીજો પણ કેસ અમેરિકન સરકારે ઉભો કર્યો, કે તારકનાથ દાસ અને શૈલેન્દ્રનાથ ઘોષે એક કામચલાઉ હિંદી સરકાર સ્થાપી હતી અને અમેરિકા ખંડના જુદા જુદા દેશોની સરકારને હિંદની સ્વતંત્રતામાં સહાય કરવા લખ્યું હતું. ન્યારે મુકદ્દમો ચાલુ થયો ત્યારે તારકનાથ જાપાન હતા. પણ તે અમેરિકામાં આવતાંજ તેને કેદ કરવામાં આવ્યા અને કેસ ચાલતાં તેને ચાર વરસની જેલ મળી.

શૈલેન્દ્રનાથ ઘોષ ઈ. સ. ૧૯૧૭માં કલકત્તાથી નાસલાગ કરી છૂપે વેશે યુરોપ થઈ અમેરિકા આવ્યો. તેને કલકત્તાની સમિતિએ

નરેન્દ્ર ભટ્ટાચાર્ય પાસે કંઈક સંદેશો આપીને મોકલ્યો હતો. અમે-
રિકામાં ન્યારે હિન્દીઓની ધરપકડ શરૂ થઈ ત્યારે તે પણ મેક્સિકો
ભાગ્યો; પણ પછી એક દહાડો શીયાળાની રાતે રીયોડી ગ્રાંડ નદી
તરી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં ગુપચૂપ દાખલ થયો. પણ ન્યુયોર્કની
પોલીસના હાથમાં પકડાઈ ગયો.

ખાનદાન જાપાની

આ પ્રમાણે અમેરિકાની પ્રવૃત્તિ પડી ભાંગી. પણ એ પછી
ઈ. સ. ૧૯૧૭માં બર્લિનમાં સમાચાર આવ્યા કે કાફ્ટ
દક્ષિણ એશિયાની જેલમાંથી નાસી મેક્સિકો શહેરમાં આવ્યો છે,
અને તેણે 'પૂછાવ્યું' છે કે અહિંના એલચી ખાતાને આશરે હેરંબ-
લાલ ગુપ્ત અને જોન માર્ટીન ઉરફે માનવેન્દ્રનાથ રાય સા-ઓ-સ
શહેરમાં છે; તેમને વિષે તમારો શો અભિપ્રાય છે? એ ખબર
મળતાં બર્લિન કમિટીએ મેક્સિકો લખી મોકલ્યું કે એમને મદદ
કરો. એ વેળા અમેરિકાની પ્રવૃત્તિનું મથક બર્લિન કમિટીએ મેક્-
સિકોમાં નક્કી કર્યું. અને ચીન તથા જાપાનમાં કામ ફરી શરૂ
કરવા માટે એક ખાનદાન જાપાની જે આગળ જાપાનના મુત્સદ્દી
ખાતામાં-ડીપ્લોમેટીક સરવીસમાં અમલદાર હતો, તેને અમેરિકા
મોકલવામાં આવ્યો. તે મેક્સિકો થઈ પૂર્વ એશિયા જતાં ઇંગ્લેન્ડ
પોલીસે તેને પકડી સિંગાપુર આણ્યો; પણ જાપાન સરકારે વાંધો
ઊઠાવતાં તેને છોડી દેવાની તેમને ફરજ પડી. કામ કરવા સંબંધે
એનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ચીનના x x x દાસ સાથે
બેગા મળી કામ કરવું; અને જાપાનના મિલિટરીસ્ટ મંડળ સાથે
હિંદી બળવાવાદીઓનો સંબંધ સાધવો; પણ તે પકડાઈ જવાથી
એ પ્રયાસ પડી ભાંગ્યો.

સ્વીટ્ઝરલાંડ

હિંદ કેમ બળવો ન જગાડ્યો ?

જ્યો રે બર્લિનમાં કમિટી સ્થપાઈ ચૂકી હતી અને ચોમેરના વિપ્લવીઓ ત્યાં ભેગા થતા હતા, ત્યારે સ્વીટ્ઝરલાંડમાં રહેતા શ્રી હરદયાળને બર્લિન આવી કામમાં જોડાઈ જવા કમિટીએ વારંવાર તેડું કરેલું. એના પર ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં એના-કન્ટ્રિ હોવાનો આરોપ અમેરિકન સરકારે મૂક્યો, ત્યારે જામીનને દગો દઇને તે સ્વીટ્ઝરલાંડ નાસી આવેલો. પછી ઇ. સ. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં તે ઇસ્ટ્રાલ ગયો. ત્યાંના જર્મન એલચી ખાતામાં તેણે હિન્દની બળવા પ્રવૃત્તિ માટે ખાસ સૂચના કરી. પણ કેટલાક કારણોને લીધે જર્મનોએ તેને કશી દાદ ન દીધી. એટલાજ ખાતર તેણે બર્લિનની કમિટીના તેડાને દાદ ન દીધી. પણ ઇ. સ. ૧૯૧૫ની શરૂમાં હાથરસવાળા કુમાર મહેન્દ્રપ્રતાપ સિંહ સ્વીટ્ઝરલાંડ આવી હળદયાળને મળ્યા ને પછી તેઓ બંને બર્લિન આવ્યા. એ બધી વાત પછીથી કહેવાશે.

એ વરસની શરૂમાં ઇંગ્લાંડના સમાજવાદી નેતા એચ. એમ હિન્ડમેને બર્લિન કમિટીના પોતાની પિછાનના કોઇક સભ્યને માણસ મારફતે કહેવડાવ્યું કે: હું બહુજ દિલગીર છું, કે હિન્દમાં કંઈ બળવો જાગ્યો નથી !! (He is sorry that India has not moved) એ વરસની આખરમાં કમિટીના સભ્ય શ્રી વીરેન્દ્રનાથ એટરજીનું ગુંડાઓ મારફતે ખૂન કરવા યતન થયો હતો. પણ સ્વીઝ પોલીસને બધી ખબર પહેલેથી પડી ગઇ હતી. તેણે બંનેને

(ચેટરજી અને ગુંડાને) પકડ્યા અને બન શહેરની અદાલતમાં ખડા કરી બધી વાત બહેર 'કરી.

ગુંડાની ચાલાકી

લડનથી આવેલા એક ગુંડાએ ચેટરજીના કોષ ખાસ પિછાન વાળા મિત્રનું નામ દબ તેને “ ઘણું જ જરૂરી કામ છે ” એમ કહી સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં મળવા બોલાવ્યો. આ પિછાનવાળો મિત્ર વિલાયતમાં નજરકેદ હતો. તેની પાસેથી ઘણું કરી એવો પત્ર લખાવી લેવામાં આવેલો, કે: મારાં માખાપ જર્મનીમાં છે તેને એક ખાનગી જરૂરી ખર્ચર કહેવા માટે આ ઈંગ્રેજ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ થઇને જાય છે ને તારે (ચેટરજીએ) એના પર ભરોસો રાખવો. પણ સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ આવતાં આ ઈંગ્રેજના પરવાના સંબંધે કંઈક ધમાલ મચી, અને તે સ્વીઝ પોલીસની આંખમાં આવ્યો. પછી તેણે ચેટરજીને બર્લિન તાર પર તાર છોડ્યા. એટલે પોલીસે સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં તેના આગમનની રાહ જોઈ. ચેટરજીની આ વ્યક્તિ સાથે મુલાકાત થતાં તેણે એક ગપ્પા-જટક વાર્તા ઠોડી. પછી તેને એક રિવોલ્વર ને થોડી ગોળીઓ જોઈતી હતી, તેથી તેણે એક દુકાનમાં દાખલ થવા માંડ્યું. પણ રિવોલ્વરની વાત સાંભળતાં ચેટરજી ચમક્યો અને તેણે દુકાનની અંદર આવવા ના પાડી. એટલામાં પોલીસે આવી બંનેને પકડ્યા. પોલીસે ચેટરજીને કહ્યું: આ માણસ પર અમે ધણા દહાડાથી નજર રાખતા હતા, પણ તમારા આવવાનીજ અમે વાટ જોતા હતા. સ્વીઝ પોલીસે આમ ચટ્ટોપાખ્યાયનો જીવ બચાવી લીધો. આ ગુંડાના પ્રપંચ સંબંધે જાતજાતની લોકવાયકા ઉડતી હતી. પણ ઇંગ્લાંડની સત્તાને પ્રભાવે એ ગુંડાને ગુન્હે સાબીત થવા છતાં પણ માત્ર લઘાઈ ચાલે એટલાજ વખત સાર સ્વીટ્ઝરલૅન્ડમાં ન આવવું એવો દેશપારીનો હુકમ થયો. અને બિચારા નિરપરાધી ચટ્ટોપાખ્યાયને પણ એજ સજા થઈ!

હિંદી જર્મન મીશન.

રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ

મહેન્દ્રપ્રતાપ ત્યારે સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં આવ્યા ત્યારે તમણે હળદયાળને જર્મનીની લાગણી વિષે પૂછપરછ કરી. કેમકે તેમનું આવવું અમુક રાજદારી કાર્ય-કમીશનને અંગે હતું. પણ હરદયાળે મહેન્દ્રપ્રતાપને હિન્દ પ્રત્યેની જર્મન લાગણી વિષે ખૂબ રડતો જવાબ આપ્યો અને તેને જર્મની જવાની મનાઇ કરી. પણ મહેન્દ્રપ્રતાપ આવ્યા છે એવી ખબર મળતાં કમિટીએ તેની સાથે સંબંધ જોડ્યો, પછી વીરેન્દ્રનાથ ચેટરજી તેને જર્મની લઈ આવ્યો. તે વળા કમિટી અધ્યક્ષન અમીરની પાસે એક રાજદારી મીશન-મંડળ-મોકલવાની ખટપટ કરી રહી હતી. મહેન્દ્રપ્રતાપનું કામ પણ એજ હતું. અનેના વિચાર આમ એકાકાર થઇ જતાં મહેન્દ્રપ્રતાપને જર્મન સરકારે ખર્ચિન આવવા માનભેર તેડું મોકલ્યું. તે ખર્ચિન આવતાં મોટા મોટા અમલદારો તેની સેવામાં ખડા રહ્યા અને કયસર સાથે પણ તેમની મુલાકાત કરાવવામાં આવી. મહેન્દ્રપ્રતાપની સાથે પ્રો. બરકતુલ્લા અને જર્મનીએ પકડેલા ઈંગ્લેન્ડના ફેટલાક પદાણુ સિપાઈઓ અને અમેરિકાથી આવેલા બે આફ્રીકીઓ આ મીશનમાં ગયા હતા. એમની સાથે ડૉ. હેન્ડીગ નામનો એક પોતાનો પ્રતિનિધિ જર્મન સરકારે મોકલ્યો ને વળી એક દાકતર પણ મોકલવામાં આવ્યો. આ યોજનાનું નામ ઇડો-જર્મન મીશન પાડવામાં આવ્યું.

ત્રણ મુદ્દા

એનો હેતુ અફઘાન અમીરને જર્મની-તુર્કીના પક્ષમાં મેળવી લઈ તેની પાસે ઇંગ્રેજ સામે લડાઈ જાહેર કરાવવાનો હતો. મહેન્દ્રપ્રતાપને ધણું કરી ઉત્તર હિંદના કેટલાક રાજા મહારાજાઓએ કહ્યું હતું કે જો અમારી પાછળનો મુલક (અફઘાનિસ્તાન) બરાબર મળ્યુત રહે તેમ હોય, તો અમે ઇંગ્રેજની સામે મેદાન પડવાની હિંમત કરીએ. ને વિચારણાને પરિણામે એટલું નક્કી થયેલું કે જો અમીર જર્મની તુર્કી સાથે મળી જાય તો હિંદમાંનું ઇંગ્રેજ લશ્કર સીમાડા પર તેની સાથે લડવામાં ગુંથાય; તેથી હિંદમાંના હિંદી બળવાવાદીઓ માથું સહેલથી ઉંચકી શકે ને વળી અફઘાનિસ્તાનમાં થઇને હિંદમાં હથિયારો લઈ જવાનું પણ સંભવિત બને. અફઘાન અમીર (હખીયુલાખા)ને ઇંગ્રેજની વિરુદ્ધ ખેંચી આણુવા માટે ત્રણ મુદ્દા નક્કી થયા હતા.

(૧) અમીર હખીયુલાખા પોતે નૈઋત્ય સુન્ની મુસલમાન છે અને તુર્કીના સુલતાન સુન્નીઓનાં ખલીફા છે તેણે ઇંગ્રેજો વિરુદ્ધ ધર્મયુદ્ધ જાહેર કર્યું છે. તેથી અમીરે પણ ઇંગ્રેજની વિરુદ્ધ લડાઈ જાહેર કરવી એ તેનો ધર્મ થઈ પડે છે.

(૨) અમીર જો જર્મની-તુર્કી સાથે મળી જાય તો જર્મન સરકાર અફઘાનિસ્તાનને સ્વતંત્ર કેશ તરીકે માને અને તેના અમીરને સુલતાનની પેઠે એક સ્વતંત્ર રાજા અને પોતાના મિત્ર તરીકે ગણે (એ વેળા અફઘાન સરકાર રાજદ્વારી બાબતોમાં પૂરી સ્વતંત્રતા ભોગવતી નહોતી.)

(૩) અને અફઘાનિસ્તાનની સ્વતંત્રતા માટે નાણાં તથા હથિયારની મદદ જર્મની આપે.

અમીરની સાથે વાટાઘાટ કરવા માટે ડૉ. હેન્ડીગને જર્મનીના મુખ્ય વજીર (રીશાંઝલર) બેથમેન-હોલવેગે રાજદ્વારી પત્રો આપેલા

હતા; અને કચસરે પોતે જાતે અમીર પર લખેલો કાગળ પણ મહેન્દ્રપ્રતાપના હાથમાં સોંપ્યો હતો. સાથે સાથે જર્મનીના મુખ્ય મંત્રીએ હિન્દના જુદા જુદા સ્વતંત્ર, અર્ધસ્વતંત્ર અને ખંડીયા રાજ્યો પર તથા નેપાળના મહારાજ પર લખેલા કાગળો પણ મહેન્દ્રપ્રતાપને આપેલા. આ બધા રાજ્યો ઇંગ્લેન્ડ સરકાર સાથે હુમલાના કે રક્ષણના-અને જાતના યુદ્ધમાં મદદ કરવા માટે બંધાયેલા હતા. તેમને તેમનું આ દોસ્તીનું બંધન તોડી નાંખી 'સ્વતંત્રતા' જાહેર કરવા માટે ખાસ આમંત્રણ અપાયું હતું. તેઓ ઇંગ્લેન્ડ સાથેનો સંબંધ તોડે તો જર્મન સરકાર તેમની સાથે દોસ્તી-દાવે બંધાય એવી સૂચના પણ કાગળોમાં કરવામાં આવી હતી. તેમાંય નેપાળના રાજાને તો જર્મન સરકારે એક સ્વતંત્ર મહારાજ તરીકે જ સંબોધન કર્યું હતું.

૨૬ જુન

આ પ્રમાણેના મુત્સદ્દીગીરીના હથિયારો લઈ મહેન્દ્રપ્રતાપની આગેવાની હેઠળ ઇંડો-જર્મન-મીશન સફરે નીકળ્યું, અને ઈ. સ. ૧૯૧૫ના એપ્રિલની આખરમાં તે ઇસ્તંબુલ જઈ પહોંચ્યું. ત્યાં અનવરપાશાએ મહેન્દ્રપ્રતાપનો માનભર સત્કાર કર્યો; અને સુલતાન તરફથી અમીર પર સ્વહસ્તે લખાયેલો એક કાગળ પણ તેને આપ્યો. તુર્કી સરકારે એ પહેલાં અફઘાનિસ્તાન તરફ કેટલાંક રાજદ્વારી મીશન મોકલેલાં પણ ધરાનથી આગળ કંઈ પણ ન જઈ શકેલું. અનવર પાશાએ પણ આશા દર્શાવી કે આ ઇંડો-જર્મન-મીશન સફળ થાય એવી મને આશા છે. મૌલવી પ્રો. બરકતુલ્લાએ પણ શેખ-ઉલ-ઈસ્લામની પાસેથી હિન્દુ મુસ્લીમોએ સંપત્તી કામ કરતું એ જાતનો એક ફતવો (ધાર્મિક નિર્ણય) મેળવી લીધો. આ ફતવો જાહેર રીતે આયાસોશીયાની મસ્જિદમાં અપાયો હતો. પછી મીશન પૂર્કના પૂર્વ સીમાડા પર આવી પહોંચ્યું. ત્યાં સીમાડા પરનો

અમલદાર રહિએ કરીને હતો. તેની સાથે મહેન્દ્રપ્રતાપની મુલાકાત થતાં તેણે તેમને રસ્તાની વિકટતા સમજાવી અને ઇંગ્રેજોના હુમલાનો ડર બતાવ્યો. ધણું કારણે મીશનને સીમાડા પર મહિના સુધી ખોટી થવું પડ્યું. પરિણામે જુન-જુલાઈ મહિનામાં હેન્ડીંગે મોકલેલો એક તાર બર્મિંગ્હામ આવી પહોંચ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે રહિએની મુલાકાત પછી હવે વધારે આગળ જવાની ઇચ્છા મહેન્દ્રપ્રતાપને નથી. જર્મન ફેરીન ઓપીસ તો ગુસ્સાને લીધે બેબાકળા બની ગઈ, કે શા માટે મહેન્દ્રપ્રતાપે રહિએની સાથે મુલાકાત કરી? એ તો ઇંગ્રેજનો દોસ્ત છે! મૂળ વાત એ હતી કે ધણું કરી રહિએએ એવો મત જાહેર કરેલો કે તુર્કીએ મહાયુદ્ધમાં તટસ્થ રહેવું એજ સૌથી સારું છે ને તેથી જર્મનો એની ઉપર ગુસ્સે હતા. મહાયુદ્ધ પસા કેડે આ ઢીલતું કારણ સમજાયું.

મીં પેશાવરી

તુર્કી ધરાનના સીમાડા પરનો સેનાપતિ રહિએ હતો. તેની સાથે મીં + + + પેશાવરી નામનો એક હિન્દનો અમલદાર હતો, તેણેજ ડબલગીરી કરીને અટકાયત નાંખી હતી. રહિએએ તેને જણાવ્યું કે “મેં મહેન્દ્રપ્રતાપની સાથે મુલાકાત કરી છે ને કહ્યું છે કે તુર્કી સરકારે મને (રહિએને) રાજદ્વારી મીશન પર અધ્યાનિસ્તાન મોકલેલો છે. અને બંને મીશનોનો હેતુ અને જવાનું સ્થાન એકજ છે. વળી તુર્કી એશિયાતું સ્વતંત્રને સત્તાવાન રાજ્ય Paramount Power છે. તેથી ઇંડો-જર્મન-મીશને મારી આગેવાની હેઠળ જવું એજ ઠીક છે. પણ મહેન્દ્રપ્રતાપ તથા બરકતઉલ્લા આ વાત સાંભળતા નથી. તેથી તમે એને બહું સમજાવી ગળે ઉતારશો.” આ હિંદી અમલદારેજ મહેન્દ્રપ્રતાપ તથા બરકતઉલ્લાને આ વાત ગળે ઉતારવા સારુ એક મહિનો ખોટી કર્યા ને આગળ જવા ન દીધા. ઇસ્તંબુલથી તો હુકમ હતો કે

સીમાડા પરના અમલદારોએ કશી ગડબડ વિના મીશનને બહાર જવા દેવું. પણ તુર્કીનો કારભાર આવો ઢીલોઢબ, ને રાજધાનીના હુકમને પ્રાંતિક અમલદારો ગાંઠે નહિ. રહિષેએ એ પ્રમાણે હુકમ મુજબ અમલ નજ કર્યો. એણે કરેલી અશક્ય જેવી સૂચના કુદરતી રીતેજ મીશને કબુલ ન કરી. એ તો ઇંડો-જર્મન-તુર્કી મિશન ! બંને સરકારે પૂરેપૂરો રાજદ્વારી બંદોબસ્ત કરી, મીશનને મોકલ્યું ને અનવર પાશાએ કાસિમ બેગને તુર્કી સરકારના પ્રતિનિધિ તરીકે સાથે ગોઠવ્યો ને છતાં વળી રસ્તામાં રહિષે તેમાં ધુસી પડવા માંગે-ને વળી તેની સરદારી પણ માંગે ? !

ધરાની ધાડપાડ

એક મહિના કેડે મીશન ધરાન ગયું. પણ રસ્તો ભારે જોખમભર્યો હતો. ઇંગ્રેજના જસુસો તથા લશ્કરે રસ્તા-માંજ એ મીશનને પકડવા બહુ પ્રયાસ કર્યો. ધરાનના છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયું કે હિન્દનો એક રાજા અને પ્રોફેસર ધરાનમાં થઈને કાબુલ જાય છે અને ઇંગ્રેજો તેને પકડવાની ખટપટ કરી રહ્યા છે. ઈ. સ. ૧૯૧૫માં ધરાન દેશમાં અફઘાન અધાધુધી ઝામી પડી. તુર્કી ને જર્મની બંને ધરાનને પોતાનામાં ખેંચી લેવાની ખટપટ કરી રહ્યા હતા. એટલા ખાતર તેમની નાની નાની મંડળીઓ ધરાનમાં ચોમેર દોડાદોડ કર્યાં કરતી હતી. અને ઇંગ્રેજનું લશ્કર દક્ષિણ વિભાગ દબાવી બેસી એ લોકોની વિરુદ્ધ ધીમે ધીમે ઉત્તર તરફ કૂચ કરતું હતું અને ઠામઠામ ઝપાઝપીઓ પણ થતી હતી. બંને પક્ષો ધરાનમાંથી પહાડી ટોળીઓને નાણાં આપી વેચાણ લઈ પોતાના પક્ષમાં ખેંચી લેવા પ્રયાસ કરતા હતા. રસ્તામાં પેલા મીશન પર ધરાની ધાડપાડોએ ધસારો કર્યો. જે બધાં બચકા પોટલામાં રાજાઓના નામ પર લખાયેલા કાગળપત્રો વગેરે સંભાળીને ‘બાધેલું’ હતું તે પોટલાં તેઓ લુટી ગયા. ઘણું કરીને તેઓ એ કાગળપત્રો

મેળવવા સાફ જ ક્યારના ખટપટ કરી રહ્યા હતા!

છતાં એથી પણ અગત્યના બીજા રાજદ્વારી કાગળો મહેન્દ્ર પ્રતાપની પાસે જ હતા તેથી મીશનને બહુ નુકશાન ન થયું. છેવટે મીશન કાબુલ તો નિર્વિઘ્ને પહોંચ્યું. પણ પછી એક વરસ સુધી તેની કશી ખબર જ ન મળી. એ મીશન વિષે બ્રિટીશ પાર્લામેન્ટમાં ચર્ચા ઉપાડવામાં આવી હતી. પાર્લામેન્ટના કેઠકે મેમ્બરના સવાલના જવાબમાં તે વેળાના હિન્દી વજરે જવાબ આપ્યો હતો કે મહેન્દ્ર પ્રતાપ તો અયોધ્યા પ્રાંતનો એક નાનકડો તાલુકદાર છે. પણ તેને બર્લિનમાં રહેતા હિન્દુ એનાર્કરિટોએ એક મોટા 'રાજકુવર' તરીકે કયસર સન્મુખ ખડો કર્યો છે.

મથુરાસિંહનો કાગળ

તે પછી ઇ. સ. ૧૯૧૬માં હેન્ટીંગ ચીન અને અમેરિકા થઈને બર્લિન આવ્યો. કાબુલમાં એ મીશન રહેતું હતું તે વેળા ઇંગ્લેન્ડ સરકાર ધણું કરી તેની વિરુદ્ધ ખૂબ મંડી હતી. ધણું કરી અફઘાન અમીર પર બલામણુ આણુવામાં આવી હતી કે મીશનને દેશમાંથી હાંકી કાઢવું. પણ તે બાબતમાં અફઘાન સરકારે સિયામ અને રશિયન સરકાર કરતાં ઘણી વારે દટતા અને આતિથ્યભાવ દર્શાવ્યાં. ઇંગ્લેન્ડ છાપાંઓમાં પ્રસિદ્ધ થયું હતું કે અમીરે મીશનના મેમ્બરોને કાબુલમાં કેદ કરીને રાખ્યા છે, ને પછી દેશમાંથી હાંકી કાઢેલા. એ વાત તો નરદમ જુડી હતી. ઇ. સ. ૧૯૧૬માં ડૉ. મથુરાસિંહ અને એક ખાનદાન મુસલમાનનો હાથનો લખેલો પત્ર બર્લિન આવી પહોંચ્યો. તેમાં લખેલું હતું કે મહેન્દ્રપ્રતાપ અને બીજાઓને કાબુલના અમીરે સારી પેઠે સત્કાર્યા છે. તેમના મુકામ માટે એક સારી ઇમારત અપાઈ છે. આ બંને (ડૉ. મથુરાસિંહ અને પેલો મુસ્લીમ સર્જન) હિંદીઓને મહેન્દ્રપ્રતાપે રશિયાના ઝાર પાસે હિંદી બળવા પ્રવૃત્તિમાં મદદ માંગવાના ઉદ્દેશથી, રશિયન સરકારને આપવા માટે

એક મેમોરેન્ડમ-નિવેદન આપીને તુર્કિસ્તાન તરફ મોકલેલા. તેમણે મીશનના કુશળ સમાચાર બર્લિન જણાવવા સારું તુર્કિસ્તાન અને ચીનના સીમાડા પર આ કાગળ લખી ટપાલમાં નાખેલો. તે પેકીંગ થઈ વોશિંગ્ટન ગયો ને ત્યાંથી બર્લિન આવ્યો હતો.

મહેન્દ્રપ્રતાપ રશિયામાં

પણ જે કામ માટે ડૉ. મથુરાસિંહને તુર્કી મોકલેલા, તે કામ થવું તો દૂર રહ્યું, પણ રશિયન સરકારે તો તેમને ખંતેને પકડી ઇંગ્રેજ સરકારના હાથમાં સોંપ્યા. મથુરાસિંહને શાંધાઇ થઇ હિંદ લઈ ગયા ને ત્યાંથી વળી કાબુલ લઈ ગયા. પણ પછી એને પાછા લાહોર આણ્યા, ને પછી છાપાઓમાં પ્રગટ થયું કે ડૉ. મથુરાસિંહને ફાંસીએ ચઢાવ્યા. એ પછી મહેન્દ્રપ્રતાપે રશિયા થઈ જર્મની પાછા જવાનો ફરી પ્રયાસ કર્યો, પણ તેમાં કંઈ વળ્યું નહિ. પછી વળી તેણે પામીરના મેદાનમાં થઇને ચીનના મધ્ય પ્રદેશમાં થઈને પાછા આવવા ખટપટ કરી, પણ તેય નિષ્ફળ ગઇ. છેવટે રશિયામાં બોલ્શેવિક ક્રાન્તિ થયા પછી તેણે ફરી પાછા બર્લિન જવા પ્રયાસ કર્યો અને તેમાં તેને સફળતા મળી. બોલ્શેવિક સરકારે તેનો સત્કાર કર્યો, ટ્રોટ્સ્કી, જેફે વગેરે સાથે તેને વાતચીત થઈ અને ઇ. સ. ૧૯૧૮ની શરૂઆતમાં બર્લિનમાં તે આવી પહોંચ્યા.

કપાળે કપાળે બુદ્ધી મતિ

કાબુલમાં આ મીશન સાથે અફઘાન સરકારને શી વાટાઘાટ થયેલી તે આજ સુધી અપ્રસિદ્ધ જ છે-દુનિયામાં કોઇ તે નથી જાણતું. અમીર હખીબુલ્લાએ મહેન્દ્રપ્રતાપનો મીશનના આગેવાન તથા કચસર અને સુલતાનના સંદેશવાહક તરીકે સારો સત્કાર કરેલો; પણ તેણે મહા યુદ્ધમાં કેમ ન અંપલાવ્યું એ વિષે મતભેદ છે, હેન્ટીંગ કહે કે અમીર પાસે આખું માખું ૬૦૦૦૦ માણુ

સનું લશ્કર, તેમાંય અમલદારો બધા સાઠ વરસની ઉંમરના ધરડા, અને લશ્કરી સરંજામના પણ વાખા. અમીરનું લશ્કર યુદ્ધકુશળ નહોતું. તેથી એની હિંમત ઇંગ્લેન્ડની સામે પડવા ન ચાલી. મહેન્દ્ર-પ્રતાપ કહે કે અમીરે જાતે પોતાને હાથે 'નાણાં, અમલદારો તે હથિયાર વિગેરેની કેટલી મદદ મળ્યેથી પોતે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે' તે લખીને મને આપેલું, પણ હેન્ડીંગેજ બધી બાજુ વણસાડી. કેપટન નીડરમેયર કહે કે અમીર કોઈ પણ રીતે યુદ્ધમાં ઉતરતેજ નહિ. તે તટસ્થ રહેતો. એટલે કોઈ અમુક માણસે બાજુ બગાડી એમ કહેવું ખોટું છે. તેણે એમ પણ કહ્યું કે અમીરની સાથે મહાયુદ્ધ સંબંધે મારે ત્રણ કલાક વાતચીત ચર્ચા ચાલેલી. અમીર કહે કે હું હિન્દની વાત તો સારી પેઠે જાણું છું. ત્યાં તો ઠેરઠેર મારાં માણસો છે. હિંદીઓ ઇંગ્લેન્ડની વિરુદ્ધ (સ્વતંત્રતા માટે) જંગ માંડવાના નથી. હું પોતે અલખત ઇંગ્લેન્ડની વિરુદ્ધ રક્ષણ માટે લડી શકું ખરો. પણ હિન્દવાસીઓ તેમજ તે દેશના રાજાઓ મને કશી મદદ કરવાના નથી. તો પછી ઇંગ્લેન્ડ પર હુમલો કરી મારે નકામું સા માટે માફ સિંહાસન ગુમાવવું ?

અને તુર્કી ?

મીશનના હિંદી તેમજ જર્મન બધાજ સભ્યો એકેમતે કહે કે અમીર તુર્કીની તો ખૂબજ વિરુદ્ધ. તેણે કહ્યું કે તુર્કી આ પેન-ઇસ્લામીઝમની ખટપટ કર્યા કરે છે, તે મુસ્લીમ આલમ પર પોતાનો સક્કો બેસાડવા ખાતર જ છે. મારા દેશનો ખલીફા હું પોતેજ. તુર્કીને હું કંઈ માનતો નથી.

વળી સરદાર નસરુલ્લાખાં ત્રીજીજ વાત કરે. તે કહે કે: સોળ વરસ થયાં હિન્દના મુસલમાનોના સમાગમમાં હું આવ્યો છું. એક વાર અફઘાનિસ્તાન સાથે ઇંગ્લેન્ડની લઠાઈ જાગે, તો અફઘાન છ મહિનામાં હિન્દ આખું સર કરી શકે. તેની તો ગણતરી એવી કે

જોતજોતામાં આખા હિન્દ પર ફરી વળાય, એટલે તે ખરું કહેતો કે અફધાન સાથે ઇંગ્લેન્ડને યુદ્ધ ઝામે એવી પ્રાર્થના હું રોજ કરતો; પણ અમીર તો કહે કે હિન્દમાં ઇંગ્લેન્ડનો અમલ બહુ સખત ઝામી ગયો છે, તેને ઉખેડી નાંખવાનું કામ ઘણુંજ કઠણ છે.

અમીર યુદ્ધમાં ન જોડાયો. પણ તેણે મહેન્દ્રપ્રતાપને બે કાગળો આપ્યા: એક કચસર પર અને બીજો તુર્કીના સુલતાન પર. બંને કાગળો એણે જાતેજ લખેલા. કચસરના કાગળમાં લખેલું હતું કે હું તમારી મૈત્રીનો બૂખ્યો છું. ને સુલતાનને નામે પોતે લખેલો પત્ર મહેન્દ્રપ્રતાપને આપતાં તેણે દહેલુ: અફધાન રાજ તુર્કીના સુલતાનને કાગળ લખી મોકલે એ આ પહેલીજ વાર બને છે.

અમીર પીગલ્થો

ઈ. સ. ૧૯૧૬ના વચગાળામાં ડૉ. મથુરાસિંહનો કાગળ બર્લિન આવી પહોંચ્યા પછી ધરિન થઇ એ મીશનના લોકો પાસેથીજ ખબર આવી કે અમીરની યુદ્ધમાં ઝંપલાવવાની મરજી થઈ છે અને જર્મની સાથે કંઈક નક્કી કરાર કરવા માટે તેણે ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી છે. આ પ્રમાણે બે બાબુથી કાબુલની ખબર આવતાં બર્લિનમાં તો ધમાલ મચી ગઇ. તેજ વેળા કુત-અલ-અમારા પડયું હતું અને તુર્કીની ફોજ ધરિન પર ચઢાઈ કરવાની ખટપટમાં હતી. એ ભારે કટોકટીનો ગાળો હતો. જર્મન સરદારોએ નક્કી કર્યું કે તુર્કી ફોજ ધરિનથી અફધાન સીમાડે આવેલા યઝ્દ શહેરમાં હથિયારો પહોંચાડી દે અને અફધાનોએ ત્યાંથી તે સરંજામ લઇ લેવો. જર્મન સરકારે અમીર સાથે સંધિ કરવા માટે એક ખરડો કરીને કાબુલ મોકલી આપ્યો. પછી પ્રસિદ્ધ થયું કે પ્રો. બરકતઉલ્લા, જે મીશનના બીજા માણસો ચાલ્યા જવા છતાં પણ તેના પ્રતિનિધિ રૂપે કાબુલમાં રહેતા હતા, તેનીજ સમજાવટથી આ કરારની યોજના ઉભી થઈ હતી. પણ ખરડો

કાબુલ પહોંચતાં અમીરે તેના પર સહી ન કરી. તે પછી તો અમીર તુર્કી-જર્મનીને લગતી ખટપટોમાંથી દૂરજ રહેવા લાગ્યો, તેથી એ દિશામાંનો બધો પ્રયાસ ફેગટજ ગયો !

અમીર ઝંપલાવત, તો ?

અમીરે જર્મની-તુર્કીની સાથમાં ઝંપલાવી ઈંગ્રેજ સામે જુદું પોકાયું હોત, તો મહાયુદ્ધનું પરિણામ શું થતે એ કદાપી શકાય તેમ નથી. પણ એટલું તો નક્કી જ હતું કે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં એક ભયંકર બળવો જાગતે, જેને લાહોર કાવતરાં કેસ જેવા મુકદ્દમાથી પતાવી દેવાની ખટપટ નકામી જતે, અને એ વિપ્લવની આગથી આખું ઉત્તર હિંદ ધમધમી જાત. પણ ગમે તે કારણેય અમીર હમીયુદ્લાએ તટસ્થતા જાળવી રાખી, તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત તેને ઇ. સ. ૧૯૧૯માં પોતાનો જીવ ગુમાવીને કરવું પડ્યું. લોકવાયકા એવી છે કે તેના સરદારોએ તેને દેશદોહી રૂપે ગણી લીધો હતો.

હિંદી જર્મન મીશન કાબુલ આવી પહોંચ્યું. તેની તુરતજ પૂર્વે મૌલવી ઉબાયદુલ્લા અને અંજુમને-ઈસ્લામીયાના વિદ્યાર્થીઓ પણ કાબુલ આવેલા. એ ૪૦-૫૦ હિન્દી મુસ્લીમ વિદ્યાર્થીઓનો મનસૂઓ તુર્કી જઈ જેહાદ ઉરફે ધર્મયુદ્ધમાં જોડાવાનો હતો. તેટલા ખાતર તેઓ કાબુલ આવેલા, ને તેમણે ધારેલું કે ત્યાંની મુસ્લીમ સરકાર તેમને તુર્કી જવાની સવડ કરી આપશે; પણ અમીરે તેમને તુર્કી ન જવા દીધા. ઉલટા તેમને નજરકેદી તરીકે જ રહેલું પડ્યું.

અહિં કહેવું જોઈએ કે હિન્દી બળવાવીરો અફઘાનિસ્તાન ગયા તેનું ફળ હિન્દને કશું ન મળ્યું, પણ એ દેશને તો મળ્યુંજ. મહેન્દ્ર-પ્રતાપે ત્યાં રહેતી વેળા અમીરને એશિયાના સ્વતંત્ર દેશોમાં એલ-ચીઓ મોકલવા સલાહ આપી. ઇ. સ. ૧૯૧૯માં અફઘાનિસ્તાન સ્વતંત્ર થતાં જર્મની વગેરે દેશોમાં તેણે પોતાના એલચીઓ મોકલ્યા;

અને આજ કાલ અફઘાનિસ્તાન હિંદીઓને એક પ્રભ તરીકે ગણે છે તે પણ એ મીઠાન કાચુલ ગયેલું તેનુંજ પરિણામ છે.

કમિટીના છેલ્લા પ્રયાસો

ઈ. સ. ૧૯૧૮ની સાલ એ જગતના નસીબની કસોટીનું છેલ્લું વરસ હતું. તેજ વેળા કમિટીની પણ અંતઘડી આવી લાગી. એજ વરસની શરૂઆતમાં કુમાર મહેન્દ્રપ્રતાપ રશિયા થઈને બર્લિન આવી પહોંચ્યા. રશિયામાં બોલ્શેવિકોએ તેમને સાફ માન આપ્યું હતું. મહેન્દ્રપ્રતાપ કચસર અને સુલતાનના હાથે લખેલા કાગળો ઠેઠ અમીરની પાસે લઈ ગયા હતા. તેના જવાબમાં અમીર હખીયુલ્લાએ એ બંને રાજવીઓ પર કાગળ લખીને આપેલા. મહેન્દ્રપ્રતાપે તે કાગળો જેના તેને આપ્યા. કચસર પર જે કાગળ હતો તેમાં ફારસીમાં લખ્યું હતું કે અમીર કચસર સાથે મૈત્રી સ્થાપવા ઇચ્છા રાખે છે. કચસરને મળ્યા કેડે મહેન્દ્રપ્રતાપ સુલતાનને પત્ર આપવા ઇસ્તંબુલ ગયા.

ઈ. સ. ૧૯૧૮ના છેવટના લાગમાં, સુલેહના કરાર થવાનો વખત પાસે આવે છે-બહુજ કામકાજ હવે સંકેલી લેવાનું જોઈએ, એ જાતની લાગણી જર્મન સરકારમાં પ્રગટતી દેખાઈ. સુલેહ થયા પછી બવિખને માટે કમિટી ખૂબ મજબૂત પાયા પર સ્થાપવાનો બહોળસ્ત કરવાનો વિચાર કરીશું એવી વાત આવી, એ વેળા

સાંબળવામાં આવ્યું કે સંધિની બાટાબાટ પેરીસ શહેરમાં થશે. કમિટીના સભ્યોએ મનસૂઓ કર્યો કે આપણે ત્યાં હિન્દના પ્રતિનિધિ રૂપે જઈ હિન્દનો દાવો રજુ કરવો. એ મનસૂઆ સંબંધે જર્મન પરદેશખાતાએ જવાબ દીધો કે જો ક્રાન્સવાળા તમને રજા આપે તો અમારે એ સંબંધે કશો વાંધો નથી.

પણ બાવીને કેણુ બદલી શકે છે ? જો જમહૂઆપી મહાયુદ્ધનું પરિણામ જીદુંજ આવ્યું હોત અને વરસાંઈ (વરસેલીસ) ના કરાર જીદેજ રૂપે ઘડાયા હોત તો ઇંગ્રેજ સરકારે ૧૯૧૬ની સાલમાં એ કરાર વેળા જો બધા અડેખાંબડેખાં હિન્દીઓને ચીડીયાખાનાના પ્રદર્શન રૂપે પેરીસ આપ્યા હતા તેને બદલે બર્લિનની હિન્દી-સ્વાતંત્ર્ય-સમિતિના સભ્યોજ હિન્દના સ્વાત્મ-નિર્ણયના અધિકાર માટે લડત ચલાવવા-પોતાનો દાવો રજુ કરવા ત્યાં ગયા હોત, અને એમાં તેમને મધ્ય યુરોપના તમામ રાજ્યો તરફથી ટેકો પણ મળ્યો હોત !

એ વેળા કમિટીએ સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં પોતાની એક શાખા ઓષ્ટ્રીસ કાઢવાની અને બર્લિનમાંથી બળવાપ્રવૃત્તિનું મુખપત્ર-છાપું કાઢવાની ખટપટ કરી. પણ એટલામાંજ જર્મનીમાં બળવો ફાટી નીકળ્યો. એ અણુધારી ધમાલમાં હિન્દને લગતી બધી પ્રવૃત્તિ પડી ભાંગી. એ બળવાને પરિણામે જર્મનીની સરકારી લગામ સમાજવાદીઓના હાથમાં ગઈ. તેમણે કમિટીને વચન આપ્યું કે પેરીસમાં કરાર વેળા હિન્દના સ્વાત્મ-નિર્ણયના હકની વાત જરૂર કાઢીશું. એમ લાગે છે કે જર્મન સમાજવાદીઓ તે વેળા સમજૂતિના કરાર થઈ એવી આશા રાખતા હતા. કેમકે તે વેળાના સમાજવાદી મુખ્ય વજીર શીડમેન (Scheidemann) છાપાના ખખરપત્રીઓને કહેલું કે હું પેરીસમાં પૂર્વના દેશોને લગતો સવાલ ઉપાડવાનો છું. વળી એ વેળા પરદેશ ખાતાએ પણ હિન્દની રાજદારી વસ્તુસ્થિતિ સમ-

જ્યાં માટે કમિટીને એક હેવાલ તૈયાર કરવાની ભલામણ કરી, જેથી એ હેવાલ વાંચીને જર્મન મુત્સદ્દીઓ પેરીસમાં હિન્દનો વિષય ચર્ચા શકે. એટલા ખાતર કમિટીએ પરદેશખાતા પ્રતિ એક નિવેદન મોકલ્યું અને અરજ કરી કે તમારી સરકારે કરાર થતી વેળા હિન્દનો સવાલ ઉપાડવા કૃપા કરવી. આ નિવેદનપત્રને જ “હિન્દની સ્વતંત્રતાની માંગણી—India's Demand for Freedom” નામની ચોપડી રૂપે ઇંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ ને જર્મન ભાષામાં છાપી વહેંચી હતી.

તે પછી ૧૯૧૯ની સાલની શરૂઆતમાં સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં આંતર-જાતીય સમાજવાદી પરિષદની એક બેઠક મળી. કમિટીએ ત્યાં હિન્દનો સવાલ ઉપાડવા પોતાના એ સભ્યોને ત્યાં મોકલ્યા અને એક નિવેદન પણ મોકલ્યું; પણ શું ઇંગ્રેજની સત્તાનું મહાત્મ, કે માનવીઓની સર્વાંગી મુક્તિને અંખનારી અને અત્યાચારગ્રસ્ત પ્રજાઓનું રક્ષણ કરવાવાળા એ સમાજવાદી પરિષદે એ નિવેદનને ફાળુ ભણે ક્યાં દેકાણે પાડી દીધું, તે ઇશ્વર જાણે!

પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અહિંનની બળવા સમિતિ પહેલાં છુપી મંડળી હતી; પણ ઇ. સ. ૧૯૧૫ના છેવટના ભાગથી તેણે યુરોપની સામાન્ય પ્રજા સમક્ષ પણ હિન્દની સ્વતંત્રતાના વિષયનું પ્રચાર કાર્ય શરૂ કર્યું. એ માટે કમિટીએ જાતજાતની ચોપડીઓ તથા મેનીફેસ્ટાઓ—

નિવેદનો જુદી જુદી ભાષાઓમાં લખી છપાવી યુરોપમાં વહેંચવા માંડ્યા. તે પછી જે ઘણાંક હિંદ-વિરોધી લેખો યુરોપી છાપાંઓમાં પ્રગટ થતા તેના જવાબ આપવા માટે છાપાંઓમાં લેખો પણ મોકલવા માંડ્યા. આમ ઘણી જાતની ચોપડીઓ અને પુસ્તકો બહાર પડ્યાં, જેમકે: (૧) Is India Loyal?—હિંદ વફાદાર છે? (૨) British Rule in India Codemned by the British Themselves હિંદમાંનું બ્રિટીશ રાજ્ય—બ્રિટીશ લોકોજ તેને ધૂતકારે છે (૩) True Verdict for India—હિંદ માટેનો સાચો નિર્ણય. (૪) A History of ten years fight for India's freedom—હિંદની મુક્તિ માટેની લડતનાં દશ વર્ષનો ઇતિહાસ. (૬) India's Demand for Freedom—હિંદની સ્વતંત્રતાની માંગણી (૭) Socialist Conferences on British rule in India. હિંદમાંના બ્રિટીશ રાજ વિષે સમાજવાદી પરિષદો શું કહે છે?—એ અને એવી બીજી પણ ઘણી ઘણી ચોપડીઓ બહાર પડી.

બ્રિટીશ સરકારે આ બધી ચોપડીઓની હિંદમાં આયાત બંધ કરી. આ બધાં પુસ્તકોમાંથી બેનો ઇતિહાસ રસીલો છે. એક પર લખેલું કે Published by the Indian National Party—હિંદી રાષ્ટ્રપક્ષ તરફથી પ્રસિદ્ધ અને લંડનમાં મુદ્રિત ! ઇ. સ. ૧૯૧૮માં સ્વીઝ સરકારે ‘એનાર્કીસ્ટ કાવતરું’ નામે એક કેસ ઉભો કર્યો. એ કેસમાં કેટલાક હિન્દીઓને બેરબી માર્યા હતા. તેમાં ડૉ. બ્રાઈસ-Brais નામે એક ઓસ્ટ્રીયન યાદુદીએ સાક્ષી આપી હતી. એ માણસને સારું સંસ્કૃત આવડતું હતું. તેણે અદાલતમાં જણાવ્યું કે: મહાયુદ્ધ પહેલાં ઘણા વખત પૂર્વેથી હું ઇંગ્લેન્ડ સરકારના જાસુસ તરીકે પેરીસમાં હિંદી બળવાવાદીઓમાં બળેલો અને એ કામકાજને અંગે જ સ્વીટઝરલેન્ડમાં આવેલો. ત્યાં કોઈક

વિશ્વવી સાથે વાતચીત થઇ અને યુધ્ધ વેળા ખીજ પણ બણાકની સાથે મારે ઓળખાણ થઇ.....

આ માણસે એ કેસમાં બણી બણી વાતો રજુ કરી હતી. ઈ. સ. ૧૯૧૬માં બળવાવાદીઓને ખબર પડી ગઇ કે એ ઇંગ્રેજનો જાસુસ છે ને તેથી તેમણે સાવધ રહેવા માંડ્યું. રાઉલેટ કમીશનના હેવાલમાં બર્લિન કમિટીની ઉત્પત્તિ વિષેની જે જુદી વિગત છે, અને 'અમુક માણસે સ્લીટઝરલાંડથી બર્લિન જઈ હિંદી રાષ્ટ્રીય પાર્ટી સ્થાપી' એવી જે ખોટી વાત છે તે આજ માણસે આપેલી; અને 'રાષ્ટ્રીય પાર્ટી' સંબંધની ખબર તો આ ઉપર બતાવી તે ચોપડીમાંથી જ ઉઠ્યકી લીધેલી લાગે છે. જે માણસને કમિટીના સ્થાપનકર્તા તરીકે રિપોર્ટમાં જણાવ્યો છે તે તો બર્લિનમાં કામ શરૂ થયા કેડે ધણે લાંબે કાળે ત્યાં આવેલો ને માત્ર આ જાસુસ તેનેજ આગળથી ઓળખતો હતો. એમ લાગે છે કે એ જાસુસના તડાકા અને પેલી ચોપડી પરના પ્રકાશનું નામ એ બેના બેગા મેળથી રાઉલેટ રિપોર્ટમાં બર્લિન કમિટીની સ્થાપનાનું ગપ્પું ગોઠવી બેસાડવામાં આવ્યું છે. પછી લોકોને મોઢે (ખાસ કરી ઇંગ્રેજના જાસુસોને મોઢેજ) સાંભળ્યું છે કે લંડનમાં આ ચોપડી છપાઇ છે એવું જ્ઞેઇ તે કયા છાપખાનામાં છપાઇ છે તે શોધી કાઢવા પોલિસે આસમાન પાતાળ એક કીધેલાં.

કમિટી આખા યુરોપમાં ખૂબ પ્રચાર કરતી હતી. તે કામ અટકાવવા માટે ઇંગ્રેજ સરકારે ખૂબ પ્રયાસ કરેલો. એ વેળા સર ભાવનગરીએ (માણેકજી ભાવનગરી) લખેલી Verdict of India ની ચોપડી બહાર પડી. તેમાં લખેલું હતું કે હિંદીઓ તો પૂરા વફાદાર છે ને જે અંગ્રેજદ્રેષી બળવા-પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે તે તો છૂપે નામે જર્મનોએજ લખેલાં છે. આ ચોપડીને જુદી જુદી ભાષામાં પ્રગટ કરવામાં આવી. પણ કમિટીએ એના જવાબમાં

પોતાનું ત્રીજું પુસ્તક True Verdict for India જુદી-જુદી ભાષામાં બહાર પાડી સારી પેઠે વહેંચ્યું.

ઈ. સ. ૧૯૧૮માં કમિટીએ બીનતારી સંદેશ પદ્ધતિ મારફતે હિન્દ સંબંધે પોતાની વિચારણા ચોમેર મોકલવા માંડી; જેમકે— લોર્ડ જોર્જ હિન્દ વિષે દર્શાવેલા અભિપ્રાયનો વિરોધ, મોન્ટેગુ ચેમ્સફોર્ડ સુધારાનો વિરોધ વગેરે. કમિટીના આ વિચારો યુરોપના જુદા જુદા દેશોના છાપાઓમાં પ્રગટ થતા. એ વેળા નવા સુલતાનને તેના અભિષેક સંબંધે અને મીસરના ખેદીવને જર્મનીમાં આવ્યા સંબંધે અભિનંદનના તાર કમિટીએ કર્યા. ખેદીવે જવાબ આપતાં હિન્દ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ પ્રગટ કરી. આ પ્રમાણે તાર અને રેડીયો-ગ્રામ (બીનતાર) દ્વારા ચોમેર ખબરો મોકલાતી. હિન્દના સ્વતંત્ર પંથીઓની પ્રવૃત્તિનું પ્રચારકાર્ય યુરોપમાં આ રીતે થતું. એ ઉપરાંત ઈ. સ. ૧૯૧૮ની સાલમાં શ્રી ૦ ચંપકરામન પિલાયએ જર્મનીમાં બ્રમણ કરી ઠેરઠેર હિન્દ વિષે બાષણો પણ આપ્યા હતાં.

સ્વીટઝરલંડમાં જસુસો આવે છે—

આસ્માનનો ચાંદ

ઈ. સ. ૧૯૧૫-૬ના શિયાળામાં મહેન્દ્રપ્રતાપનો 'ખાનગી સેક્રેટરી' મી. x x x સ્વીટઝરલંડના જીનીવા શહેરમાં જઈ જર્મન એલચીખાતામાં રજુ થયો; ત્યાંથી તેણે કમિટીને એક

પત્ર લખ્યો કે: રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપે હિન્દમાંના રાજા x x x ને કાગળ લખ્યો છે; તે પરથી તે રાજાએ પોતાના મિત્ર-x x x રાજાને યુરોપ મોકલેલ છે. તે હાલ પેરીસમાં રહે છે અને તે પોતે તે રાજાનો ખાનગી સેક્રેટરી બનીનેજ અહિં આવેલો છે, કેમકે એ રીતે ઇંગ્લેન્ડને શક પડ્યા સિવાય એમરે ફરવાની સવડ તે મેળવી શકે છે. તેણે બીજું એમ પણ લખ્યું કે દેશમાં અમુક રાજાઓ બળવો શરૂ કરવા તૈયાર છે પણ તેઓ એવી ખાતરી માંગે છે કે જર્મનીને હિન્દનો કબજો મેળવવાની કશી ઇચ્છા નથી. ને વધુમાં તેઓ પૈસાની મદદ માંગે છે.

આ પત્ર મળતાં કમિટીએ ડા. પ્રભાકરને તરત જીનીવા મોકલ્યા ને સાથે સાથે એક મોટો જર્મન અમલદાર પણ ત્યાં ગયો. પેલાની સાથે મેળાપ થવાથી એ બંનેને ઘણો આનંદ થયો.

એમણે જે રિપોર્ટ કર્યો તે બહુ ઝમકદાર હતો. કમિટીને તો જાણે આરમાનનો ચાંદ મળ્યો! એા હો હો...આ તો ખિતાબ-ધારીઓ પણ બળવામાં જોડાય છે! પણ કમિટીને એટલું ન સમજાયું કે આ બધા “રાજાઓ”ને બળવો કરવો છે, છતાં તેઓ પૈસાની બીજા માંગવા તો જર્મની પાસે પાલવ પાથરે છે! શરમાવા જેવું નહિ? ગમે તેમ પણ પેલાને ૩૦૦૦ પાઉંડ તેના મોલિક x x x રાજાને આપવા માટે અપાયા. અને જર્મન સરકારે કમિટીને એક કાગળ આપ્યો, તેમાં એમ લખેલું હતું કે: x x x રાજાને કહેજો કે હિન્દોઓ રાષ્ટ્રીય રાજતંત્ર ગોઠવી શકશે તો જર્મની તરતજ તેનો એક સ્વતંત્ર સરકાર તરીકે સ્વીકાર કરી લેશે. જર્મન સરકારે પહેલેથીજ કબુલ્યું હતું કે હિન્દના વિપ્લવીઓ હિન્દમાં પોતાનું રાજ-તંત્ર સ્થાપન કરી શકે, તો પછી તેને સ્વતંત્ર રાજ્ય ગણીને તેની સાથે દોસ્તી દાવે અમે બંધાયલા રહીશું.

રાજતંત્રનો ખરડો

સાથે સાથે જર્મનીના મુખ્ય વજીરે જે કાગળો હિંદના મહારાજાઓ પર લખી મહેન્દ્રપ્રતાપ સાથે મોકલ્યા હતા તે સૌ કાગળોની છબીઓ પાડી (નકલો) પણ એને આપવામાં આવી. કેમકે પેલો ઉપર બતાવેલો વિપ્લવી રાજા એ કાગળો વાંચવા ઇચ્છતો હતો. બળવો કેવી રીતે કરવો, અને કામચલાઉ રાજતંત્ર કયા પ્રકારનું સ્થાપવું, તેને માટે કમિટીએ એક ખરડો પણ કરી આપ્યો. કમિટીએ તેને કહ્યું કે આ કામચલાઉ રાજતંત્રમાં હિન્દી તેમજ મુસ્લિમ પ્રતિનિધિત્વ બરાબર સરખે હિસ્સે રાખવું અને લોકોના આગેવાનો તથા બીજા ખાનદાન માણસોને લઈને તંત્ર રચવું. આ બધી સૂચના અને નાણાં લઈને ૨૦ x x x જીનીવાથી બહાર પડ્યા. થોડા મહિના પછી તેણે પાછા આવીને કહ્યું કે કમિટીની સૂચનાનુસાર કામચલાઉ રાજતંત્રની રચના થઈ રહી છે. આગેવાનો જર્મનીના કાગળ વાંચી ખૂબ રાજી અને ઉમંગી બન્યા છે. વસંત ઋતુમાં બળવો શરૂ થશે, વગેરે.

મહાત્માનો પુત્ર

પણ નક્કી કરેલો વખત વીતી ગયો, ને હિન્દમાં તે પેલો દરાબ્યા મુજબનો બળવો જાગ્યોજ નહિ તથા આ માણસ વિષે પણ બીજી બબર મળી શકી નહિ. એ છેલ્લવહેલો સ્વીટઝરલંડમાં આવ્યો ત્યારે એણે કમિટીને રિપોર્ટ કરેલો કે પેરીસ તથા લંડન ખાતે હિન્દી સિપાઈઓમાં પ્રચારકામ કરવા માટે બે કમિટીઓ સ્થપાઈ છે. અને તે બંનેના સભ્ય ફલાણા ફલાણા છે. પણ સભ્ય તરીકે જેમનાં આમ એણે નામ લખેલા, તે બધા તો એક પછી એક સ્વીટઝરલંડમાં જસુસગીરી કરવા માટે પધાર્યા. તે પછી કમિટીને મનમાં શંકા પેડી કે પેલાની 'રાજરજવાડા બળવો

કરશેની વાત કેવળ ગપ્પાટક ને ઠગાઇભરેલી હતી. ખેદની વાત છે કે એ માણસ ઉત્તર હિંદના એક જાણીતા ધર્મનેતા-ધાર્મિક આગેવાનનો દીકરો હતો ! તેને ઠગારા તરીકે અથવા ઇંગ્રેજના જસુસ તરીકે ગણવો-તેના પર સંદેહ લઇ જવો એ કોઈથી બનેજ કેમ ? પણ એ હુમ્યાએ ભારે ઠગખાજી ચલાવી એમ કમિટીને ધીમે ધીમે માલમ પડ્યું. છતાં અમુક મહાત્માનો પુત્ર-જેના કપાળ પર અમુક ગુરૂકુળમાં સતત પાર વરસ રહી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યાનો સિલ્કો હતો તે -તે વળી અંગ્રેજનો જસુસ બની શકે ?-એ વાત જર્મનો તેમજ હિન્દીઓને ગળે ઉતરતી નહોતી !

ધોગળ ? !

એટલામાં ન્યુયોર્કથી સમાચાર આવ્યા કે તે ભાઇ અહિં આવેલ છે અને અહિંના આગેવાને તેને આશરો આપેલ છે. ત્યારે સંદેહનું ખંડન કરવા ખાતર તેને તાર કરીને પૂછાવ્યું કે : તમે તમારા માલિક પેલા બળવાગ્રેમી રાજાને વિષે વાત કરેલી તે પેરીસમાં કથી હોટલમાં રહે છે ? અને પેરીસ તથા લંડનમાં સિપાઇઓમાં કામ કરવા માટે જે જે મંડળી સ્થાપન કરવામાં આવેલી તેના નામદામ વગેરે વિષયો જણાવો. કેમકે કમિટીને યુરોપના તથા હિંદના છાપાઓમાં પૂરેપૂરી તપાસ કરવા છતાં રાજા અમૂકસિંહ, જે કોઈકે ધારાસભાનો સભ્ય છે ને વળી સરકારનો મોટો ખેરખાં મનાય છે તેનું નામ યુરોપના મુસાફરો તરીકે મળી શક્યું નથી.

અને પછી ન્યારે પેરીસની હોટલનું ઠેકાણું મળ્યું ત્યારે તો જુદા ભારે ઝામેલું. તપાસ કરવાનુંજ બને તેમ નહોતું.

ગોલા લદાઈ

ને પેલા જે જણા જેનાં નામ સિપાઇઓમાં પ્રચાર કરનારા તરીકે એણે જણાવેલા તેમણે એક પછી એક, સ્વીટ્ઝર-

લાંડમાં પોત પ્રકાશ્યું. પહેલો જીવાન હતો. તેણે પોતાને ડાક્ટર અને આ 'મહાત્મા પુત્ર'ના સગા ભાઈ તરીકે જર્મની પાસે ઓળખાવ્યો હતો. તેણે કહ્યું કે હું દક્ષિણ ફ્રાન્સમાંના સિપાઈઓમાં કામ કરું છું. પણ તેનું મુખ્ય કામ હતું બીજા 'કાર્યકર્તા'ને ગાળો દેવાનું; જેમકે: અરે, એની પાસે તો પોતીકા કંઈ પૈસા નથી. સ્વીટ્ઝરલાંડમાં એ શું કરે છે? નવાબી ઠાઠથી રહે છે. ખાય છે, પીયે છે, ને મજા કરે છે. ઘણું કરી જર્મનીજ એને ખવડાવે છે.

વળી એની સામે પેલો બીજો કહે: એજ એવો છે, એ કંઈ મહાત્માજનો પુત્ર નથી. એની ચાલચલગત સંદેહજનક છે.

સામાન્ય લોકો જાણતા નથી કે જસુસો હંમેશાં જાહેર રીતે એક બીજાને ગાળોજ દે છે. આવા માણસોને એજન્ટ-પ્રોવોકેટયુર Agent Provocateur કહે છે ને આ બે માણસો એવી રમત લઢાવવા માટેજ સ્વીટ્ઝરલાંડ આવેલા.

સૂર્યવંશી સિસોદિયા

પેલો બીજો પણ કોઈ 'ખડો' માણસ હતો. તે પોતે 'સૂર્યવંશી' હતો. તેનું નામ ઠાકોર યશોરાજસિંહજી સિસોદિયા સરદાર; અને એ નામે તે પોતાને સ્વીટ્ઝરલાંડમાં "રાજ કુંવર" તરીકે ઓળખાવતો. ઇ. સ. ૧૯૧૬ના આગસ્ટ મહિનામાં તે અચાનક સ્વીટ્ઝરલાંડમાં આવી ખડો થયો. ત્યાં એક યુકેનિયન (એની સાથે જર્મન એલચીખાતાને ખૂબ સંબંધ હતો, છતાં પાછળથી બીજી રીતે ખબર પડી કે એ ઈંગ્રેજનો જસુસ હતો) સાથે જર્મન એલચીખાતામાં એણે દર્શન દીધાં અને કહ્યું કે બધા રાજપૂત રાજાઓ ખૂબ ગુસ્સામાં છે, તેઓ બળવો કરવાની તૈયારીમાં છે ને જર્મનની મદદ માંગે છે. એટલા ખાતર * * * રાજા, * * * ઠાકોર અને * * * રાવળને તેમણે જર્મની સાથે વાટાઘાટ મલાવવા મોકલ્યા છે. એણે બળવો કરવા માટેનો એક લાંબોચોક્કસ

પ્રધાન પણ ખતાવ્યો. પણ તેની બધી વાતોનો સર સૌથી મોટો એકજ સંબંધાયા કરતો કે: રાજપૂતો હિન્દમાં સૌથી શ્રેષ્ઠ છે, અને હિન્દના બાદશાહી સિંહાસનને માટે સૌથી પહેલો દાવો સિસોદીયા વંશનોજ હોય શકે. પોતાનું ગૌરવ દેખાડવા ખાતર તે એક ભાંગેલી તલ્લવાર અને જીનું પુરાણું ચપકન (ઝબ્બો) ખતાવતો. તે કહેતો કે આ તલવારનો ઉપયોગ મારા મૂળ વડવા શક્તિસિંહે હલદીઘાટના જીલ્લામાં કર્યો હતો!

આરીતેડી વાતો

ધણા દિવસ સુધી એ આમ આરીતેડી વાતો ફેંક્યાજ કરતો. જેમ કે: બધું વાર રિલીફ ફંડ, યુદ્ધ સહાય ફંડ જે હિંદમાં છે તે સરકાર લંડનમાં મુસલ્માનો (અમીરઅલી ને આગાખાન)ના તાબામાં આપે છે તેથી રાજપુત રાજાઓ ખૂબ ગુસ્સે થયા છે. વળી તે અમુક રાજાના અમુક ગોટાળાના તડાકા હાંકતો; ઇડિયા ઓશીસ-હિંદી વજીરની ઓશીસની ખાનગી ખાનગી વાતો વર્ણવતો અને એમ પણ બોલેલો કે હિંદી રાજાઓ લઢાઈમાં મદદ કરે, તેના બદલા તરીકે સરકારે રાજાઓની બનેલી એક કાઉન્સિલ રચવાનું પંચુ ધાર્યું છે! આ ખાનગી ખબર તેણે ઈ. સ. ૧૯૧૬ના સપ્ટેમ્બરમાં આપી. ગમે તેમ, પણ કમિટીના પ્રતિનિધિએ તેની ઢંગધડા વગરની વાતોને ચોકખી કરવા માટે તેને કહ્યું કે એક નિવેદન લખીને તમે જર્મન સરકારને મોકલી આપો. આ નિવેદનમાં એણે લખ્યું કે “ગયા દશ વરસ થયાં હિન્દમાં રાષ્ટ્રીય ચળવળ ચાલે છે. આજે ભારત સ્વતંત્રતા વાંછે છે, અને જર્મન રાજકુવરો રાજપુતાના ફર્યા તેને અંગે રાજાઓને જે ખર્ચ થયો છે તે જોતાં આજે જર્મન સરકાર તેમની સ્વતંત્રતાની લડતમાં મદદ કરે તો તે ખર્ચ ચોથે હિસ્સે પાછો વાળી શકે.” આ નિવેદન મોકલી વળી પાછો તેને જવાબ પણ જોઈતો હતો; પણ કમિટીને તેના પર શક હતો. તેથી

તેના હાથમાં લેખી કથુંજ અપાયું નહિ. ફક્ત મોંઘાનો જવાબ અપાયો કે જર્મની સાથે હિંદનો દોસ્તીદાવો સ્થપાયો છે; અને હિંદના રજપુત રાજાઓ બળવો કરશે તો જર્મની તેમને મદદ કરશે. તે પછી 'હું વિશ્વવની પ્રવૃત્તિ કરવા દેશ જાઉં છું' એમ કહીને એણે અમુક ખાસ કામને માટે ૨૦૦૦૦ સ્વીઝ ફ્રેંકની રકમ લીધી અને તે માટે તેણે પોતાની સહીથી સ્પષ્ટ રસીદ આપી.

ઉઠાંગ વાતો

એને પણ પેલા અમુકસિંહ રાજાના પેરીસ આવવા બાબતની ખબર પૂછવામાં આવેલી: તે કહે: ઓહો, એ તો મારો સગો છે. પણ એ તો કદિય યુરોપ આવ્યોજ નથી. એ તો સરકારનો એકદમ ખેરખાં છે, ને કોઈક જાસુસે એને આફતમાં લાવવા માટેજ એનું નામ કમિટી આગળ આ રીતે રજુ કર્યું હશે. જવાબમાં અને ફરી પૂછાવ્યું કે: તમને ફલાણો (પેલો મહાત્મા પુત્ર) કેવોકે લાગે છે? સંદેહજનક ખરો કે? ત્યારે એ કહે: ના, ના! એના પર શક લાઇ જવા જોવું નથી.

ફરી પૂછ્યું: પણ ત્યારે આ ખબર (પેલા અમુકસિંહ રાજા વાળી) એ 'મહાત્માપુત્ર' આપી હોય તો?

જવાબમાં એ કહે: એ રાજા યુરોપ આવ્યો છે એ હું માની નથી શકતો. કયાંક પણ કોઇએ ગોટાળો ચલાવ્યો છે એ વાત નક્કી.

કમિટીના પ્રતિનિધિને આ બધી વાતચીતને અંતે લાગ્યું કે આ માણસ કયાં તો ગધેડો છે-ખેવકુદ છે, અથવા તો ગુપ્તચર-જાસુસ છે. વળી એમ પણ એને લાગેલું, ને એણે કહેલું કે એ જાસુસ હોય તોયે કેવળ કાચો જાસુસ છે-નવો નિશાળીયો છે. એ માણસ જાસુસ હશે તોય જો જાળમાં તે એક વેળા ફસાયો છે તેજ જાળમાં ફરી વાર ફસાવાને પણ એ આવશ્યક.

તડાકા તડા

અન્ય પણ તેમજ. ત્રણ મહિના પછી અચાનક જર્મન એલચી ખાતામાં કમિટીના પેલા પ્રતિનિધિના નામ પરજ એક કાગળ આવી પડ્યો કે “હું માતૃભૂમિનાં દર્શન કરી અહિં પાછો આવ્યો છું. મળવાની કૃપા કરજો.”

આ વેળા એના પર કડક નજર રાખવામાં આવી અને સખત જાપતાથી એ શું શું કરે છે તેની માહિતી મેળવવા બંદોબસ્ત થયો. એણે આવીને ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયામાં છપાયેલી એક ખબર, પોતે ખરેખરજ હિન્દુસ્તાન ગયેલો હતો એના પુરાવા તરીકે બતાવી. એ છાપામાં લખેલું હતું કે મિ. x x x ઘણે દહાડે સ્વદેશ પાછા આવ્યા છે અને ઉદયપુરના મહારાજાએ જાહેર દરબારમાં તેને એક જુની તલ્વાર અને કીમતી પોશાક સન્માનપૂર્વક બક્ષીસ આપ્યાં છે. તેણે એ પોશાક પણ સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં જર્મનોને વિશ્વાસ મેળવવા માટે બતાવ્યો. પણ એ તો પેલોજ, એણે આગળ બતાવેલો તેજ હતો. વધુમાં આ વેળા તેણે આગળ કરતાં પણ અજળ તડાકા હાંક્યા. દાખલા તરીકે એના કહેવા મુજબ એ લખનૌ કેંગ્રેસમાં ગયો હતો. ત્યાં બ્રૂપેન્દ્રનાથ બસુ અને સરોજિની નાયડુ વગેરેને મળ્યો હતો. કે. ૭૦ ગુપ્તેએ એક રાષ્ટ્રીય લશ્કરી ટુકડી તૈયાર કરવાનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. વળી ઇડરના પ્રતાપસિંહે એને કહ્યું કે મેં જર્મન કચસરની મુલાકાત કરેલી છે, પણ હું આ ઘડપણમાં હવે બેવફા ન થઈ શકું. પણ મારા ખાનગી કારભારીને જર્મનો સાથે વાટાઘાટ કરવા સ્વીટ્ઝરલેન્ડ મોકલી આપીશ. વળી સાધારણ તથા ફલાણા મહારાજાએ પોતાના ખાનગી કારભારીઓને મોકલ્યા છે. એ વધુમાં કહે કે હું એમનો એક અગ્રગામી દૂતજ છું; ને જર્મન સરકારે મીસર પર ચઢાઈ કરવા માટે શાધ્વાન કર્યો છે તે જાણવાને આ હિન્દી રાજવીઓ ખાસ આતુર છે.

૮૦૦૦૦ આપો !

એ માણસની વાતો એવી અસંભવ અને ત્રુટક છૂટક અદર-તાલ જેવી હતી કે પ્રથમથીજ એ ઇંગ્રેજનો જસુસ હશે એવો વહેમ ગયેલો. જર્મન અમલદારોએ તો એની સાથે વાતચીત થયા કેડે કહ્યું કે એ માણસ ઇંગ્રેજનો જસુસ છે તેમાં કશીજ શંકા નથી. પણ તેમણે એમ સુદ્ધાં કહ્યું કે એ ચોરટો પોતાને ઉદેપુરના રાજના સગા તરીકે ગણાવે છે, એટલે કે ઇંગ્રેજની ભાડુતી જસુસ-ગીરી કરવામાં મહારાજાનું નામ મોજથી ઠંડે કહેજે વાપરે છે, એટલે એ પહેલા નંખરનો ડામીસ દેખાય છે. મહારાજાને જે અપાર હાનિ થાય તેનો વિચાર કરવા જેટલી પણ (એની સ્વાર્થ-સાધનામાં) એને મુરબ્બત છે ?

આ વેળા આવનાંજ ખંદાએ જર્મનો પાસે ૮૦૦૦૦ ફેંકની માંગણી ખર્ચ તરીકે રજુ કરી. એ તો કહે, કે જર્મનોને માટે હિન્દુભરમાં એમને ધૂમતાં એટલા પૈસા તો મારા ખરચાઈ પણ ગયા છે એટલે તે તો જર્મનોએ ભરપાઈ કરવા જ પડશે ? જર્મનોએ એને કેટલોક વખત પોતાની નજર હેઠળ રાખી મૂક્યો, પણ એણે જણાવ્યા મુજબના પેલા ખાનગી કારભારીઓનું તો સ્વીટઝરલંડ ખાતે પ્રાગટ્ય થયુંજ નહિ ?

છેવટે ૧૯૧૭ ની સાલમાં ખખર આવી કે જર્મનીના એજન્ટની સાથે વાતે વાતે ખંધાઈ જતાં એને પોતાનેજ મોઢે કબુલ કરવું પડ્યું કે હું ઇંગ્રેજનો જસુસ છું. ગમે તેમ પણ એવું લાગ્યું કે એ ખંદો ખને ખાજુએથી પૈસાનો હાથ મારવાના તાલમાં રમતો હતો. જર્મનોએ કહ્યું કે એને કંઈ ઇંગ્રેજ પર હેત ઉભરાઈ જતું નથી; તેમજ એ જર્મનીનો પણ મિત્ર તો નથીજ.

મહાયુદ્ધના ગાળામાં કમિટીની સામે ઇંગ્રેજ સરકારે આમ કોટલા જસુસ જોડવેલા તે બધાએ પકડાઈ ગયેલા. કેટલાકને તો

કેદમાં પણ નાંખેલા. મૂળ વાત એ કે જેમ જેમ મહાત્મક લાંબાતું લાગ્યું, તેમ તેમ વિપ્લવીઓની યોજનાઓ ઇંગ્લેન્ડની જાણમાં આવતી ગઈ; ને ખીજી બાજુ તેમના જસુસો પણ એક પછી એક કમિટીના હાથમાં ફસાઈ પડવા લાગ્યા. એ જસુસો બેવકૂફ અને નકામા હતા. અરે, લાંડનના બધાજ ભટકેત્રદાસો પૈસાને લોભે એ કામમાં ધુસી ગયા હતા !

કોયડો ઉકલ્યો

એ વેળાનો ખાસ કોયડો એજ હતો કે પેલા ‘મહાત્મા પુત્ર’નું શું છે ? તે ખરેખરજ ઇંગ્લાંડનો જસુસ હતો કે નહિ ? પેલા રજપૂત વીરે કહ્યું હતું કે ઇ. સ. ૧૯૧૫ની સાલમાં એ જુવાન લાંડન ગયેલો ત્યારે પોલીસે તેને પકડેલો અને પૂછેલું કે તું આ બધા પૈસા ક્યાંથી લાવ્યો ! આ તો નક્કી જર્મનીએ આપેલાં નાણાંજ લાગે છે. તે પછી એ પહેલી જ વાર અમેરિકા ગયો અને પાછો ફરતાં ઉપલી અફઘન ગપકથાઓ લઈ સ્વીટઝર-લાંડમાં રજુ થયો. તે વેળા કમિટીના કેટલાક મુસલમાન સભ્યો બોલેલા, કે આ જુવાનિયો મોજ ફાવે તેમ યુરોપ અમેરિકામાં ભટકે છે, તો તેની પાછળ કંઈક ધૂપું રહસ્ય હોવું જોઈએ. એ ઉપરથી સાવચેત રહેવું બહુ જરૂરી છે, કેમકે મહેન્દ્રપ્રતાપ સ્વીટઝરલાંડમાંથી જતા રહ્યા છે. ઇંગ્રેજ સરકાર સારી પેઠે જાણે છે કે તે અફઘાનિસ્તાન ગયા છે. અને આ તેનો સાથી ને સેક્રેટરી (!) કમિટી સાથે સંબંધમાં હોવા છતાં મોજથી ચોમેર ભટકે છે. તે છતાં ઇંગ્રેજ પોલિસ તેને પકડતી નથી એનો અર્થ શા ? એમાં કંઈક ભેદ હોવો જોઈએ. પણ ખીજી બધાઓને ભરોસો ન પડ્યો કે આ જુવાન વિશ્વાસઘાત કરી શકે. મહાત્મક પછી સંભળાયું કે ખીજી વાર એ જુવાન અમેરિકા ગયેલો ત્યારે બહાર મંડળમાં જાતજાતની ધમાલ ઉભી કરી આવેલો. છેવટે આવાં

આવાં કારણે સૌને લાગ્યું કે એ મહાત્માપુત્રે ખરેખર કમિટીને હથેળીમાં ચાંદ બતાવ્યો છે. પહેલાં ધણાકને લાગેલું કે તે બનતાં સુધી કોઇક ચોરટાઓ અથવા જાસુસોના હાથમાં રસાયો હશે; અને તેમણે એને, કમિટી પાસે પૈસા કઢાવવા સાર, પેલી રાજશુવાળી બનાવટી વાત આપીને સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ મોકલ્યો હશે. પણ છેવટે જ્યારે જણાયું કે તેની બધીજ વાતો જૂઠી છે ને તેણે બતાવેલા બધાજ માણસો જાસુસ છે ને એ પોતે તો ચોમેર મોજથી ભટકે છે ત્યારે પછી સૌનેજ એના પર શક થયો.

ઈ. સ. ૧૯૧૬ ની સાલમાં ઈંગ્લેન્ડ સરકારે એક વાર એવી ખબર છાપામાં છપાવી કે બર્લિન કમિટીની બધીજ ખબરો જાસુસો-દ્વારા અમારી જાણમાં આવી ગયેલી છે. (Grandiloquent plans were drawn on paper but our agents kept us well-informed on every thing) ધણાને વહેમ પડેલો કે આ બધો દ્રોહ પેલા જીવાનેજ કરેલો હશે કે શું !

હિન્દુનું કમનસીબ છે કે જેઓ ધર્મનીતિનું ને જાંચા આદર્શોનું શિક્ષણ મેળવે છે, તેમનામાંનાજ કોઇ કોઇ સ્વાર્થ ખાતર આમ દેશદ્રોહી બને છે. ઇ. સ. ૧૯૧૭ની સાલ પછી એ જીવાન હિંદીઓની નજર આગળથી હુમ થયો છે.

સિપાઇઓમાં પ્રવૃત્તિ

કાળાગોરાનો ભેદ

હિંદી સિપાઇઓએ કહેલું કે અમને જણાવ્યા વિનાજ કાન્સન રજીમેન્ટ પર લઈ જવામાં આવ્યા હતા. તેમને

લાગેલું કે અમને તો આફ્રિકા લઈ જવામાં આવે છે પણ ન્યારે તેઓ માર્શેલ્સ ખંદરે ઉતર્યા ત્યારેજ તેમને ખબર પડી કે ઓહો, આપણે તો ફ્રાન્સમાં આવ્યા. રણક્ષેત્રમાં તેમને ઠંડીની અને ખીજી જાતજાતની ધણીક અગવડો વેઠવી પડી હતી. એ જાતનું યુદ્ધ તેમણે કદિ જોયું નહોતું. અરે, તેમની કલ્પનામાંયે એવું યુદ્ધ ન આવેલું. તેઓ કહેતા કે ધણીકવાર, જર્મનીની ખાઇઓ પર ધસારો કરતી વેળા સૌથી આગળ તેમનેજ કરવામાં આવતા. એ યુદ્ધમાં ધણીએ પોતાના જાન ગુમાવ્યા. વળી એ મૃત્યુક્ષેત્ર પર પણ કાળા-જોરાનો ભેદ તો પાછો ખરોજ. કોઈ કાળો સિપાઇ મડમ સાથે વાત કરશે તો તેને સજા કરવામાં આવશે એવી જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. એક જમાદારે એક ધોખણ સાથે લુગડાં ધોવા આપવા બાબત કંઈ વાત કરતાં એટલાજ ગુન્હાસર તેને તેની પદવી પરથી ઉતારી પાડેલો !

પ્રચારની અસર

સિપાઇઓ કહેતા કે જો અમે જર્મનીની તરફ કોઈ હિંદી-એને ભાળત અને જર્મનીએ અમારી ભાવિ વ્યવસ્થા કરવાની આશા આપી હોત, તો અમારામાંના ધણીક પક્ષફેર કરી જર્મની તરફ ભાગી જતે; પણ જર્મની એ જાતની નીતિથી વિરુદ્ધ હતા. છતાંય ધણીક એ રીતે નાસી ગયેલા. પછી કમિટી વિમાનો દ્વારા પત્રિકાઓ અને નિવેદનો સિપાઇઓમાં નાંખતી. તેમાં મુસ્લી-એને જેહાદ-ધર્મયુદ્ધ પોકાર્યાની ખબર જણાવાતી અને સૌએ સ્વતંત્રતા ખાતર લઢવું જોઈએ એવી સલાહ અપાતી. ધણીક પઠાણ સિપાઇઓએ એ પરથી લશ્કર તજી દીધેલું અને પછીથી પુર્કી ગયેલા.

હિંદી સિપાઇઓ સાથે જર્મન ખાઇઓમાંના લોકો જાત-જાતની જુક્તિથી વાતો કરતા. ધોર મધરાતે અચાનક જર્મન

બાબુએથી અવાજ આવતો, Do you speak English ?—તમને ઇંગ્રેજ આવડે છે ? ‘હા’ એમ જવાબ અપાતાં સામે અવાજ આવતો: જેહાદ જાહેર થઈ ચૂકી છે.

એક આફ્રીદી સુબેદારે કહેલું: તુર્કી જર્મનીમાં બાબુ છે એમ સાંભળ્યું એટલે મારૂ દિલ ભાંગી ગયું. એ સુબેદાર પછીથી જર્મની તરફ ચાલી આવેલો અને રાજ મહેન્દ્રપ્રતાપ સાથે કાશુલ ગયેલો.

ઇંગ્રેજોની સૂઝ

હિંદી સિપાઇઓ જર્મનીને હાથે કેદ થતાં તેમના અમલદારોની સાથે ઇંગ્રેજ (ગેરા કેદી) અમલદારો જેવુંજ વર્તન ચલાવાતું ને રાખતા પણ બંનેને સાથેજ; પણ ઇંગ્રેજ અમલદારોએ એ પર વાંધો ઉઠાવ્યો ને કહ્યું: These Blackmen are not Officers (આ કાળા માણસો કંઈ અમલદારો નથી.) જર્મનીએ કહ્યું: હિંદી અમલદારોને તેમની પદવીને અનુરૂપ ગોઠવણ મળે તે માટે અમે તેમની અને ગેરાઓની પદવી ભેળસેળ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો. પણ છેવટે તેમણે જોયું કે હવાલદાર, જમાદાર વગેરે પદવીઓ કંઈ ગેરાઓની પદવીઓના જેવીજ કાટિની નથી. જર્મન ઓશીસરોએ કહ્યું કે: એ બધા શબ્દો સિપાઇઓને ગધેડા બનાવવા માટેજ યોજાયેલા જણાયા.

એક જુઠાણું

કેદી સિપાઇઓની ભાષા કોઇને ન આવડે એથી સૂઝમાં ભારે મુંઝવણ પડેલી. છેવટે ન્યારે કમિટીએ તેમની ગોઠવણ કરવાનું અને તેમનામાં પ્રચારકાર્ય કરવાનું માથે લીધું ત્યારે એ બધી મુંઝવણો મટી ગઈ.

પ્રચારની સવડ ખાતર પછીથી તેમને યુરોપી કેદીઓના તંબુમાંથી જુદા પાડ્યા. પણ યુરોપી અને વિલામતી છાપાંઓએ એમ

મહાર પાડ્યું કે જર્મનીએ રંગબેદની નજરે જ આ જાતનો ફેરફાર કર્યો છે !

એ લાડકોડ

ૐ મેતેમ પણ તેમને ઝોસેન પાસે વેન્સડોર્ફ નામને સ્થળે રાખ્યા હતા. તેમની સગવડ અગવડ જોવા માટે કેટલાક બળવાવાદીઓ રોજ ત્યાં ખબર કાઢતા. તેમને એક હાર્મોનિયમ પણ વસાવીને બેટ આપવામાં આવેલું. બધાજ દેશના મુસલમાનો અહિં હતા, તેથી તેમને માટે જર્મન સરકારે એક મસ્જિદ પણ તૈયાર કરેલી. રાજપૂતોએ (હાકોરોએ) એક ઠેકાણે હનુમાનજી અને બીજા દેવોની છબી દિવાલ પર ચોંટાડી ત્યાં પોતાનું દહેજ રચી લીધેલું. શીખોએ એક થાનક-ગુરદ્વારા પણ બનાવી કાઢેલું.

વિપ્લવીઓ હિંદમાં એકજાતીયતા અને સ્વતંત્રતાની કેટલી જરૂર છે તે સમજાવવા સિપાહીઓમાં પ્રચારકાર્ય કરતા. તેમણે ત્યાં એક પાઠશાળા પણ કાઢેલી. વળી રાજપૂતો ને શીખો સાથે તેઓ વન્દેમાતરમ્ કહીનેજ વાતો કરતા. તેમના પ્રચાર કાર્યને પરિણામે હિન્દુઓના હોળીના તહેવાર પર મુસ્લીમો આવતા, અને નાચતા ગાતા તથા સાઈં સાઈં ખાતા. અને મુસ્લીમ તહેવારો પર હિન્દુઓ-રાજપૂત, શીખ, ગુરખા, -આવી એકજ ટેબલે બેસી ફળ-ફળાદિ આરોગતા.

જર્મનીમાં હસો સિપાહીઓ કેદી બનેલા. તેમાંના ૫૦-૬૦ જણનું ખાંસી તથા ક્ષય વગેરેથી મરણ થયેલું. છેવટે તેમને પરિચિત ગરમ હવા મળે એટલા ખાતર સરકારે રૂમાનિયા મોકલી આપેલા. ભઠાર પત્યા પછી તેઓ ત્યાંથી દેશ પાછા ફરેલા. (કોઈ કોઈ કહે કે તેમને દેશ ન મોકલતાં આફ્રિકા મોકલવામાં આવેલા) જર્મનીમાં હિંદી સિપાહીઓને જેટલા લાડકોડ અને સુખમાં રાખેલા, તેટલા સુખ કે લાડકોડ કોઈ પણ બીજા દેશના સિપાહીઓને ત્યાં નહ

મળેલા. કમિટીને લીધેજ તેમને એવાં લાડકોડની સવડ મળેલી.

હિન્દુ સિપાઇઓમાંથી ઘણાકે સ્વતંત્રતાનો મંત્ર ગ્રહણ કરેલો. સ્વદેશની સ્વતંત્રતાના આદ્વાનને હિન્દુઓનો મોટો ભાગ જવાબ દેતો. ઘણાક ગુરખાઓ પણ એમાં કબુલ થતા, પણ પંજાબનાં મુસ્લીમ સિપાઇઓ ન તો 'જેહાદ'ને ગાંઠેલા કે ન સ્વતંત્રતાની વાતને. લગભગ સોએક પઠાણો તુર્કી મયેલા ખરા, પણ પંજાબી મુસલમાનોમાંનો એક પણ એ વિષયમાં ચળેલો નહિ !

ઉપસંહાર

કેવળ નિષ્ફળ ?

આમ હિંદના ઇતિહાસમાં સ્વતંત્રતાના પ્રયાસનો ખીજો અધ્યાય સમાપ્ત થયો.

હિંદની સ્વતંત્રતાનો એ ખીજો પ્રયાસ દેશમાં તો ૧૯૧૬ ની સાલમાં લુપ્ત થયો. પણ દેશ બહાર તેનું તેજ ૧૯૧૯ની સાલ સુધી ચમકતું રહ્યું. બર્લિન કમિટીનું કામ બંધ થતાંજ બહારની પ્રવૃત્તિની ઇતિ થઇ. કામ બંધ થયું ખરું, પણ શું સ્વતંત્રતા માટેનો એ પ્રયાસ કેવળ નિષ્ફળ ગયો છે ? એ મુક્તિ પ્રયાસનો શું કલ્પોજ પ્રભાવ સમાજ પર નથી પડ્યો ? કે સમાજને આ બલિદાનોથી કશાજ લાભ નથી મળ્યા, કે નહિ મળે ? કટકે કટકે થઇને પણ હિંદને જે રાજદારી સુધારાઓ અપાય છે તે

વિપ્લવીઓનાં બલિદાનને ફળેજ મળે છે એ વાત શું સાચી નથી ? જાવિ નિષ્પક્ષ ઇતિહાસકાર આ વાતના સત્યાસલનો તોલ કરશે.

‘૫૭’ ને ‘૧૫’

૧૯૧૫-૬ સાલનો વિપ્લવપ્રયાસ હિંદના ઇતિહાસની એક નવીજ દિશા સૂચવનારા ચિહ્ન રૂપે છે ઈ. સ. ૧૮૫૭ અને ઈ. સ. ૧૯૧૫-એ બે ઇતિહાસ ઘટનાઓ-હિંદના ઇતિહાસનાં કેમિક પગથિયાંઓ સૂચવે છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ ની સાલમાં સામંતતંત્રે (જમીનદારશાહી-ફ્યુડેલીઝમે) હિંદમાં પોતાનું સ્થાન ફરી ઝડપવા માટે સ્વતંત્રતાનો વાવટો ફરકાવવા બળવો જાહેર કરેલો. ઈ. સ. ૧૯૧૫ માં મધ્યમવર્ગના ધુરન્વા વિપ્લવીઓએ જન્મભૂમિની સ્વતંત્રતાને નામે બળવો કરવા પ્રયાસ કર્યો પણ તે શરૂમાંજ નાશ પામ્યો.

૧૮૫૭ની સાલની નિષ્ફળતાને અંતે હિંદમાં જુદે જુદે સ્થળે જુદા જુદા પ્રકારની અંડપ્રવૃત્તિ ચાલતી હતી. વ્યક્તિગત અથવા નાના પાયા પર સમષ્ટિગત રૂપે પણ ચાલુ ને ચાલુજ હતી. હિંદે સ્વતંત્રતાનું શમણું કદિયે છેક નથી વીસાડ્યું. ગયા વીશ વરસમાં તો આખા ભારતને વિપ્લવવાદના એકજ મંત્રમાં ગુંથી લેવા પ્રયાસ થયો હતો. સ્થાનભેદે અને પાત્રભેદે જુદે જુદે સ્વરૂપે તેનો વિકાસ થયો હતો. પણ સુયોગ્ય અવસર મળ્યો હોત તો તે આખા હિંદમાં પૂર્ણ રૂપે પ્રગટ થયો હોત.

અંડેસ્તાટ

હિન્દના વિપ્લવપંથોનો રચનાત્મક દિશામાં શો આદર્શ હતો ? પહેલાં અંડમાં મેં વર્ણવ્યું છે કે અંગાળાનો રાજનૈતિક આદર્શ પ્રજાતંત્રને અનુસરતી બધારણ્યુક્ત સ્વદેશી રાજપ્રણાલી રૂપાપવાનો હતો. તેમાં પાછળથી કેઈ ફેરફાર થયેલો કે નહિ

તે હું નથી જાણતો. બર્લિન કમિટીએ બળવાની ખટપટના ગાળામાં હિન્દના વિપ્લવીઓમાંથી કામચલાઉ તંત્ર ગોઠવવા વિષે જે ખરડો રચીને તૈયાર કર્યો હતો તે પણ આ આદર્શથી કોઈ રીતે બહુ આગળ નધેલો નહતો. તે વેળા બધાનો મત એવો હતો કે હિન્દને બંડેસ્તાન બનાવવું; એટલે કે Federal States—સ્વતંત્ર પ્રાંતોના ઝુમખા રૂપે રચવું. એ ગોઠવણ જર્મનીના તંત્ર અને અમેરિકન તંત્રના સંમિશ્રણ જેવી ગણાય. મુદ્દે વાત એ કે યુરનવા રાષ્ટ્રવાદની પદ્ધતિ પ્રમાણે આમવર્ગનેજ રાજ્યતંત્રનો આકાર રચવાનો હક છે. દેશની સરકાર કેવી થશે, ક્યા ધારા મુજબ તેને ચાલવું પડશે તે બધું આમવર્ગના (Plöbiocrit) અભિપ્રાય અનુસારજ નક્કી થાય. એટલા માટે હિન્દની રાષ્ટ્રીય બળવાપ્રવૃત્તિ બીજો કોઈ આદર્શ પ્રહણ ન કરી શકી.

જગન્નાથજીનો રથ

આ બળવા પંથના આગેવાન કોણ અને ક્યા ક્યા હતા? આજે ધણાક જુદી જુદી રીતે જાહેર કરે છે કે “હુંજ સારથી હતો—હુંજ આગેવાન હતો.” બાન્ત અહંકારપૂર્ણ માનવ પોતાને ‘આવતી કાલનો પુરુષ’ Superman સહેજે માની લે છે. પણ ખરું જોતાં બળવાપંથની પ્રવૃત્તિમાંથી કોઈ પણ સુપરમેન પ્રગટ્યો નથી. હિન્દના બળવાપંથ રૂપી જગન્નાથજીનો રથ રાજકીય સ્વતંત્રતા તરફ દોડી રહ્યો હતો. એના દોરડાને જોણે જોણે હાથ અડાડ્યો તે સૌ પુણ્યવંતા બન્યાં છે.—એમાં કોઈ નાનું નથી; કોઈ મોટું નથી. સૌએ પોતપોતાની શક્તિ અને ધમશ અનુસાર કામ કર્યું છે. તેથીજ કહું છું કે એના સારથી તરીકે કોઈ એક માણસ નહોતો. હિન્દવાસીની મુક્તિરપૂજાને જોરેજ એ રથ ચાલતો હતો.

સમાવેશનું સ્વતંત્ર્ય : મુદ્દા

આ જે હિંદમાંથી વિપ્લવની આગ જુઝાયા જેવી છે. અહિંસા પ્રત તરફ સમાજ ઢળતો જાય છે.* તેથીજ આજે પોતપોતાના કામનો હિસાબ કિતાબ કરી લેવાનો વખત આવ્યો છે; કેમકે આવાં સમાજતત્વો વિષેનું તોલ પ્રયોગ ચાલુ હોય ત્યારે નથી બાંધી શકાતું. પછીજ થાય છે. જેઓ સ્વાતંત્ર્યપંથના મુસાફર છે તેમણે સમાજના કમિક ધડતર તરફ મીટ માંડી રાખી તેનું નિરીક્ષણ કરવું જરૂરી છે. ૧૮૫૭નો બળવો કેમ નિષ્ફળ ગયો? અને ૧૯૧૫ નો પ્રયાસ પણ ઉગતોજ શેં નાશ પામ્યો? આ બંને સવાલનો જવાબ ભવિષ્યના કાર્યની દિશાગતિ નક્કી કરી દેશે.

ઈ. સ. ૧૮૫૭ ની સાલમાં પદબ્રષ્ટ થયેલા કે વારસાહકમાંથી બાતલ થયેલા રાજાઓએ પોતાની ગાદી મેળવવા માટે જબરદસ્ત જંગ માંડ્યો હતો. ઇતિહાસકારો કહે છે કે બન્દુકની ટોટી માટેની ધમાલ તો એક નજીવું કારણ હતું અને એ બહાનું તો સિપાઇઓની ધર્મધેત્રાને પ્રબલિત કરવા માટેજ આગેવાનોએ હથિયાર તરીકે વાપરેલું. ઇ. સ. ૧૮૫૭ની સાલનો વિપ્લવ તો અમીરી વર્ગનો પ્રયત્ન હતો. એમાં મધ્યમ કે નીચલા પ્રજાવર્ગે કશો સાથ દીધેલો નહિ—માત્ર અયોધ્યા પ્રાંત અપવાદ રૂપ ગણાય, કેમકે ત્યાં એ બળવો તદ્દન પ્રજાકીય થઇ પડેલો કહી શકાય. ત્યાં સર્વ ધર્મ અને સર્વ વર્ગના લોકો એમાં સામેલ થયેલા. પણ આખા હિંદમાંના બહુલા માણસો તો એમાંથી નિર્લેપજ રહેલા. મધ્યમ વર્ગના આગેવાન તરીકે તેઓ હતા, ને તેમણે બળવા પ્રત્યે લાગણી દર્શાવેલી નહિ. મેં સાંભળ્યું છે, કે બંગાળમાં એ વેળા ધણીક બહુલા માણસનાં મનમાં (એમ લાગે છે કે તે

---

* આ ચોપડી મૂળ બંગાળીમાં પ્રગટ થઇ ત્યારે અસહકાર પ્ર એકમાં બાલતો હતો.

વેળા આખા હિંદનો બણેલો વર્ગ એકલા અંગાળામાંજ આવી જતો હતો) એવો સવાલ ઉભો થયેલો ખરો, કે અળવામાં બેડાવું કે નહિ ? ધણું કરી તેમણે વિચારાંતે બાળેલું કે બુદ્ધિઅળને અભાવે અળવો તૂટતો જાય છે. જો તેમણે સાથ દીધો હોત તો કદાચ અળવો સારી પેઠે ચાલત પણ ખરો. પણ તેમને તો વિચારતાં લાગ્યું કે આ અળવો તો સામંતતંત્રનું સ્વચ્છંદી શાસન ફરી સ્થાપન કરવાના પ્રયાસ રૂપેજ છે. એના વડે પ્રજાનું કલ્યાણ નહિ થાય. તે વેળાના બણેલાઓ મધ્યમ વર્ગના હતા, ને તેથી ખુરદ્દા પ્રજાતંત્રના હિમાયતી હતા ને અમીરી વર્ગના સ્વાર્થ સાથે તેમને સહાનુભૂતિ ન હતી.

૧૮૫૭ ની આગ બુઝાતાં હિન્દના ઇતિહાસમાં એક નવુંજ પ્રકરણ શરૂ થયું. એ ગાળો પુરાતન ભારત ને નૂતન ભારતના સંધિકાળ સમાન હતો. પુરાતન સમાજ પર અમીર વર્ગનું પ્રાધાન્ય હતું—નૂતન સમાજ પર મધ્યમ વર્ગનું પ્રાધાન્ય ઝામવું જતું હતું. નાયતાં તળાં !

પુરાતન ક્ષેત્રે ૧૮૫૭ ની સાલમાં રૈડાયલું લોહી વહી ગયું ને મધ્યમ વર્ગે સમાજના સૂના પડેલા સિંહાસનનો કબજો લઈ વર્તમાન યુગની સ્થાપના કરી. અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં તેમની શક્તિના મૂર્તિમંત સ્વરૂપ પેઠે રાષ્ટ્રીય મહાસભા ઈ. સ. ૧૮૮૪માં સ્થપાઈ. ત્યારથી માંડી એજ વર્ગ હિંદના રાજકારણની લગામ ધારી રહ્યો છે. આજે જાતજાતના અર્થશાસ્ત્રીય કારણોને લીધે ઉસ્કે-રાઈ એ વર્ગ સરકારની નોકરશાહી સામે જાતજાતની લઠાઇઓ માંડી રહ્યો છે. અને આપદાદાના ગૌરવ વડે પુલાતો અમીરવર્ગ—રાજમહારાજઓ (પૃથ્વી પર સર્વત્ર થતું આવ્યું છે તેમ)—મધ્યમ વર્ગના ખુરદ્દા પ્રજાતંત્રના બાકીની બડકીને પોતાના સ્વાર્થને અંગે પહેલા જોને દુસ્મન ગણેલા એવા પરદેશી રાજકર્તાઓની સાથે મિત્રતા સ્થાપન કરી રહ્યો છે. એ બંનેનો સ્વાર્થ જાણે એકાકાર

થઇ ગયો છે-હિંદના રાજ અમીરો દાકરો પરદેશી રાજકર્તાઓના હાથમાં નાચતાં પુતળાં થઇ પડ્યાં છે.

વ્યાપારીઓની સ્વદેશ ભક્તિ !

૧ ૮૮૪ની સાલથી તે આજ સુધી મધ્યમ વર્ગ સમાજની અને રાજકારણની દોરબણી કરતો આવ્યો છે. તેથી એ વર્ગ ધીમે ધીમે એમ માનવા લાગ્યો છે કે હું સર્વથા ખ્રિટનના મધ્યમ વર્ગનો સમોવડીયો છું; ને તેથી હિંદના રાજતંત્રની લગામ સંબંધે હું તેનો હરીફ છું. ખ્રિટીશ મહારાજ્ય ખ્રિટીશ મધ્યમ વર્ગ દ્વારાજ ચાલે છે. તેથી જાતજાતનાં આર્થિક કારણોને અંગે એ બંને મધ્યમ વર્ગો ૪૦ વરસ થયાં લઢચા ઝગડચા કરે છે. એ ઝગડાનું નામ આજે, 'પરદેશી નોકરશાહી સાથેનું યુધ્ધ' એવું થઇ પડ્યું છે. ને વળી એને 'રાષ્ટ્રીય મુક્તિનો પ્રયાસ' 'એકજાતીયતા માટે પ્રયાસ' વગેરે સુંદર નામો પણ અપાય છે. કેમકે જગતમાં 'રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ' (નેશનાલિઝમ) યુરોપીય વર્ગનું રાજકીય હથિયાર થઇ પડ્યો છે, ને તેથી એને વ્યાપારીઓની સ્વદેશ ભક્તિ (Trading Class patriotism) પણ કહી શકાય છે. દુકમાં કહીએ તો હમણાં હિંદના રાજદારી ક્ષેત્રમાં ખ્રિટનના Monied Man esq. તવંગર વર્ગની સાથે હિંદના Jaberjee esq. Bar-at-Law-વાચાળવર્ગનું યુદ્ધ ચાલે છે. શરૂઆતથી તે અત્યાર સુધીની મહાસભા અને જે બીજા પક્ષો એનાથી બહાર છે તે બધાય એ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. જે આ વસ્તુ સમજી શક્યો નથી, તે હિંદના રાજકારણનો મૂળ મુદ્દો હજી નથી સમજ્યો એમજ કહી શકાય.

જાતજાતના કૃતવા !

દુનિયામાં યુરોપીય બળવાના વખતથી ત્યાંના મધ્યમ વર્ગ ધીમે ધીમે રાજતંત્ર પોતાને કબજે લઇ લીધું છે. એ

અળવાએ ઇંગ્લાંડના સામંતતંત્રને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ કરાવી દીધી છે. આજે બ્રિટીશ સામ્રાજ્ય બ્રિટીશ ધુરજવાઓ ચલાવે છે ને તે પોતાના સ્વાર્થની નજરેજ ચલાવે છે. તેમણે હિન્દને પોતાની કામ-ધેનુ બનાવી મૂકી છે. તેઓ હિન્દને પોતાના સ્વાર્થ ખાતર ચૂસે છે—પોતાના સ્વાર્થની વેદિ પર હિંદનું બલિદાન આપે છે. એનુંજ નામ શાહીવાદ Imperialism; અને આ શોષણનીતિ (Exploitation) ના કદરૂપા સ્વરૂપ પર ઢોળ ચઢાવવા માટે જાતજાતના સામાજિક કૃતવાઓ સરજવામાં આવે છે. જેવા કે Control of the Tropics ઉપજીપ્રદેશેનો અંકુશ-White Man's Burden ગૌરાંગોની જવાબદારી, Mission of Civilization, સંસ્કૃત પ્રજાઓનો જીવનધર્મ, Imperial Federation શાહી રાજ્યમંડળ વગેરે વગેરે. પણ પહેલાંજ કહ્યું છે કે હિંદમાં નવાં જાણતરને પ્રભાવે મધ્યમ વર્ગમાંથી એક નવોજ પક્ષ ઉભો થયો છે તે પોતાને બ્રિટીશ ધુરજવાઓના સમોવડોજ ગણે છે; તે કહે છે કે શા માટે પરદેશી તવંગરોએ અમને આમ હુન્ટવા જોઈએ? અમારા દેશના રાજ અમેજ. આ એમના દાવાનું નામ રાષ્ટ્રપૂજનધર્મ—નેશનાલિઝમ છે. અને તેના સમર્થનમાં જે ઝગડો ઝામ્યો છે તેનું નામ 'પરદેશી નોકરશાહી સામેનો જંગ.' લીબરલ પાર્ટી હોય કે અસહકારના કાર્યકર્તા હોય, સ્વરાજપક્ષ હોય કે અળવા સંપ્રદાય હોય, અધાય એકજ ઇતિહાસના અર્થશાસ્ત્રીય સ્વરૂપ વડે પ્રેરણા પામી સચેતન બન્યા છે.

વર્ગલાવના

નિયાના ઇતિહાસ પરથીજ જણાય છે કે નેશનાલિઝમ પદ્ધતિમાં-રાષ્ટ્રપૂજન ધર્મમાં આમવર્ગ એટલે એકદમ નીચલા થરોની ગણતરી બિલકુલ નથી. પહેલેથીજ કહ્યું છે કે એ પ્રવૃત્તિ તો વ્યાપારીઓની સ્વદેશભક્તિ છે. તેઓ જે રીતે એક બાબુથી અમીરવર્ગ કે રાજમહારાજવર્ગ પાસેથી રાજતંત્ર હુન્ટવશે,

તેમ બીજી બાજુ ગરીબ આમ વર્ગને કનડશે. એને - વર્ગશાસન Class rule કહેવું જોઈશે. પણ પછી ન્યારે કચડાયેલો આમવર્ગ જાગી ઉઠે છે ને પોતાનો સ્વાર્થ સમજે છે ત્યારે તેનામાં વર્ગભાવનાનું જ્ઞાન થાય છે—Class Consciousness આવે છે. પરિણામે તે પોતાનો યોગ્ય હક મેળવવાનો દાવો રજુ કરે છે. એમાંથી પીડક અને પીડિત, શોષક અને શોષિતનો જે ઝઘડો ઉભો થાય છે તે વર્ગઝગડા તરીકે—Class struggleને નામે ઓળખાય છે. આ વર્ગઝગડો દુનિયામાં આજે જુદી જુદી રીતે ચાલી રહ્યો છે. એનો મૂળભૂત હેતુ એ છે કે સમાજમાંથી આર્થિક અસમાનતા દૂર કરવી. કેમકે જ્યાં સુધી દુનિયામાં આર્થિક સામ્ય પ્રવર્તવાનું નથી ત્યાં સુધી જીલમ, શોષણ અને કડવાશ રહેવાનાં છે. આમ વર્ગ પાસે કશો સ્થાપિત સ્વાર્થ નથી. તેઓ સંપત્તિહીન છે, ને પરિવર્તન થવાથી તેમને લાભજ છે. સમાજને સામ્યવાદ પર જોડવા વિના તેમની મુક્તિ નથી. તેથીજ તેઓ સહેજે બળવા-પ્રેમી બને છે. જેમને કોઈ પણ પ્રકારના જૂના રીતરિવાજો, સ્વાર્થો, રૂઢિને અંગે બેઠો લાભ (જેવો કે માત્ર અમુક કુળમાં જન્મવાને લીધેજ રાજ થવું) વગેરેનાં બંધન નથી તેઓ તરતજ બળવામાં જોડાઈ શકે છે. મજૂર વર્ગમાં આ બધા ગુણો છે ને તેથીજ તે ઝટ એ પ્રત્રિમાં બળી જાય છે. તેઓ બળવામાં જોડાઈ જ્યાં સુધી આખોય સમાજ નવી રીતે જોડવાઈ ન જાય ત્યાં સુધી રાજસત્તા પોતાના હાથમાં રાખશે; ને પછી સમાજમાંથી વર્ગો ને વિભાજો નીકળીજ જશે ત્યારે વર્ગશાસન પણ જશે અને સમાજ પોતેજ પોતાના ઉપર શાસન કરશે; એટલે કે સમાજમાં શોષક અને શોષિત, શાસક અને શાસિત રહેશેજ નહિ, ત્યારે મજૂર વર્ગનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયેલું ગણાશે.

આ તો આમવર્ગની રાજકારણી શીલસુશી. પણ હિન્દમાં

આજે શું થાય છે ? હિંદી સુરજ્વા વર્મ પોતાના હાથમાં શાસનતંત્ર ભેવા ઇચ્છે છે, પણ કલ્પા મુજબ અધારણ્યુક્ત ચળવળથી. એ પદ્ધતિ ફળદાયક નથી જાણી. જેઓએ સશસ્ત્ર બળવાનો આશરો મહણ્ય કયો તેઓ બળવાવાદીના નામથી ઓળખાયા. પહેલાં મેં કહ્યું છે કે હિંદના બળવાપંથીઓ સુરજ્વા નેશનાલિસ્ટ હતા. તેમના સામાજિક અને આર્થિક આદર્શો અને બીજાં સુરજ્વા મંડળો વચ્ચે કશો વિરોધ ન મળે. આ વિપ્લવીઓ હથિયારોની મદદ વડે બળવો જગાડી રાજસગામ હાથ કરવા ઇચ્છતા હતા. પણ તેમનો પ્રયાસ ઉગતોજ નાશ પામ્યો. અહિં વિચારવાનું એજ રહે છે કે એ કેમ નાશ પામ્યો ?

એ અમુલો અવસર !

શી રમાંજ મેં કહ્યું છે કે કે વિપ્લવપંથ આમ વગંથી કેવળ વિખૂટો પડેલો હતો. પોતાના સભ્યોને બાદ કરતાં સાધારણ પ્રજાના હૃદયમાં તે પોતાનું સ્થાન કરી ન શકેલો. ને આથીજ તે પાયા વિનાનો થઈ પડ્યો. પણ બળવાપંથની શરૂથી માંડીને તે ઠેક બલિંન કમિટી પર્યંત સૌએ એમજ માનેલું કે એક વાર સાહસમાં ઝંપલાવી બળવાનો વાવટો ફરકતો કરતાં ધણાય તેમાં જોડાશે ને વિપ્લવનું લક્ષકર ખૂબ વધી જશે. કેમકે પૂર્વ તરફના દેશોમાં બળવાઓ કે હુમલા કે ક્રાન્તિ એજ રીતે બની આવે છે. વિપ્લવપંથની સ્થાપનાના ગાળામાંજ આગેવાનો કલ્પા કરતા કે અમુક અમુક મહારાજ તક મળતાં બળવામાં જોડાઈ જશે અને બળવો શરૂ થતાં તો અમ-પ્રજા ધમધમાટ બળવા માંડશે. એ એમનો મૂળ પ્લાન. પણ જગદ-બ્યાપી મહાયુદ્ધના ગાળામાં જે જાતની તક વિપ્લવીઓ સમક્ષ આવી પડી હતી તેવી સવડબરી તક કંઈ વારે વારે આવતી નથી. સૈકાબરમાં બહુ તો એક વાર આવે. જર્મનીએ હથિયાર, પૈસા ને જરૂર પડે લક્ષકરી અમલદારો વગેરેની મદદ કરવા તૈયારી કરી;

તુર્કીના સુલતાન-મુસ્લીમ જગતના ખલીફાએ ઇંગ્લેન્ડે વિરુદ્ધ જેહાદ પોકારી-ધર્મયુદ્ધ આદ્યુ; તુર્કીના શેખ ઉલ મુસલમાને હિન્દુ મુસલમાનને એકસંપી કરી રાષ્ટ્રીય લડત ચલાવવા ફતવો આપ્યો; એમર ખીજ દેશોના બળવાવીરો ને હિન્દમિત્રો સહાનુભૂતિ ખતાવવા લાગ્યા-આવી સુન્દર તક તે કેને ક્યારે મળે? તે ગાળાનું બધુંજ વિવેચન વાંચવામાં આવે તો સમજાય કે એ યોજના કેવી વિરાટ હતી-કેટલી જંગી હતી; જેવીતેવી નહોતીજ. પણ છતાં કશાથી કશું કેમ ન વળ્યું? અહિંજ એનો હિસાબ કરી લેવો જોઈએ.

યુદ્ધકાળે હિંદ બળવા પ્રયાસ માટેનું સરસ ધામ હતું. એઈ અને દેશી બધુંય લશ્કર-મોટે ભાગે દેશની બહાર જતું રહેલું. તે વેળા બળવાવાદીઓએ હથિયારો લઈ ઝંપલાવ્યું હોત-પ્રયાસ કર્યો હોત તો દેશમાં બચકર તોફાન તો તેઓ કરી શકત. બહારથી કદાચ હથિયાર ન પહોંચ્યાં હત, તોય શું? દેશમાંય હથિયાર તો હતાંજ. વળી દેશની અકાટ આમ જનતા ક્યાં ગણ હતી?

બે સોગડી કુલા!

હિન્દી બળવાવાદીઓને હંમેશની ઉમંગભરી શ્રદ્ધા હતી કે બડકો ઉઠતાંજ રાષ્ટ્રીયતાને નામે બધાય તેમાં સાથ દેશે, પણ એ તેમની શ્રદ્ધા ૧૯૧૫ની સાલવાળી પ્રવૃત્તિમાં છિન્નવિચ્છિન્ન થઈ ગઈ. ખીજ પણ એમને એક શ્રદ્ધા હતી, તે એ કે 'જેહાદ'—ધર્મયુદ્ધ જાહેર થતાંજ પૃથ્વીના બધાય મુસલમાનો માથું ઉંચકશે અને કાફરોને નાશ કરશે! એ જાતની માન્યતા તો હવે આખા જગતમાંથીય નાશ પામી છે. આમ રાષ્ટ્રીય બળવાપંથીઓના હાથ-માંની બે સોગડી તો છેકજ છટકી ગઈ. મહાયુદ્ધ વેળા નજરે પડ્યું કે રાજ્યો તો સામ્રાજ્યને 'બચાવવા' ઇંગ્લેન્ડ જોડે મળી ગયા, અને તવંગર નેતાઓ જે આટલા દિવસ સુધી સરકાર સાથે બાઝમબાઝી કરતા હતા તેઓ મુતસદ્દીબાજ બેસ્યા. તેઓ જાણતા

કે હિંદના ઉદ્ધારની વાતો આપણે મોંઢેથી કરીએ છીએ, પણ સ્વાર્થત્યાગ કે આત્મબલિદાનની અણિ આવ્યે આપણે પાછા જ પડવાના છીએ.

તોપનો ખોરાક

આથી તેમણે યુદ્ધગાળામાં વિશ્લવનો વાવટો ન કરકાવતાં 'રાજ્ય ભક્તિ'નો સ્વાંગ ધારણ કર્યો અને સરકારને દરેક રીતે મદદ કરવા માંડી. રાષ્ટ્રવાદીઓના મુખ્ય આગેવાન સ્વં લોકમાન્ય બાલ ગંગાધર તિલકે સુદ્ધાં સરકાર સાથેનો ઝગડો સમેટી લીધો—એટલે કે બહારનો દુશ્મન જાગ્યો તેથી પોતાના વર્ગના વિલાયતી પરદેશીઓ સાથેનો 'માંહોમાંહેનો ઝગડો' દાખી રાખ્યો. આ તવંગર વર્ગે આશા રાખેલી કે આ 'ખેરખાંગીરી'ના બદલામાં તેમને હોમરૂલ—સ્વાયત્ત શાસન મળશે. રાજભક્તિના આ એકદમ છિછળેલા મોજામાં આ બે વર્ગે, રાજ ને તવંગરોએ આમવર્ગને દબાવી માર્યો. એ ચિર-હતભાગી મુંગા 'ગુલામો'ના સમુદાયમાંથી 'સામ્રાજ્ય રક્ષા' ને નામે જાતજાતની રીતે લશ્કર માટે ખૂબ 'ભરતી' (Recruit) કરવામાં આવતી અને એ ખેરખાંઓના ટોળાએ ગરીબોને અચૂક મૃત્યુની દાઢમાં હડસેલી દઈ પોતે ખિતાબો રૂપી પ્રસાદી મેળવી! જર્મનો તો આ સિપાઈ રૂપી હતભાગીયાંઓને Canonen Fetter જ કહેતા—એટલે કે 'તોપનો ખોરાક' ને નામેજ ઓળખતા-ખોલતા. જેમણે યુરોપ અને તુર્કીમાં આ અભાગીયાંઓને જોયેલા ને તેમની સાથે વાતો કરીને તેમની દુર્દશાની કથની સાંભળેલી, તેઓ એ કમનસીબોનાં દુઃખનો સાચો ખ્યાલ કરી શક્યા હતા. જર્મન દાકતરો તો આ વિષે 'ઇશ્વરના રાજ્યમાં કેવો ઘોર અન્યાય ચાલે છે' એમજ કહેતા. એ અભાગીયાઓ ઇંગ્લાંડ અને હિન્દના અમુક વર્ગના સ્વાર્થને ખાતર બળતણની જેમ હોમાઇ ગયા.

આમવર્ગ ક્યાં ?

આ પણા દેશે યુદ્ધકાળે કેવી રાષ્ટ્રીય તત્પરતા બતાવી તેનો આ ચિતાર. ને વિશ્વવ પ્રવૃત્તિ કરવામાં આકી રહ્યા ફક્ત બંગાળી નવજીવાનો અને અમેરિકાથી પાછા ફરેલા પંજબના શીખ મજૂરોનાં મંડળો. આકી તો ખોટો શૌર્યકાર.

આવી ઉત્તમ તકની અદ્ભુત ઘડીમાં દેશે સ્વતંત્રતાની કંખના ન કરી. માત્ર દેશના થોડાક માણસો જેઓ દેશમાંની કે પરદેશમાંની બળવા સમિતિઓનાં સભ્ય હતા તેમણે સ્વતંત્રતાને નામે માથું ઉંચક્યું; પણ તેમને દેશમાંથી કશી મદદ ન મળી. હિંદની વિશ્વવ પ્રવૃત્તિનો સૌથી મોટો કાયડોજ આ છે, અને ખટ-કોજ અહિં ઉઠે છે કે દેશે કેમ એમને મદદ ન કરી ? આ સવાલના બે જવાબ આપી શકાય.

પહેલાંજ કહ્યું છે કે વિશ્વવવાદ આમવર્ગના હૃદયમાં પોતાનો પાયો નાંખી શક્યો ન હતો. દેશની અફાટ જનતા સ્વતંત્રતાનો અર્થજ સમજે નહિ, ને તેથી તે માટેની પ્રવૃત્તિમાં સહાનુભૂતિ પણ તેણે નજ બતાવી. શ્રી નલિનીકિશોર ગુહે લખ્યું છે કે બળવાપં-થીઓને ક્યાંયથી પણ કશી સહાનુભૂતિ મળી નથી અને શ્રી શચીન્દ્રનાથ સાન્યાસે લખ્યું છે:

“હિંદી બળવાપંથની હિંદીઓએ હંમેશ ઉપેક્ષા જ કરી છે. આ અપેક્ષા વિશ્વવીઓની છાતી પર જાણે ભીમસેનિયા પથ્થર પેટે સાલતી અને તેમના અંતરને સળગાવ્યા કરતી. આટલી બધી ઉપેક્ષા તેમની કાંઈએજ ન કરેલી.” (પં. પ્ર. કા.)

આ બંને વાત તદ્દન સાચી છે ને ઇતિહાસ તેનો સાક્ષી છે. જાણું છું ને સાંભળ્યું છે ત્યાં સુધી પૃથ્વીભરમાં સિતમઘસ્ત જાતિ-ઓમાં સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરનારાઓને આમવર્ગ તરફથી ટેકા અને સહાનુભૂતિ મળ્યાં છે. જે દેશમાં આમવર્ગ એવો ટેકો ન

આપે તે દેશ સ્વતંત્ર પણ નજ બને. પણ કમનસીમે હિંદમાં વાત-
જત ને પંથ સંપ્રદાયના વાડાઓ છે, તેથી રાજપ્રકરણી પ્રવૃત્તિ પણ
એક વાડા રૂપે બની અમુક વર્ગમાંજ મર્યાદિત થઈ પડી છે. તેમાં
બળવાપંથ તો વળી અસ્પૃશ્ય જેવાજ — રાજદારી ક્ષેત્રના ચોખ્ખી-
યાઓ તેને અછુત પેડેજ ગણે; એટલે સમાજે તેના તરફ સહાનુભૂતિ
પણ બતાવેલી નહિ.

વાડાઓનાં અંધન

મૂળ વાત એ છે કે આપણો દેશ માણસાધને હિસાબે એટલો
બધો અધઃપતન પામેલો છે કે પૃથ્વી પરના કોઈ પણ,
સભ્ય કહી શકાય એવા દેશોમાંથી એનો જોટો ન જડે. દુનિયાના
ધણી દેશોમાં ક્યાં પછી મેં એ જોઈ લીધું છે કે કોઈ પણ દેશમાં
માણસાધ આટલી બધી નથી હજીય મઈ. હિંદની આમ જનતાએ
કદિય સ્વતંત્રતા ભોગવી નથી, કે જેથી તેઓ સ્વતંત્રતાનું નામ
સાંભળતાંજ અચાનક સ્ફુર્તિ પ્રદર્શિત કરે. હિન્દુ જન્મથી તે મૃત્યુ
પર્યંતનો ગુલામ છે. જીવનનાં સર્વ અંગોમાં તે ગુલામીની જંજી-
રોમાં બીડાયેલો છે — સ્વતંત્રતાના રસનો આસ્વાદ તે કદી પેરે કરી
શકે? ઉપરાંત એનું જીવન જાતજાતના જાતિભેદોના ખૂબ મજબૂત
વાડાઓમાં ઊંચિચીક થયેલું છે. એક કામ કે વિજ્ઞાન મા
જાતિના લોકો પોતાના કુંડાળાની બહારના લોકો સાથે કદિ એક
વાક્યતા અનુભવી શકતા નથી, કે એક નજરે જોઈ શકતા નથી.
અને એક જાતીયતાનો એમને ખ્યાલ પણ નથી. આથી સામાજિક
જન સમાજ એમ માને છે કે: બગવાનું તોફાન તો એ જીવાનિ-
યાઓ જાણે ને પોલિસ જાણે. સૌ પોતપોતાનું કામ કરે, આપણે
શું? વધારામાં પોતાના જનમાલ ગુમાવવાનો ડર તો ખરોજ.
આટલા ખાતર આમગ્રજાએ બળવાવાદી જીવાનો તરફ સહાનુભૂતિ
બતાવી નહિ. તો પણ અનેક મુસ્લમાનો ફાત્તહપૂર્ણ બોલતા, કે

“ છાકરાઓએ કયું” તો ઠીક, પણ નિભાવી ન શક્યા. ” પણ આવી નિષ્કર્મ સહાનુભૂતિથી વિશ્વવપંથીઓનો માર્ગ મોકળો બની ન જ શકે. સમાજના આગેવાન જેવા ધણા મોટા માણસો અનેક કારણોને અંગે એ પંથમાં બળી ન શક્યા કે શકે તેમ નહોતું. તેથી સમાજઆખામાં એ પંથ પ્રચાર પામી ન શક્યો.

ખીજે જવાબ એ છે કે એ પંથને છૂપી મંડળીઓમાં મર્યાદિત રહેવું પડતું. આખા સમાજમાં સ્વતંત્રતાનો સંદેશો કોઇ પણ કદિ ફેલાવી ન શક્યું. કોઇએ એ બાબતમાં તેમની આંખ ન ઉઘાડી, તેથી પણ પ્રભુ વિશ્વવવાદ પ્રત્યે ઉદાસિન રહી.

શુરવીઓની વૃત્તિ

મા નવી નાના નાના વર્ગોમાં વહેંચાયેલો છે. એ વર્ગોનો સ્વાર્થ જુદો જુદો હોઇ સૌ પોતાના સ્વાર્થના ચક્ષુમાંથી જ જમત પર દષ્ટિ નાંખે છે. એજ કારણસર નેશનાલિઝમ રાષ્ટ્રવાદ આજે આટલો કદરૂપો બની ગયો છે. મેં પહેલે બતાવ્યું છે કે રાજરજવાડાઓનો સ્વાર્થ આજે હિન્દ સ્વતંત્ર બને એમાં નથી; કેમકે તેઓ જાણવા ઇચ્છે છે કે સ્વતંત્ર ભારતની રચનામાં તેમનું પોતાનું સ્થાન કયાં રહેશે ? શુરવી વર્ગનો હિન્દની સ્વતંત્રતામાં એકબો સ્વાર્થ છે. પણ એ વર્ગના લોકો કદિ સિપાઇ બની લડી ન શકે કે આત્મત્યાગ ન બતાવી શકે. તેઓ મનમાં ને મનમાં ગમે એટલા બાવનાશીલ બને, પણ જાહેર રીતે પોતાના સ્થાપિત સ્વાર્થને નુકસાન કરવા રાજી નથી હોતા. જે વિશ્વવીઓ સફળ થયા હોત તો તેનાં ફળ ભોગવવા સૌ કોઇ દોડી આવત. પણ હિન્દના શુરવીઓ કંઈ પણ ક્લેશ ભોગવ્યા વિના કે ત્યાગ કર્યા વિના સ્વતંત્રતા મેળવવા ઇચ્છે છે. તેથી તેમણે વફાદારીનો ડોળ કર્યો—એવી આશાએ કે યુદ્ધ પૂર્વ થતાં સ્વરાજ મળશે. આકીમાં રહી અદાદ આમ વર્ગ, તેણે પણ વિશ્વવીઓને મદદ ન

કરી. કારણ સીધું છે—વિશ્વવીઓએ કહિ તેમને બેળવવાની ઇચ્છા ન જ કરેલી. તેમણે હંમેશાં બાણુ લોકોની જ તજવીજ કર્યા કીધી. આમવર્ગ એટલે કે મજુરો, હમાલો, ખેડૂતો વગેરેને આ બાણુ બિરાદરોએ કહિ ન તેઓ, કહિ ન બોલાવ્યા. ને તેથી તેઓ ન આવ્યા. આટલા ખાતર ત્યારે બાણુ વિશ્વવીઓ નજર કેદ થયા ત્યારે અંગાળમાં લગભગ બધુંજ શન્યમ થઇ ગયું. અને પંજબના ધંધર મંડળવાળા માણસો જેઓ એકલાજ હિંદના વિશ્વવ સંપ્રદાયમાં બોલેલા આમવર્ગના અંગબૂતો હતા, તેઓ સ્વદેશમાં પાછા આવતાં તુરતજ કેદ થવા લાગ્યા. તેઓ બહાર છૂટા રહેતે તો ખેડ મજુરોને બેળવી શકત; પણ એમ ન બની શક્યું. પંજબના આ ધંધરવાળાઓ આમવર્ગના માણસો હતા, તેથીજ સરકાર તેમની પાછળ ખૂબ પડેલી.

તિલક મહારાજની વાત

૧૯૧૫-૧૬ સાલના વિશ્વવપ્રયાસના માનસતત્વનું આ પૃથ-
ક્કરણ. બહારથી હથિયાર ન આવ્યાં તેથી બળવો નિષ્ફળ ગયો એને ઇતિહાસનું કારણ બને ગણીએ, પણ સામાજિક કારણ ન ગણી શકાય. કેમકે દેશની જનતા નિર્વિકારી હતી—તેમને બળવા-પ્રવૃત્તિ સાથે કંઈ ભેવાદેવા ન હતા. એટલા માળામાં દેશના આજે-વાનોમાંના ધણા બુવાનિયાઓને પાછળથી ઉચ્છેરણી કરી અંપસાવવા કહેતા અને ધપાવતા પણ ખરા; પણ કામની વખતે પોતે ઉચ્છેડાજ સૂર કાઢવા મંડેલા. દાખલા તરીકે સ્વ. પૂજ્ય લોકમાન્ય તિલકનુંજ દષ્ટાંત આપીશ.

આમવર્ગ પર એમનો કાણુ અજબ જેવો હતો. પણ મહા-યુદ્ધ ભગતાં તેમણે પણ સરકારના સૂરમાંજ પોતાનો સૂર મેળવ્યો. ખર્ચિન કમિટીએ તેમની પાસે પોતાના તરફથી માણસ મોકલેલો, પણ તેમણે કંઈ કર્યું નહિ. ૧૯૧૬ની સાલમાં તેઓ લંડન આવેલા

ત્યારે કેટલાક માણસોએ ત્યાં તેમની મુલાકાત લીધી હતી અને પોતે થઇનેજ કહેલું: “તિલક મહારાજ! કમિટી કહે છે કે હવે કામ ખૂબ જોરથી ચલાવો.” તેમણે જવાબમાં કહ્યું: “જુઓ, કમિટીએ મોકલેલો માણસ અમારી પાસે આવેલો. બર્લિનમાં કોણ છે ને ક્યાં ક્યાં છે? તેમને કહો કે અત્યારેજ ખરો વખત છે; કેમકે લોહું તપ્તું હોય ત્યારેજ ધા મારવો સાર્યું છે. દાવ આવે ત્યારેજ સોગંદી મારવી.” પણ પછીને વરસેજ ન્યારે કોઇક દક્ષિણી વિપ્લવીએ ગુપ્ત વેશ જઇને કોઇક દોરત મારફત તેમની સાથે વાટાઘાટ કરી, ત્યારે તેમણે ધણું કરીને કહ્યું કે “હાલ રશિયા જઇને હથિયાર વગેરે મદદ માટે તજવીજ કરો.” અને કોંગ્રેસના કોઇક પટેલિયા પાસેથી મેં સાંભળ્યું છે કે વિધાયતથી પાછા ફર્યા પછી તિલક મહારાજ અવારનવાર કહેતા: યુદ્ધના ગાળામાં ઈંગ્રેજ આટલો નબળો પડ્યો છે એમ જો મને પહેલેથી ખબર પડી હોત, તો હું કદિ આ રીતે ન વર્તત. આનેજ રાંચા પછીનું કહાપણ કહે છે. કામને વખતે આજેવાનો સટકી ગયા. માત્ર રજા મુદ્દીબર જુવાનિયાઓ અને બિચારા મજૂર બળવાવાદીઓ; અને યુદ્ધ પત્યા કેડે હોમરૂલ ન મળ્યું તેથી ક્ષોભ અને ગર્વભંગથી ધુરંદ્રાઓએ અસહકારની પ્રવૃત્તિ માંડી! કેમકે તેમને અચાનક હિંગી આવ્યું કે ઈંગ્રેજ સરકાર તો સેતાની સરકાર છે!

એક નહિ ને બીજું!

એટલેજ કહું છું કે હિંદના સ્વાતંત્ર્ય યત્નમાં બધા આવવા ધુરંદ્રાઓ નથી આવવાના. તેઓ “આધ્યાત્મિક સ્વરાજ” “જવાબદાર રાજતંત્ર” “હોમરૂલ” વગેરે વગેરેની વાતો કરશે, પણ સાચી “સ્વતંત્રતા”ની વાત નથી કરતા. કેમકે તેને માટે જે બળ-તણુની જરૂર છે તે તેઓ આપી શકે તેમ નથી અને આજે પોતાનાજ વર્ગના ઈંગ્રેજો જોડે જે ‘આત્મકલ્પ’ માંડ્યો છે તે એક

હહાડો તેઓ મળી સમજીને પતાવી દેશે. એથીજ તેમનો આદર્શ આવી આવીને અટકે છે-ગોળમેજી પરિષદ પર. એક ગોળમેજીની આસપાસ ઇંગ્લેન્ડ જુરજ્ઞાનોના પ્રતિનિધિ સાથે બેસી અંતર ખોલી વાતચીત કરી હિંદની સમૃદ્ધિ (Resources and Instruments of Production) ની વહેંચણી સરખે હિસ્સે બંનેએ કરી લેવી, એજ આપણા દેશી તવંગરોનો મનોરથ છે. આમ સરવાળે જણ્યારો કે જે દ્રવ્યો વડે કોઇપણ દેશમાં કાન્તિ થઈ શકે છે તેનો હિંદમાં અભાવ હોવાથી ‘૧૫ની સાલની ખટપટ’ એજ ગણ. હિંદના કમિક વિકાસને આ પગથિયે તવંગર લોકોજ સમાજમાં શક્તિવાળા છે અને આગેવાની ભોગવે છે. તેઓ બળવાગ્રેમી નથી. તેમનામાંના જે કોઈકે એક કાળે બળવાપંથીની પટેલાઈ કરતા હતા તેઓ આજે મોડરેટ પક્ષ-વિનીત, અસહકારપક્ષ, અહિંસાત્મક કાન્તિવાદીઓ વગેરે વગેરે નામ હેઠળ લપાઈ ગયા છે; અને મુઠ્ઠીબર જીવાનિયાઓ ઠેકડા મારે છે. પણ તે તે કેટલે ઉંચે ? આમ સર્વ એજ ગણું.

ઇન્દ્રવર !

હિંદના રાજકારણમાં આમવર્ગે પૂર્વે કદિયે પ્રવેશ કર્યો નથી. અસહકારની ચળવળનો પડકાર થતાં તેમણે જવાબ દીધેલો ખરો અને દેશ આખામાં જે ઉછાળો આવેલો તે આ આમવર્ગની જાગૃતિને લીધેજ. પણ આમવર્ગને તેના પોતાના હક ભોગવવાની દૃષ્ટિથી હાક નહોતી મારવામાં આવી—તેમનું આદ્વીન ધર્મને નામે થયેલું. ધર્મવિવશ હિંદી આમવર્ગને ધર્મોપતાને નામે ઉસ્કેરવામાં આવ્યો. તેમને ‘અમુક’ નહીં મુક્તે સ્વરાજ મળશે એવી આશા અપાઈ અને જાણે ‘ઇન્દ્રવરણ’ સૌને હાથમાં આવી મળ્યું લાગ્યું ! એ લોકોને માનવીના સિદ્ધ અધિકાર (Rights of Man) મળશે એવો દિલાસો દીધા વિના, સ્વરાજ વડે તેમની શી ઉન્નતિ છે ને તેમનું કયું સ્થાન રહેશે

તે કલા વિના, તેમના યોગ્ય હક સ્વીકારવાનું કશુંકા વિના શુરન્વાઓએ આમવર્ગને કેવળ અનૂનના પાયા પર ઠેકડા મરાવી પરદેશી રાજતંત્ર તોડી પાડવાનો મનસૂબો કરેલો. અને શકે તેટલું અગ્નિ લોકોને કુદાવી પરદેશી અમલદારોના હાથમાંથી તંત્ર ઝુંટવી લઈ દેશી અમલ સ્થાપવાની ઈચ્છા રાખેલી. એવા ઉપાયને Sadiistic Method કહી શકાય. પૂર્વના દેશોની અભણ જનતા એ પદ્ધતિનું કાર્ય કેટલોક વખત આપે. પણ તે સ્થાયી નથી અને ભવિષ્યમાં એ ભરતી તદ્દન વિરમી જાય છે. જેહાદ-ધર્મપુદ્ધને નામે મુસલમાન કેમે જરા પણ જવાબ ન આપ્યો. અને હિન્દમાં રાજકારણને નામે ધાર્મિક ધમાધમ કરવાનું દમદોલ આજે ફસાઈને ફાટી ગયું છે. એ ધાર્મિક અનૂન દ્વારા રાજદારી પ્રકરણને ઉઠેલવાના પ્રયાસનું ઝેરી ફળ સમાજ આજે નક્કી ભોગવી રહેલ છે.

જમાનો ફેરવાયો છે

ધુમાલ દોડધામથી કંઈ રાષ્ટ્રીય મુક્તિ નથી મળતી. જાત જાતના સામાજિક અને અર્થશાસ્ત્રીય કારણો ભેગાં થાય ત્યારે જે શક્તિ ઉદભવે છે તેનો ઉપયોગ યોગ્ય પ્રકારે કર્યાથીજ મુક્તિનો પંથ મોકળો થાય છે. આપણે સમજવું ધટે કે હિંદના રાજકારણની પ્રવૃત્તિને આપણે સમાજવિજ્ઞાન અને અર્થવિજ્ઞાનના પાયા પર ખડી કરવી પડશે. ‘સ્વતંત્રતા, સ્વતંત્રતા’ એમ શ્રુતો પાડવાથી સ્વતંત્રતા આવતી નથી. ‘કાન્તિ કાન્તિ’ એવો ટોલ પીટાવાથી કાન્તિ નથી થતી. મહાત્મા લેનીને સાચુંજ કહ્યું છે કે વિપ્લવ કંઈ ‘ખનાવી’ શકાતો નથી. તે આપ મેળેજ ખની આવે છે. હિન્દુ જાતિ Concrete મુચોક્કસ વિચારણા નથી કરી શકતી. તે બધામનો વિચાર અચોક્કસ અને ગોળગોળ રીતે કરે છે. વિપ્લવ-વાદ અથવા સ્વાતંત્ર્ય સંપ્રદાયમાં પણ આજ ખામી હતી ને તેથીજ કશું ફળ ન નીપળ્યું. પીસ વરસ પહેલાં બળવાવાદીઓ,

પાસે જે કાયડો હતો તેજ આજેય ખડો છે.

બંગાળના અને સારાય ભારતના વિપ્લવ સંપ્રદાયના અદ્-
ભુત યુગ-રોમાન્ટિક યુગનો અધ્યાય આજે પૂરો થયો છે. આશા
રાખી શકાય કે એ જીવાનિયાઓ આનંદમઠ અને કેવી
આધરાણીની રોમાન્સો રૂપી તંજુરાને તાલે નાચી સ્વતંત્રતાના
શમથાં નહિ જીએ. અનુભવ વડે તેઓ સત્ય સમજશે કે
એ જૂનો જમાનો ગયો છે. રસ્તાઓમાં (Barricade fight)
ઝપાઝપી, બોખખ, છૂપી મંડળીઓ કે ત્રાસનીતિ વગેરે વડે
વિપ્લવ કરવાનો જમાનો જગતમાંથી ગયો છે. હિંદમાં અને ખાસ
કરીને બંગાળમાં કમિક ઈતિહાસના પગથિયા પેઠે છૂપી મંડળીઓ
ઉદ્ભવેલી. કદાચ તે વેળા એની જરૂર હતી; કેમકે જાહેર
રીતે પ્રવૃત્તિ કરતાં અડચણ આવે તો માણસ છૂપી રીતે પ્રયત્ન
કરે છે. પણ આજે તો ગુપ્ત મંડળીઓના સંપ્રદાયની બહાર દેશમાં
હજારો એવા લોકો છે જેમને હિંદની સ્વતંત્રતામાં શ્રદ્ધા છે. આજે
તરણીનું કામ એકજ છે-સૌને સ્વાતંત્ર્ય મંત્રની દીક્ષા દેવાનું.
“વધારેમાં વધારે લોકોનું વધારેમાં વધારે કલ્યાણ કરવું” એજ માન-
વીનું લક્ષ્યિન્દુ હોય. એટલા ખાતર જીનાં કુંડાળાં તોડી જાહેર
રીતે આફાટ જનતામાં કાર્ય આદરવું જોઈશે.

શિયામાં કેમ થયું ?

૧૮૫૭ અને ૧૯૧૫ની સાલના પરિણામ ઉપરથી જણાય છે
કે રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર મોટા માણસોના હાથમાંથી નાના
માણસો-એટલે કે નીચલા ધરોના હાથમાં જવા લાગ્યું છે. ને
એટલું સ્પષ્ટ સમજાય છે કે હિન્દનું બાવી ધડવાનું આમ પ્રજાના
હાથમાંજ રહેલું છે. તેઓ સેંકડે ૯૫ ટકા છે. હિન્દના રહીશોનો
મોટો ભાગ Masses (આમ જનતા)માંજ ગણાય છે. પહેલાંજ કહ્યું
છે કે શ્રમજીવીજ સ્વાતંત્ર્યપંથ માટે ઉપયોગી વર્ગ છે. આજે તરૂં

જોએ તેમનામાં રહીનેજ કામ કરવું જરૂરી છે. તેમને સંઘબદ્ધ કરી તેમનામાં વર્મજાન પ્રગટાવવું જરૂરી છે. હિન્દના આ સમયના સ્વાતંત્ર્ય પ્રવાસનો ઇતિહાસ રશિયાના જેવોજ છે. નેપોલિયનના યુદ્ધ વેળા ૧૮૧૪ની સભામાં જ્યારે હુમલો કરવું રશિયન લશ્કર કાન્સમાં ગયું, ત્યારે ફ્રેંચોની સાથે સમાગમમાં આવી ધણાક રશિયન અમલદારો સામ્યવાદી બન્યા. તેમણે દેશમાં પાછા ફરી ચળવળ શરૂ કરી. રશિયન ઝારની વિરુદ્ધમાં સૌથી પહેલવહેલી ચળવળ તે જોજ. તે પછી એમાંથી છૂપી મંડળા ઉભી થઈ, અને ઈ. સ. ૧૮૨૨માં તે પકડાઈ ગઈ. એનું નામ December Revolution. તે વખતથી માંડી રશિયન જીવાનિયાઓ અવારનવાર છૂપી મંડળાઓ રચતા અને પોલીસ તેને તોડી નાંખતી. છેવટે તેમને જાન થયું કે કેવળ વિદ્યાર્થીઓ અને બાળુઓ વડે કાન્તિ નહિ થાય. રશિયા ખેતીપ્રધાન દેશ છે તેથી 'મૂઝિકો'—ખેડુતોને આપણી પ્રવૃત્તિમાં ભેળવવા પડશે. ત્યારે એ દિવ્ય જ્ઞાન મળ્યાથી જીવાનિયાઓએ વિદ્યાર્થીઓએ ખેડુતોમાં પ્રચાર માટે જવા માંડ્યું. પણ મૂઝિકો તેમનું કંઈ સાંભળેજ નહિ. કેમકે તેઓ મૂઝિકો પાસે ગયેલા, પણ તેમનું માનસ ખેડુતનું નહોતું, તેઓ ખેડુતને સમજી નહોતા શકતા. લિંદમાં આજકાલ જેમ બાળુસાહેબો શ્રમજીવીઓનું મુરખપીપણું કરે છે તે રીતે તેઓ પણ ખેડુતો પર પટેલાઈ કરતા. છેવટે અથડાઈ કુટાઈ ઠોકર ખાઈ અનુભવ ભેળવી ખેડુતનું માનસ સમજીને હજારો જીવનો ફરી મૂઝિકોમાં કામ કરવા ગયા. ત્યારે ખેડુતોનો તેમના પર વિશ્વાસ ખેઠો. પછી આ કામકાજને અગે જે મંડળા કામેલાં તે પણ કાન્તિને વખતે જોઈએ તેવું કામ ન કરી શક્યા; કેમકે સાચા રાજકારણમાં ખેડુતનું સ્થાન શું છે તે તેઓ વીસરી ગયા. છેવટે લેનીનની સરદારી હેઠળ Mass Party શ્રમજીવી મંડળ રચવાયું. તેણે એ અબ્બવરિચત આદર્શને હડસેલી કાઢી સ્વચ્છ

શાસનતંત્ર નિપજવી લીધું.

આપણા કાયડો

અંગાળાના સ્વાતંત્ર્યવાદીઓ સમક્ષ એક કાયડો ઉભો છે. તેઓ જૂના રાગડા તાણુશે કે નવે આદર્શ કામ કરશે ? અલખત, એટલું કણુલવું જોઈશે કે અંગાળામાં વિપ્લવવાદ જીવાનિયાં લોકોને માટે સામાજિક વારસા જેવો Social Heredity જેવો થઈ પડ્યો છે. એ ભાવના કેવળ ટાળી દેવાનું કાઈથી નહિ બને. વળી જેટલા દિવસ રાજસત્તામાં ત્રાસનીતિ રહેશે તેટલા દિવસ ક્ષુબ્ધ અને દુઃખી પ્રજાશક્તિ ત્રાસનીતિથીજ જવાબ વાળે એ વાત પણ અનિવાર્યજ રહેવાની.

પણ વાત એ છે કે ૧૯૧૫ના ઇતિહાસમાંથી આપણે કંઈ શીખ લઈશું કે નહિ ? હિંદનો આદર્શ તો સ્વતંત્રતાનો છે. કોને એ નથી જોઈતી ? પણ સ્વતંત્રતાને માટે મોંધું મૂલ આપવું પડે છે. એ ઇચ્છેલી વસ્તુને કેવી રીતે મેળવવી તે આપણો કાયડો છે. એ આકાંક્ષા પૂર્ણ કરવા માટે આપણે નવા આદર્શો ગ્રહણ કરવા પડશે અને તે મુજબ કામ કરવું પડશે. હિંદને છેલ્લો આશરો એની અક્ષાટ જનતા છે. આજે આપણું કર્તવ્ય તેને સંગઠિત કરવાનું છે. હિંદના આ મુંગા, અભણ, છૂંટાયેલા, દુઃખી પ્રજાવર્ગને જગાડવો પડશે. તેને તેના હકની વાત સમજાવવી પડશે. એમની સામાજિક અને આર્થિક જરૂરતો પૂરી કરવી જોઈશે, તેમનામાં વર્ગભાન પ્રગટાવવું જોઈશે ને તેમને સમજાવવું જોઈશે કે સ્વરાજ તેમનેજ ખાતર છે.

આમવર્ગ કંઈ બાણુસાહેબોને માટે પ્રાણ ન આપે. ધાર્મિક ઝનૂનના ઠેકડા કંઈ કાયમ ન ટકે. આમવર્ગની સહાનુભૂતિ મેળવવી હોય તો તેમનો સ્વાર્થ જેવો પડશે. હિન્દની અક્ષાટ જનતાના નીચલા થરો અત્યંત પ્રાચીન કાળથી માનવીના સમસ્ત અધિકારોથી

વિમુખ બનેલા છે. તેઓ ગુલામીના અપાર બંધનોથી જકડાયેલા છે ને તેથીજ સૌ પોતપોતાના સ્વાર્થ કૂટચા કરે છે. એકતાનું યાન ક્યાંથી થાય, ખાસ કરીને હિન્દુ સમાજમાં, જ્યાં 'ખાર જાત ને તેર ચૂલા' હોય ત્યાં ? જે સમાજમાં એકને બીજા સાથે બળવા હળવાની વાત નથી, ત્યાં એકજાતીયતાનો ભાવ પ્રગટે ક્યાંથી ?

હિંદની સ્વતંત્રતા એટલે હિન્દીનો ઇંગ્રેજો સાથે ટંટો ને તેમને કોઈ પણ રીતે વહાણમાં બેસાડી વિદાય કરવાની વાત. એ અર્થ બુલવો જોઈએ. વીસ વીસ સદીઓનો એ કાયડો છે-હુંદનારા અને હુંદાતા વર્ગના ટંટાની આ મીમાંસા ! હિંદીઓનો મોટો ભાગ હુંદાતો વર્ગ છે. ઇંગ્રેજ શુરબ્બાઓ તેને લુટે છે, ને આ હુંદનીતિમાં દેશી અમીર વર્ગ ને તવંગરો બળી જાય; પણ તે જાળને છિન્નભિન્ન કરી નાંખી કેવી રીતે હિન્દીને મુક્ત કરવો એજ આપણી સમસ્યા છે. બધી જાતની ગુલામીઓનું મૂળ તો એકજ છે-માત્ર સ્વરૂપ બુદ્ધ છે. આપણે માત્ર એકજ જાતની ગુલામીનો સામનો કરીએ એ ન ચાલે. હિન્દની સ્વતંત્રતા માટેના પ્રયાસમાંની આડખીલી આર્થિક વિકાસ વડેજ જવાની છે. જ્યાં સુધી હિંદી સમાજ આર્થિક સામ્ય ઉપર ન રચાય, ત્યાં સુધી સાચું સામ્ય નહિ પ્રગટે. હિંદ એ જાતના સામ્યનો અભાવ આજે કેટલાય વરસથી ભોગવી રહ્યું છે ને તેથીજ એ કાયમ પરતંત્ર છે. તરણ હિંદે આ રોગનેજ ટાળવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ. પરદેશી અમલ સાથે લડી ઝગડી તેને સ્થાને દેશી 'અમલ' ગોઠવવાથી કંઈ રોગનું નિવારણ થવાનું નથી. ધર્મ દ્વારા સમાજમાં સામ્ય સ્થાપવાનો પ્રયાસ નિષ્ફળ ગયો છે. ખૌદ ધર્મે અને ઇસ્લામે એ પ્રયાસ કરેલો. પણ આર્થિક સામ્યને અભાવે એ ધર્મના લોકોમાં પણ બેદલાવ અને ગડબડ ઉઠ્યાં છે. તેથીજ આજે દુનિયામાં હાક પડી છે કે (Economic Democracy) આર્થિક પ્રજાતંત્ર દ્વારા સમાજમાં

સામ્ય પ્રગટાવવું પડશે. ઇંગ્લાડના (Fabian Sydney Webb) વેબ સાહેબથી માંડીને બોલ્શેવિક લેનીન સુધી સૌ આજ વાત ટીપી ટીપીને કહી રહ્યા છે.

હિન્દુની ઉંપો

આ પશુમાં-ખાસ કરી હિન્દુમાં સહકાર શક્તિ અને સમષ્ટિ ભાવ (Collective Spirit) બહુ ઓછાં છે. હિન્દુમાં કોઈ કાળે એ નહોતાં. તેથી સંખ્યામાં પુષ્કળ હોવા છતાં હંમેશા એ નાનકડી પણ સંગઠિત શક્તિ સામે પરાજય પામે છે. અને મુસ્લીમ સમાજ સામ્યવાદ પર સ્થાપન થયેલો છતાં હાલમાં અર્થશાસ્ત્રીય કારણોને અંગે છિન્નભિન્ન થયો છે અને તેમનામાં મતભેદ ઉભા થયા છે. મુસ્લીમ આમવર્ગ ધનવાનોના પગ તળે કચડાય છે.

હિન્દુઓ હંમેશા માંહોમાંહે કપાષ મર્યા છે અને એ રોગ ટળ્યાનું હજી કશુંય ચિંત્ન દેખાતું નથી. આ બધાં કારણે હિન્દુસ્તાન દેશ ધીમે ધીમે અહિન્દુપ્રધાન થતો ચાલ્યો છે. હિન્દુના આ રોગનું ઓસડ જડયું નથી. અરે, જે વિપ્લવીઓ દેશને સ્વતંત્ર કરવા બહાર પડેલા તેમણે મૃત્યુને પંથે સંચરતાં પણ પક્ષાપક્ષી કરેલી! એટલા માટે આપણે દરેક રીતે હિંદીઓમાં સહકાર શક્તિ પ્રગટાવવી પડશે. સમાજમાં (Collectivity) સમષ્ટિભાવ આણવો જોઈશે. સમાજમાં જાતજાતના સહકારના પ્રસંગો ઉભા કરવાથી એ શક્તિ ખીલવી શકાય.

એ રીત ખોટી

ધૂ મને નામે લોકોને ઠેકડા મરાવવાથી હિંદની મુક્તિ નથી મળવાની. ઉલટું એનું પરિણામ અતિ બીપણ્ય આવશે. અભારે તો પ્રત્યક્ષ જોષ શકાય છે. ૧૯૧૫ના પ્રયાસની નિષ્ફળતાને ક્ષીણે પણ વિષાદ છવાયો છે. ૧૯૧૫ની સાલમાં મતીન્દ્રનાથ મુખર્જી

પાખ્યાય અને તેના સાથીઓ કંઈ નહિ તો થોડા વખત માટે પણ હિન્દની થોડી ધરતી-એકાદ નાનકડો ભાગ પણ હથિયારબળ વડે પોતાને કબ્જે કરી રાખી શક્યા હોત, તો પણ રાજકીય ક્ષેત્રમાં આટલો વિષાદ ન હવાત, અને સ્વરાજ મેળવવા માટે ધર્મની ધાંધલ ન કરવી પડત. અધઃપતન પામેલી જાતિઓ ન્યારે પોતાની શૃંખલાઓ ખસેડવાનો કંઈ ઉપાય નથી જોતી, ત્યારે ધર્મના બબકા ભર્મા નામ હેઠળ તે આત્મવંચના કરે છે. દાખલા તરીકે પ્રાચીન કાળમાંની ચાહુદી જાતિઓ અને ગ્રીસમાંનો રોડાક પંથ અથવા તે મધ્યના ખ્રીસ્તીઓ વગેરે. કોઈ પણ જાતની શક્તિનું માપ એ પરથી નથી મળતું. ઈ. સ. ૧૯૧૯માં શ્રીયુત મહેન્દ્રપ્રતાપને મહાત્મા સેનીને કહેલું: અમારા દેશમાં ટોલસ્ટોય વગેરેએ ધર્મનો પ્રચાર કરી દેશને મુક્ત કરવા યત્ન કરેલો પણ તેનું ફળ કંઈ ન મળ્યું. હિંદમાં ફરી જાંબને તમે વર્ગજંગલો (Class Struggle) ઉભો કરો ને ફેલાવો, એટલે મુક્તિનો રસ્તો મોકળો થશે.

વાત સાચી છે. હિંદના મોટા ભાગના લોકો જે આમવર્ગ કહેવાય, તેમનામાં રહેલી સુષૂપ્ત શક્તિને સંઘબળથી પ્રગટાવી સ્વતંત્રતા માટે ડગલે ડગલે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. એથી સમાજમાં જે નવું તેજ પ્રગટશે તે વડે હિન્દનો માર્ગ ખુલ્લો થશે.

આત્મ કામ

કાન્તિની જૂઓ પાડવાથી સ્વતંત્રતા નથી મળતી. પહેલાં તો પોતાના મનમાંજ વિશ્લેષ ધટાવવો પડે છે. પહેલાં વિચાર-ક્ષેત્રમાં વિશ્લેષ પ્રગટાવવો પડે. ત્યારેજ સમાજમાં અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં કાન્તિ પ્રગટી શકે. હિન્દમાં સ્વતંત્રતાનો જે જૂનો આદર્શ છે તે બદલી નાંખવો જોઈએ. સ્વતંત્રતાવાદને 'હિન્દુત્વ' અને 'ધર્મશાસીત્વ' ના કુંડાળાની બહાર લઈ જવો જોઈએ. દેશના રાજકારણમાં કોઈ અપૂર્વ ચિંતનશીલ વ્યક્તિની જરૂર છે. પ્રધાન દેશોમાં

રાષ્ટ્રીય ઉત્થાન થતાં પહેલાં કેઈ પ્રખર વિચારસરણી પ્રગટે છે. બાવપ્રદેશમાં ઘેર પરિવર્તન થાય છે. આ માનસ પરિવર્તનનો છેલ્લો પલટો રાજકારણમાં આવિર્ભાવ પામે છે. આપણા સ્વાતંત્ર્ય-પંથ પાસે કશી નવી શીલસૂશી નથી, કશું સ્વતંત્ર વિચારબળ નથી. માત્ર એક વાત છે “પકડો ને મારો!” આપણું કર્તવ્ય ભારતને નવેસર ધડવાનું છે. નવો વિશ્વદર્શી (World-view) આદર્શ ગ્રહણ કરવો પડશે; નવું વિચારબળ પ્રગટાવવું પડશે.

અલખત, આદર્શને અંગે મતભેદ ને પક્ષાપક્ષી થશેજ. એ તો અનિવાર્ય છે. પણ એ વડે તો વિચારબળ વધારે સ્વચ્છ ને સ્પષ્ટ થવું જોઈએ. આપણને Concrete વિચારબળની જરૂર છે. શું જોઈએ છે, શા માટે જોઈએ છે, કેને માટે જોઈએ છે—એ કાયદાઓ ઉકેલીને કામ કરવું પડશે. જેઓ ગમે તે રીતે લોકોને કુદાવી ઉછાળીને ઇંગ્રેજને જહાંજમાં બેસાડી દેવા માંગે છે, તેઓ પોતાનો માર્ગ સમજતા બલે હોય. પણ જેઓ ભારતના જન સાધારણની મુક્તિ વાંછે છે તેમણે તો નવો આદર્શ ગ્રહણ કરવોજ જોઈશે. જગતનો અમજવી સંપ્રદાય પૂર્વ તરફના મહાદેશોના આમવર્ગની વિચારસરણી અને કાર્યતંત્રપરતા તરફ તરસી નજરે જોઈ રહ્યો છે. તે આશા રાખે છે કે પૂર્વના આમવર્ગની મુક્તિ થતાં પાશ્ચાત્ય આમવર્ગની મુક્તિ વિષે પણ શ્રદ્ધા પ્રગટશે. એટલાજ ખાતર આજે જગત આખાનો મજૂર વર્ગ બન્ધુતાને સૂત્રે સંધાવા ઇચ્છે છે.

હિન્દના ઉત્થાન કાળે આમવર્ગને જગત કરવા સિવાય બીજો ઉપાય નથી. ચિંતનશીલ રાજપુરુષો આ વાત કણુલશે, પણ એક બાજુ સરકારનો ત્રાસ Red Terror અને બીજી બાજુ તવંગર વર્ગનો ભુલમ White Terror, એ બેની વચ્ચે સત્ય પ્રગટી નથી શકતું. તો પણ પ્રજા સમક્ષ સત્ય વાત કહેવીજ જોઈશે. ભારતના બુવાનોએ એ નવીન વાણીના ફૂત થવું પડશે. તેમના

સમક્ષ એ કામ પડ્યું છે. નવી બાવનાએ પ્રકુલ ખનવાનો તેમનો અધિકાર છે. પણ તેમણે Declasseed થવું પડશે, વર્ગ-મુક્ત થવું જોઈશે! આમવર્ગની પીઠે ચઢી તેના પર મુરખીપણું કરવાથી તેઓ એ વાત નહિ સાંભળે. તેમની સાથે કામ કરવું હોય તો તેમની વિચારસરણી સમજવી જોઈશે; અને તવંગરનું ક્ષુદ્ર માનસ તજવું જોઈશે. અર્થાત કેવી રીતે મોટાઈ મળે-નામીયા થવાય અને આગેવાન બનાય એ મનોવૃત્તિ તજવી પડશે. બંગાળી જીવનાનો આજ એક ખાસ અવગુણ છે.

હિન્દીઓની મુક્તિ તેમના પોતાના ઉપરજ નિર્ભર છે. પરદેશીઓ કદિ તેમને મુક્ત ન કરી શકે. કાણુલથી યુરોપ અને અમેરિકા ઉપર એક સીધી લીટી ટોકાયો સુધી દોરવામાં આવે તો તેમાં જેટલા મોટા મોટા દેશ આવે છે, તે બધાની પાસે વિશ્લ-વીઓએ પોતાના કામમાં મદદ માંગવા : માટે જુદે જુદે વખતે યાચના કરેલી. પણ કશું વળ્યું નહિ. એ બૂલબૂલામણીમાં હવે જામવું શાને? આત્મશક્તિ પર અવલંબવું એજ માત્ર એક ઉપાય છે.

દેશના કચડાયલા વર્ગોની ઉન્નતિ કરવા તેમનાં મંડળો સ્થાપવાં જોઈશે. જાતજાતની સહકારી સંસ્થાઓ ચોમેર ઝમાવી તેમની આર્થિક ઉન્નતિ કરવી જોઈશે. ખેડુતોના જમીનને લગતા સવાલો ઉકેલવા પડશે. આયવર્ગના હિત અને હક જાળવવા તેમને રાજદ્વારી દષ્ટિબિંદુથી સંગઠિત કરવા પડશે, અને તેમને સામ્યવાદનો આદર્શ સમજાવવો પડશે. તેમને ગળે ઉતારવું પડશે કે સ્વરાજ તેમનેજ ખાતર છે. ત્યારેજ તેઓ સ્વરાજને ખાતર સર્વસ્વ તણ શકશે અને 'મુક્તિ' પણ તે વેળાજ નિકટ આવી લાગશે.

હિંદી-જર્મન મીશન

લખનાર

રાજા મહેન્દ્રપ્રતાપ

મારી પિછાન

મહાપુદ્ગળગ્યું ત્યારે હું ૨૮ વરસનો હતો. રશિયાએ જર્મનીને કરેલા પડકારની વાત ઈંગ્લેન્ડ છાપાઓમાં છપાયેલી મેં આગાહીમાં બેઠાં બેઠાં વાંચી. તે વેળા ઓગસ્ટ મહિનો શરૂ થતો હતો. દહેરાદુનના મસૂરી હીલ સ્ટેશન પરથી હું નીચે ઉતરતો હતો. પાંચ વરસ પર મેં વૃંદાવનમાં સ્થાપેલા છોકરા છોકરીના ઉદ્યોગવિદ્યાલયના વાર્ષિક સમારંભ માટે મારે વૃંદાવન જવાનું હતું.

એ વિદ્યાલય મેં હાથરસના જમીનદાર રાજા ધનસ્મામસિંહના હતક પુત્ર તરીકે પહેલવહેલું જ શરૂ કરેલું. મારા પૂર્વજો બ્રિટીશ અમલ શરૂ થતા પહેલાં સ્વતંત્ર રાજા તરીકે રાજ કરતા હતા. જે વિદ્યાલય મેં સ્થાપેલું. તે જોને મેં પ્રેમ મહાવિદ્યાલય-Great School of Love નું નામ આપેલું, તેને માટે મારા પાંચ ગામેની આવક લગભગ ૫૦૦ રૂપિયા, અને મારી ખાનગી મિલકતમાંથી

અડધાથીયે વધુ ભાગ મેં આપી દીધેલાં. જુદાવનમાં મારા પૂર્વજ્ઞેની જે ભવ્ય ઇમારત હતી તે પણ મેં વિદ્યાલય માટે આપી દીધેલી. તે ઇમારત આપી દીધા પછી હું, મારી પત્ની અને નાનાં બાળકો સમેત દહેરાદુનના શિખરો પર રહેતો. હિંદમાં ઠંડી હવા માટે જે થોડાં સુંદર સ્થાનો છે તેમાં દહેરાદુન ખૂબ રમણીય ગણાય.

યુદ્ધ પાઠશાળા

તે વેળા ઉનાળામાં મેં ગાંડીમાં બેઠાં બેઠાં મહાયુદ્ધની જે ખબર અકસ્માત વાંચી તેનાથી મને અન્યમણી થઈ. મારી સાથે મારો એક હિંદી મિત્ર મુસાફરીમાં હતો. તેની સાથે મારે ભારે કડક વાદવિવાદ થયો. અમે એ વિષય પર ખૂબ ચર્ચા ચલાવી. મારા મિત્રને એ ખબર કંઈ મહત્વની ન લાગી. પણ એ અચ્ચાનક આવેલા સમાચારે મારા અંતરમાં ખળખળાટ મચાવી મૂક્યો. મારું મન ખૂબ અસ્વસ્થ બન્યું. મને લાગ્યું કે કદાચ આ લડાઈ દુનિયા આખીને ફેરવી નાંખશે, દુનિયાનો નકશો ફરીથી રચશે. ફરી ફરીને એ વિચાર મારા મનમાં ઘોળાયા કરવા લાગ્યો. ‘જર્મનીએ યુદ્ધ જાહેર કર્યું’ એ વાતે મારા અંતરમાં વિલક્ષણ અસરો નીપજવી. મારા આંતર ચક્ષુ સમક્ષ જાણે ભાવિના પડદાએ ઉકલી જવા લાગ્યા—ભવિષ્યમાં ખનનારી અનેક વાતો સ્પષ્ટ રૂપે દેખાતી જણાઈ. મને કંઈક નવોજ વિચાર આવ્યો. હું મનમાં બોલી પડ્યોઃ કદાચ હુંયે રણ-ક્ષેત્ર પર જઈશ.

એવા આકસ્મિક સમાચાર વડે મારે એકદમ ભાવનાવશ બની જવું ન થયે, એમ પેલા મિત્રે મને બહુ બહુ ઉપદેશ આપ્યો. પણ તેની વાત મારે ગળે ન ઉતરી. મને મારો અંતરાત્મા વારંવાર કહ્યા કરતોઃ આ યુદ્ધ દુનિયાને ઉલટપાલટ કરી નાંખશે. અને અમે જુદાવન પહોંચ્યા ન પહોંચ્યા, ત્યાં તો આમ્રાથી એક છાતી વાત

મારે કાને આવી પડી, કે વિધાયત પથુ આ યુદ્ધમાં પડશે. એ વાત તદ્દન નક્કીજ છે.

‘હું જાઉં છું’

ને બીજેજ દિવસે એ ‘છાની’ સાંભળેલી વાત બહાર રીતે છાપાંઓમાં પ્રગટ થઇ. એ વાત પ્રગટ થતાંજ માઈ અંતર ખૂબ ઉછળવા લાગ્યું. મને દરેક વસ્તુ હવે શક્ય લાગવા માંડી. હિંદ પથુ પોતાની ગુમાવેલી સ્વતંત્રતા પાછી મેળવશે એમ મને લાગ્યા વિના ન રહ્યું. ખુદ રણક્ષેત્ર પરજ જઈને ઉઘા રહે-વાનો મેં ઠરાવ કર્યો. મેં મારા જીવનન દોસ્તોને અને સગાંવહાલાંને એ વાત કહી પથુ દીધી.

એ લાંબી મુસાફરીની મેં બધી તૈયારી કરી. મારું છાતું ચાલે અને ટુરતમાંજ સ્થાપેલ ‘સર્વન્ટ્સ ઓફ ધી પાવરસેસ’ ની સંસ્થા પથુ રીતસર નબે એવો બદોબસત કર્યો. મારી ગેર-હાજરીમાં મારી મિલકતની તજવીજ બરાબર રહે એ ગોઠવણ પથુ કરી. એ બધું કરતાં ઘણી વાર લાગી. તેથી ૧૯૧૪ની શાલ બેસતાં પહેલાં હું ગૃહત્યાગ કરી ન શક્યો.

તે અધારી રાત્રે મારી વહાલી સહચરીને અને મારાં બે બાળકોને દહેરાદુનમાં તજ દૂર દૂર યુરોપ જતાં માઈ અંતર ચીરાઈ જતું હતું. પથુ છેવટે જવુંજ, એવો મેં નિશ્ચય કર્યો. જવુંજ એ મારો ધર્મ હતો. મારું અંતર વારંવાર કહ્યા કરતું કે, “તું આનેજ ખાતર જન્મ્યો છે.”

મુખર્ષી જતાં ત્યાં મારે બહુ ખોટી થવું પડ્યું, કેમકે મારી પાસે બ્રિટિશ પાસપોર્ટ-પરવાનો ન હતો. પહેલાં તો છટાકિમ્ન સ્ટીમર મારફત સફર કરવાનો મારો મનસૂબો હતો. પથુ તેમાં પરવાના સિવાય ખોટ પર પગ ડાલ્યું મૂકવા દે? છેવટે બીજાજ એક ખોટ મારફત વગર પરવાનેજ યુરોપ જવાનું મેં ઠરાવ્યું. તે વેળા

મારો મિત્ર હરિશંદ્ર પણ મારા ખાનગી કારભારી તરીકે મારી સાથેજ હતો—અલખત પરવાના વિનાજ, એ કહેવાની જરૂર નથી. મેં ૬૦૦૦ રૂપિયાની નોટો સાથે રાખેલી. ઉપરાંત ખીજા કંઈ વત્તા ઓછા પૈસા જોઈએ તો તે યુરોપમાંથીજ મળી રહે એવી વ્યવસ્થા પહેલેથીજ કરેલી હતી.

મુએઝ નહેર

સુ એઝની નહેરમાંથી અમે પસાર થતા હતાં તે વેળા આવતા મહાયુદ્ધની આગલી તૈયારીઓની નિશાની ઠેર ઠેર અમને દેખાઈ. દરેક ઠેકાણે ખાઈઓ ખોદેલી હતી. સો સો વારને આંતરે તોપખાનાં ગોઠવેલાં. નહેરના બંને કિનારા પર દૂર દૂર સુધી લશ્કરી છાવણીઓ. ઈરમાઈલીયા પહોંચતાં ઘણાક ધવાયલા સિપાઈઓ સાથે અમારે મેળાપ થયો. તેમાંના કેટલાક દકખણુના રહીશ હતા અને ક્રાન્સની રણબૂમિ પર લડતાં નકામા થયાથી સ્વદેશ પાછા ફરતા હતા.

માલ્ટામાં એક રાત રહી અમે ભૂમધ્ય સમુદ્ર ઓળંગ્યો. પછી માર્શીસ બંદરે આવી પહોંચ્યા. મેં મારી આગલી મુસાફરીઓમાં ત્રણ વાર માર્શીસ જોયું હતું. બંદર પર ને શહેરમાં ન્યાં ત્યાં હિંદી સિપાઈઓ જ નજરે પડતા. તેમાંના કેટલાકને આ લઢાઈ એક નવાઈની ગમ્મત જેવી લાગતી હતી. પણ ઘણા તો યુરોપની એ બચંકર ઠંડી અને સખત વરસતા હીમને લીધે ખૂબ કાયર કાયર થઈ ગયા હતા.

તેડું આબુ

ફ્રી સમાંથી સ્વીટ્ઝરલૅન્ડ જવાની રજા મળતાંજ અમે જીનીવાનો રસ્તો પકડ્યો. ને ત્યાં જતાં 'હોટલ ડી એંગ્લેર'માં ઉતરવાની ને રહેવાની ગોઠવણ કરી લીધી. હોટલ સામેજ એક સરોવર

હતું, તેને લીધે રહેઠાણ ખૂબ સરસ ને રમણીય બન્યું હતું. વાંચના-લયમાં યુરોપના બધાજ દેશોનાં છાપાં આવતાં. એ છાપાંઓમાં લઢાઇને લગતી આવતી બબરોમાં લગભગ એકસરખાપણું જોઇને મને બહુ નવાઈ લાગી. કેમકે હિંદમાં હતો ત્યારે મને લાગેલું કે લઢતા દેશોની ખાસ ખાસ બબરો સરકારના અંકુશને લીધે હિંદમાં પ્રગટ થતી નહિ હોય, અને તટસ્થ દેશોના છાપાંઓમાંથી તે આપણને સારી પેઠે જાણવા મળશે; પણ બંને તરફના છાપાં વાંચતા મને કંઈ ફેર માલમ ન પડ્યો.

તે પછી થોડે દિવસે અકસ્માત જર્મનીથી એક હિંદી સબ્જન મારી મુલાકાતે આવ્યા. તેમણે મને કહ્યું કે “જર્મનીમાં આવવાની તમારી ઇચ્છા પાર પાડી શકાશે. હું તેની ગોઠવણ કરી આપું, પણ ત્યાં આવીને હિન્દુસ્તાન દેશ માટે કંઈક કામ કરવું જોઈએ-એ હેતુથી જ ત્યાં જવાનું. તમે ત્યાં આવો તેના વડે હિંદના હિતમાં કંઈ ફાયદો થવો જ જોઈએ.”

મેં કહ્યું: કશુંલ, પણ મને જર્મનીમાં ખુદ કયસર બાદશાહ સાથે મેળાપ થવો જોઈએ. તે થાય એમ હોય તો જ હું આવું.

પણ આ વાત કંઈ જનીવાના જર્મન એલચીના હાથમાં નહોતી. ખુદ કયસરની મુલાકાત કરાવી આપવી એ કોઈથી જ બને તેવું નહોતું. છતાં પેલા હિંદીએ એ બાબતમાં ઘુસ્ત બર્લિન તાર કયો અને વાટાઘાટ શરૂ કરી. દરમ્યાન હું રોમ ગયો. હું ત્યાં હતો તે ગાળામાં જ “તમે આવો, તમારી ઇચ્છા મુજબ બન્દોબસ્ત થયો છો,” એવો તાર મને ત્યાં આવી મળ્યો; અને તેજ વેળા બર્લિનથી એક હિંદી દેશબક્ત મને લેવા માટે જનીવા આવી લાગ્યો.

જર્મનીમાં આગે

ફેબ્રુવારીને એક મંગળ પ્રભાતે એ નવા હિંદી દોસ્ત સાથે મેં ફ્રાન્સની સરહદ ઓળંગીને જર્મનીમાં પચ્ચાં માંડ્યા.

મારો મંત્રી હરિશ્ચંદ્ર તો જીવીવેજ રહ્યો; કેમકે ત્યાં તેને એક યુરોપી સંસ્કૃતમાં પંડિત સાથે મેળાપ થતાં એવી દોસ્તી ઝામી પડી કે તે તજીને બર્લિન આવવામાં તેને કંઈક મઝા જેવું ન લાગ્યું. હું જર્મન સરહદ પર આવ્યો ત્યારે એક જર્મન અમલદાર પરવાનો તપાસવા માટે અમારા ડબ્બામાં પેઠો. મારા મિત્રે તેના કાનમાં કંઈક કુંકે મારતાંજ તેણે અમને બંનેને બારે નમનતાઈથી લળાને સલામ કરી અને પછી ચાલ્યો ગયો. જર્મનીમાંની મારી મુસાફરી દરમ્યાન લઠાઇની ચોકખી તૈયારી કયાંય મને નજરે ન પડી. માત્ર દરેક સ્ટેશને બસ્કરી સિપાઇઓ નજરે પડ્યા કરતા હતા. મારી તખીયતને એ મુસાફરી ઠીક માફક આવી.

મને મારી તખીયત વિષે કશો ભો નહોતો એ ખરું, પણ મારા મનમાં તો બીજો બારે ખળબળાટ થઈ રહ્યો હતો, અને તેથી હું મારી નચિંતાઈ ખોઈ બેઠો હતો. હવે પછી શું થશે એ વિચારમાં હું ખૂબજ મશગુલ બન્યો હતો. હિંદના કલ્યાણ ખાતર જર્મન સરકાર કંઈક યોજના હાથ ધરે, કામ શરૂ કરે તોજ જર્મનીમાં રહેવું ઠીક છે, સાર્થક છે એમ મને લાગ્યું; ને મેં એ પ્રમાણે મનમાં નિશ્ચય પણ કરી લીધો. જર્મન સરકાર જે તેવી કશી મરજી ન બતાવે તો તરતજ એ દેશ તજી નીકળવું એવું પણ મેં નક્કી કર્યું હતું. આગળ ઉપર પનામાની નહેર અને સાન ફ્રાન્સિસ્કો તરફ જવાનો મારો મનસૂબો હતો.

મારા હિંદી મિત્ર બર્લિનના કોન્ટીનેન્ટલ હોટલમાં મારા ઉતરવાની સરસ ગોઠવણ કરી દીધી હતી. તે સ્થળે જતાંજ ઍરન વેસન ડોક અને જનરલ સ્ટાફમાંના એક બે મોટા અમલદારો મને મળવા આવ્યા. એ ગાળામાં ખુદ કયસર આદશાહ તો યુદ્ધક્ષેત્રમાં સરહદ પર હતા. તેજ હોટલમાં સર રોજર કેસમેન્ટ (આયરલાન્ડ-વાળા) પરોણા-મિત્ર તરીકે મારી સાથેજ હતા. એ રોજર કેસમેન્ટ-

નેજ પાછળથી પ્રિટીશ સરકારે ફાંસીએ ચઢાવેલા.

કચસરની મુલાકાત

એ અઠવાડીયા કેડે કચસર બર્લિન પાછા ફર્યા તે વેળા તેણે ટાયર-ગરટન આગળ આવેલા બેલે બુ નામના મહેલમાં મારી ખાસ મુલાકાત લીધી. હોટલમાંથી મહેલમાં લઈ જતાં પૂર્વે મારી પાસે એક પૂર્વના રાજકારણનો અભ્યાસી, મુતસદ્દી અને પરદેશ ખાતામાંનો એક અમલદાર એમ બે જણા આવી ગયેલા. તેઓ મને ખાસ સરકારી મોટરમાં બેસાડી મહેલમાં લઈ ગયા. મહેલમાં હું દાખલ થતો હતો તે વેળા પેલો સરકારી અમલદાર ત્યાંના એક મોટા અરીસા આગળ એક મિનિટ ઉભો રહ્યો અને પોતાની મૂછોને બંને હાથે વળ દીધો ! જાણે કચસર બાદશાહનું અનુકરણ કરતો હોયને ! એ બેઈ માફ મ્હેં મલકયા સિવાય ન રહ્યું !

એ પછી અમે એક ભારે ભવ્ય ને રઢિયાળા દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તે સ્થળે કચસર બાદશાહ પોતેજ લશ્કરી પોશાક પહેરીને ઉભા હતા. તેની મુખમુદ્રા પર સારી પેઠે અભિમાન છવાયલું દેખાતું. તેની એ ભૂરી શી આંખો ભારે પાણીદાર દેખાતી. બીજાનું હૃદય તત્કાળ પામી જવાની અદ્ભુત શક્તિ એ આંખોમાં હોય એમ દેખાતું હતું. અમે અંદર જતાંજ તે સહેજ આગળ આવ્યા, અને હસતાં હસતાં મારી સાથે હાથ હલાવ્યા. ઇંગ્રેજ ભાષામાં તેમની સાથે મારી ઓળખ કરી આપવામાં આવી. તરતજ કચસરે પણ મારી સાથે ઇંગ્રેજીમાંજ વાત કરવા માંડી. તે ઇંગ્રેજીમાં બેલે, પણ તેના ઉચ્ચારો સ્પષ્ટ રીતે પરદેશી જેવા લાગી આવતા હતા. ને છતાં તે જાણી જોઇનેજ આ પદ્ધતિથી બેલે છે, એમ મને લાગ્યા વિનાં ન રહ્યું. એ તો ઇંગ્રેજની ભાષા-તેના દુસ્મનની ભાષા ! એ વાત જાણે શબ્દેશબ્દમાં ઉચ્ચારે ઉચ્ચારે તે મારી આગળ ટીપી ટીપીને ખતાવે છે, એમ મને લાગ્યું. અમારી વાતચીત

ઉભાં ઉભાં જ થઇ. તે વેળા અમે હિન્દુસ્તાનની પરિસ્થિતિ વિષે જ વાતચીત કરી. તેણે હિન્દ વિષે ખૂબ ઝીણવટથી જ્ઞાન મેળવ્યું છે. એમ મને લાગ્યું.

કચસર વહેમી છે ?

કે ચસરે મને કહ્યું: મહેન્દ્ર પ્રતાપ! આ વરસની આખરે હિન્દમાંથી ઇંગ્રેજ રાજ ઉખડી જશે એવી વાતો હિન્દના લોકોમાં ચાલતી કહેવાય છે, એ ખરું છે કે ? હિન્દમાંની ઇંગ્રેજની હકુમત આ વરસે ખત્તાસ થશે એવું કોઈએ ભવિષ્ય ભાખ્યાની વાત મારે કાને આવી છે.

સો વરસ પછી ઇંગ્રેજનું રાજ જશે એવી ભવિષ્યવાણી સંભળાતી હોવાનું ખરું છે એમ મેં કહ્યું. ઇંગ્રેજનું રાજ હિન્દમાં શરૂ થયાને સો વરસ થવા પહોંચ્યાં હતાં. મેં કહ્યું: એ સો વરસ પૂરાં થયાં કે તરતજ ઇંગ્રેજનું રાજ ડૂલ થશે, એવી સમજ હિન્દમાં લાંબા કાળથી છે.

કચસરને ભવિષ્યવાણી પર અને શકુન અપશકુન પર ભરોસો છે, એવું જોઇ મને ખરેખર નવાઈ લાગી. જોઈ ખાદશાહને એક ઝાડુવાળાએ સાવરણી આપી અને તેઓ તેને અડચા-સ્પર્શ કર્યો; આવો સ્પર્શ હિન્દમાં ખૂબ અપશુકનિયાળ-અમંગલ ગણાય છે, એ વાત મેં તેને કરી.

અમારી એ ૨૦ મિનિટની મુલાકાતમાં હિન્દના ભાવિ પર આ લઠાઇની શી અસર થશે એ વિષેજ ખાસ કરીને વાતચીત થઇ. કચસરે હિંદી-તેમાંય ખાસ કરી પંજાબ તરફના રજવાડા સંબંધે ઝીણવટથી પૂછપરછ કરી. મેં કહ્યું: અફઘાનિસ્તાનને જો તમે જર્મની તરફ મેળવી શકો, તો ઇંગ્રેજની વિરુદ્ધ હિન્દે ઉભા થવાનું અશક્ય નથી. તે માટે અફઘાનિસ્તાન હું ખુશીથી જઈશ. હિન્દ માટે જે કંઈ પ્રયાસ ત્યાં કરવાના હશે તે હું કરીશ.

આ યોજના સાંભળી તે ખૂબ રાજ થયેલા જણાયા. એ ૨૦ મિનિટની વાતચીત પછી હું વિદાય લેતો હતો ત્યારે તેમણે મોટેથી જીમ મારી કહ્યું: તમે જ્યારે અફઘાનિસ્તાન જાઓ, ત્યારે મહેરબાની કરી હીઝ મેજેસ્ટી અમીર સાહેબને મારી ખાસ સલામ કહેજો. (When you go to Afghanistan Please give my Personal greetings to His Majesty the Amir !)

મીશનની યોજના

તે પછી જર્મન પરદેશ ખાતામાંથી ધણા અમલદારો મને અવારનવાર મળવા આવવા લાગ્યા. તેમાં પરદેશ ખાતાના અંડર સેક્રેટરી ડૉ. ઝીમરમેન પણ હતા. છેવટે એમ ઠ્યુ કે મારે ક્યસર ખાદશાહ અને ખુદ ઇમ્પીરીયલ એન્સેલર ડૉ. વૉન બેથમેન હાલવેગના હાથદસ્તકના કાગળો લઈ જેમ અને તેમ જલદી અફઘાનિસ્તાન જણી ડિપડી જવું. મારી સાથે એક જર્મન અમલદાર પણ આવવાનો હતો. તેજ મુજબ હિંદના મુસલમાનો પૈકી મુસ્લા અરકતઉલ્લા આવનાર હતા. મુસ્લા અરકતઉલ્લાને હું સારી પેઠે ઓળખતો. એની સાથે મારે વાતચીત પણ ઘણી વાર થયેલી. એના સિવાય એક જર્મન દાકતર અને જર્મનીએ કેદ કરેલા ઈંગ્લેન્ડ હિંદી લશ્કરમાંના છ માણસો પણ મારી સાથે આવશે એમ ઠ્યુ. રસ્તે ધરાન ને તુર્કીમાં ધરાની અને તુર્કી પ્રતિનિધિઓ પણ અમને આવી મળવાના હતા. જ્યારે આ બધું નક્કી થયું ત્યારે મારું મન સંતોષાયું. કેમકે માનવજાતિના કલ્યાણ માટે અને તેને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરવા માટે હું જૂઠાં કરતો. એજ મારું ખ્યેય હતું. એટલા ખાતર હું સાધુ બનેલો. મેં હાથમાં લીધેલું કામ ધણું પવિત્ર હતું. આટલા ખાતર જન જાય તોય બલે એવો મારો નિશ્ચય હતો. આમ ભવિષ્યની આશા વડે મારું મન ઉત્સાહપ્રકુલ બન્યું. નવોલ્લાસે પ્રકુલપ્રાણ બનતી મારી માતૃભૂમિનું ભાવિ ચિત્ર

મારી નજર સમક્ષ આવીને જીભું રહ્યું ! કેટલાય દિવસથી હું એ કંખતો હતો !

રક્તગરૂડ સંપ્રદાયનો આંદ !

મેં અફઘાનિસ્તાન જવાની તૈયારી તાબડતોડ કરી.

અમીર પાસે જવાની અમારી તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી, એ દરમ્યાન હું રશિયાની હદ પર જઈ આવ્યો. બર્લિન આવ્યો. તેટલામાં બધી તૈયારી થઈ ગઈ હતી. નીકળતી વેળા મને લેખી અભિવચન અપાયું કે જર્મન સરકાર હિંદુસ્તાનની સ્વતંત્રતા કબુલ રાખશે અને સ્વતંત્ર હિંદુસ્તાનને સરખા જ દરજ્જાના મિત્ર રૂપે ગણશે. ક્યસર બાદશાહે મને “એડર્ એફ ધી રેડ ઇગલ”ની બહુમાન પદવી ધારણ કરવા ખૂબ આગ્રહ કર્યો. એવું માન લેવા હું કેવળ નારાજ હતો; કેમકે જે મહાન કામ મેં હાથ ધર્યું તે કંઈ હજી સિદ્ધ થયું ન હતું. મેં એ સૂચના માટે ખૂબ ડોકું ધુણાવ્યું. પણ મારો નકાર ત્યાં સાંભળેજ કાણ ? “હિંદુસ્તાન અને જર્મનીના કાયમી મિત્ર સંબંધ”ના ચિહ્ન રૂપે મારે એ શુભ માન લેવું એમ મને કહેવામાં આવ્યું. છેવટે મારે પણ તે કબુલવું પડ્યું. જર્મની અને હિંદના રાષ્ટ્રીય કરારોનો એ જીવંત એકરાર હતો. હિંદની સ્વતંત્રતાનો હું સ્વયંસેવક બનું છું એમ તે પળે મને લાગ્યું. મારા હરખને તે શી સીમા હોય ? ઈશ્વરે જે કામ માટે મને જન્મ આપેલો તે કામ-ધંધરનુંજ તે કામ હું કરું છું એમ મારી મનોદેવતા મને કહી રહી હતી.

એ કાગળો !

તે વેળા જર્મન સરકારે ખાસ જરૂરી કાગળપત્રો મારે હવાલે કર્યા. તેમાં જર્મન ચેન્સેલરે હિંદુસ્તાનના રાજાને જે કાગળો લખ્યા હતા તે બહુજ મહત્વના હતા. એ

કાગળો જર્મન, ઉર્દુ અને હિંદી એમ ત્રણ ભાષામાં છાપેલા હતા અને સુંદર લાલ રંગના ચામડાના પાકીટોમાં તેને મૂકેલા હતા. અધ્યાન અમીરને ખુદ કચસરે પત્ર લખ્યો હતો તે શુદ્ધ અધ્યાન ભાષા તેમજ જર્મન ભાષામાં હતો. અમીર પરના તે કાગળમાં કચસરે અમીરનું ગૌરવ સ્વીકાર્યું હતું પણ તબીયતના સમાચારની પૂછપરછ શિવાય બીજું કશુંજ તેમાં લખેલું નહોતું. કાગળમાં યુદ્ધ સંબંધે કે રાજકીય પરિસ્થિતિ સંબંધે કચસરે તલબાર પણ ધસારો નહોતો કરેલો.

તે પછી મારી સાથે આવવા માટે જર્મન સરકારે બીજા એક અમલદારની નીમણુંક કરી. તેનું નામ લેફ્ટેનન્ટ ડોક્ટર વરનાર ઓટો-વોન હેંટિગ હતું. તહેરાનમાં તેણે એલચીખાતાના મંત્રી તરીકે કામ કરેલું, મારી સાથે મોકલવા ખાતર એને ખાસ સરહદ પરથી બોલાવવામાં આવેલો. અમીરને આપવા ગાર હેંટિગને એક બીજો પત્ર અપાયો. તે પત્ર ચાન્સેલર વોન બેસ્મેન હોલવેગે લખેલો. તેનો સાર એવો હતો કે—

“ Legation Secretary Dr. Von Hentig will introduce the high-born Raja and Kumar Mahendra Pratap, who is working for India's freedom. Any help extended by the Afghan Government will be highly appreciated by the Imperial Government of Germany. The Kumar and Raja can fully describe the condition of Germany as he himself has seen it here, Herr Von Hentig is authorized to speak on political and economical relations between Germany and Afghanistan.”

“એલચીખાતાના સેક્રેટરી વોન હેન્ડીંગ કુમાર રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપ સાથે આપની ઓળખ કરાવશે. કુમાર મહેન્દ્રપ્રતાપ હિંદની સ્વતંત્રતા માટે પ્રયાસ કરે છે. અફઘાન સરકાર તરફથી તેમને જે કંઈ મદદ થશે તે જર્મન સરકાર આનંદભરે સ્વીકારશે. હિંદને અફઘાન સરકારે કરેલી મદદ જર્મની નહિ જૂલે. રાજ્ય મહેન્દ્રપ્રતાપે જર્મનીમાં રહી અહિંની પરિસ્થિતિનું યરાયર અવલોકન કર્યું છે અને તે વિષે એઓ બધો ખુલાસો આપના આગળ કરશે. જર્મની અને અફઘાનિસ્તાન વચ્ચે રાજકીય અને આર્થિક સંબંધ બાંધવા વિષે વાતચીત કરવાનો તમામ અધિકાર જર્મન સરકારે ડો. વોન હેન્ડીંગને આપેલો છે.”

કેદીઓની મુલાકાતે

અર્ધિન છોડી બહાર જતાં પહેલાં ઝોસેનમાં આવેલા લશ્કરી કેદખાનામાંના હિંદી સિપાઇઓની મુલાકાતે હું ગયો. પુષ્કળ હિંદી કેદીઓને હંમેશના કામમાંથી મારી અપાઇ હતી. હિંદુ મુસ્લીમ કેદીઓની ધાર્મિક ભાવના દુઃખવવામાં ન આવે એની ખાસ કાળજી રાખવામાં આવતી હતી. મુસલમાનો માટે એક મસ્જિદ અને એક નાનો મિનારો ઉભાં કરેલાં. ઉત્તર હિંદની સ્વતંત્ર જાતિઓમાં જન્મેલા ઝોસેનમાંના ધણાક થરા હિંદી સિપાઇઓએ ઇસ્લામ અને હિંદની સ્વતંત્રતા માટે ઇંગ્લેન્ડની વિરુદ્ધ લઢવા માટે અત્યંત ઉત્સુકતા બતાવી હતી. એ કેદી સિપાઇઓમાંથી છ આફ્રીદી અને થોડા પઠાણ પસંદ કરી મેં મારી સાથે લઈ લીધા. તેમણે અફઘાનિસ્તાન સુધી મારી સાથે આવવું અને પછી પોતાના દેશમાં જતા રહેવું એવું ઠયુઈ હતું. કેદીઓને જોયા પછી મેં ત્યાંના ઉપરીને બલામણ-વિનંતિ કરી કે દરેક હિંદી સિપાઇને થોડું થોડું માખણ આપો તો સારું. એ બલામણ તે અમલદારે ફળુલ રાખી.

ખેદીવની મુલાકાત

પછી અમે પૂર્વ તરફ જવા નીકળ્યા. એકદમ ન નીકળતાં અમે નાની નાની ટોળા-ટુકડી રૂપે વહેંચાઈ જઈને નીકળ્યા. પ્રત્યેક ટુકડીએ જુદે જુદે દિવસે બહિર્ન છોડ્યું. કોન્સ્ટાંટીનોપલ આગળ અમારે સૌએ એકત્ર થવું એવું નક્કી હતું. હર વાન હેન્ડીંગ, એક હિંદુ રસોઈયો, એક જર્મન ખિદમતગાર અને હું-એટલા વીએનાને રસ્તે ગયા.

વીએના પહોંચતાં ઇજીપ્તના માજી ખેદીવ અબ્બાસ હિસ્મી જેને સિંહાસન પરથી પદબ્રજ કરીને સ્વદેશમાંથી હદપાર કરવામાં આવેલા તેમની સાથે અમારો ભેટો થયો. લગભગ છ કલાક સુધી મારે ને તેને વાતચીત થઈ. જમ્યા પહેલાં અને પછી, ખેદીવે મને તેનો ૨૩ વરસનો ઇતિહાસ કહી સંભળાવ્યો. તેણે અમને કહ્યું: હું એ પહેલાં ઇંગ્રેજોની સાથે ખૂબજ હળીમળીને વર્તીતો—સહકાર કરતો. ત્યાં સુધી તેમના પર મને ઠીક ભરોસો હતો. પણ તેમણે મારા પર હંમેશા શંકાભરી નજર જ રાખી. છેલ્લે છેલ્લે તો એમની વર્તણૂંક કેવળ અસહ્ય થઈ પડી. અને ધીમે ધીમે માફ મન ઇજીપ્તની સ્વતંત્રતા તરફ વળવા માંડ્યું. ઇંગ્રેજોને તો એટલુંજ જોઈતું હતું. તેમણે મને વધારે ને વધારે જ કનડવા માંડ્યો. સારી પેઠે ઝામવા આવેલી મારી રેલ્વે લાઇન પણ તેમણે કબજામાં લઈ લીધી.

ખેદીવ કહે: ફાઉદ તો આજ કાલ ઇંગ્રેજોના હાથમાં પુતળુંજ થઈ બેઠો છે. અને તેઓ પોતાની મરજી પ્રમાણે એનો ઉપયોગ કર્યા કરે છે. એ તો કેવળ મૂરખ માણસ છે.

ખેદીવને આ બધું કહેતાં અસહ્ય દુઃખ થતું હોય એમ મને લાગ્યું. તેના વદન પર વિષાદ છાયા ફરી વળી. તે કહે: હાથ! એવા રાજકુળમાં જન્મવાને બદલે-ઇજીપ્તના યુવરાજ કહેવાવાને બદલે હું કોઈક નિર્ધન કુટુંબમાં જન્મ્યો હોત તોજ સાફ માત-ધણું

સારું થાત. ગરીબાઈમાં હું ખૂબ સુખે રહી શક્યો હોત.

એના એ છેવટના વાક્યમાં એના અંતરની યાતના સ્પષ્ટ તર-
વરતી હતી. એ નિરાશાની દશામાં પણ એની આશાન્યોત છેક
શુઝાઈ નહોતી-કદિકે કદિકે ચમકી ઉઠતી. તે કહે: હજુએ મને જાણે
મારી આંખો આગળજ મારા દેશનું સ્વાતંત્ર્ય ઉમેલું લાગે છે. મારા
દેશનું ભાવિ સદૈવ ઉજળુંજ રહેવાનું છે. ઈશ્વરની સ્વતંત્રતામાં
આડખીલી નાંખે એવી એકેય શક્તિ જગતભરમાં નથી.

ઇંગ્લેન્ડે પ્રત્યેના તિરસ્કારથી એનું હૈયું ભડભડી રહ્યું હતું. છ
કલાકના એ સહવાસમાં ખેદીવને મોઢે મેં ધણી ધણી વાતો સાંભળી.
તેની આંખો કોઈક અજબ જવા વૈરભાવથી ભભુકી રહી હતી.

અનવરપાશા

વી યેનાથી અમે શુઝાપેસ્ટ, શુખારેસ્ટ, સોશીયા, એફ્રીયાનોપ-
લને રસ્તે થઈ કોન્સ્ટાંટીનોપલ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં પેરા

પેલેસ હોટલમાં અમે પંદરેક દિવસ રહ્યા. વધારે દહાડા રહેવાનું કારણ
એ હતું કે તુર્કિસ્તાનમાંથી અફઘાન અમીર તેમજ હિંદી રાજાઓને
ઉદ્દેશીને લખાયેલા કાગળો અમને મળવાના હતા. અને ખીજ વાત
એ હતી કે વોન હેન્ટીંગને આગળ મુસાફરીને લગતી કેટલીક ગોઠ-
વણો કરવાની હતી. કોન્સ્ટાંટીનોપલમાં રહ્યા તે દરમિયાન મેં અને
વોન હેન્ટીંગે ઘણાંક માણસો સાથે મુલાકાત કરી. તુર્કી યુદ્ધવજીર
અનવરપાશાને પણ અમે જાને સાથેજ મળેલા. પ્રખ્યાત મુત્સદ્દી
તાલાદ બે, ત્રાંડ વઝીર અને ઈશ્વરના રાજકુવર સૈયદ હાલિમ તેમજ
સાધુ શેખ-ઉલ-ધસ્લામ એ જાધાને પણ હું મળેલો. +

યુદ્ધવજીર અનવરપાશા સાથે મારી મુલાકાત ઇસ્તંબુલના જ
એક મહેલમાં થયેલી. હું મળ્યો તે પહેલાંની એમને મીશન વિષે
ખબર પહોંચી ચૂકેલી હતી, એમ જણાયું. અમારા રસ્તામાં જે

+ એમાંના ઘણાંકનું મહાયુદ્ધ કેડે ખૂન થયું.

હિમાલય જેવડી મુશ્કેલીઓ ઉભેલી હતી તેનું ખરાબર જાન અનન વરપાશાને હતું. તે મુશ્કેલીઓ કેમ વટાવવી એનીજ ચર્ચા એમની સાથે વિશેષ કરીને થઈ. મુલાકાત ચાલતી હતી તે ગાળામાં બીજા બાબુએ ગેલીપોલીમાં તુર્કીની છાવણી પર ઇંગ્રેજોએ સખ્ત હુલ્લો કર્યો હતો. પણ અનવરપાશાના અંતર પર એ બીનાની કશી અસર મેં ન દીડી. શત્રુનો આવો હુમલો-ધસારો છે એવું જાણતાંયે પાશાને ઠંડે કભેજે મીશનની ચર્ચા કરતાં મેં જાણ્યા. અમારી વાતચીત પૂરી થતાં પહેલાં મીશનના કામકાજમાં મદદ કરે, અને મીશનની સાથેજ અફઘાનિસ્તાન જાય એવો એક તુર્કી અમલદાર નીમવાનું તુર્કી સરકારે ઠરાવ્યું છે એવી પાશા મારફત અમને ખબર પડી. શેખ-ઉલ-હસ્લામ સાથે પણ પાશાએજ મુલાકાત કરાવી આપી.

સુલતાનની મુલાકાત

તુર્કીના સુલતાન-ખલીફા મહમદ પાંચમાએ પણ સારી રીતે મને મુલાકાત આપી. એ મુલાકાત દોઢસા આગશાહ નામના મોટા મહેલમાં થઈ. એ મહેલના દરવાજામાં દાખલ થતાંજ સુલતાનના એડીકાંપે અમારું સ્વાગત કર્યું. ત્યાંથી એક રદિયાળા દિવાનખાનામાં અમને લઈ ગયા. એ દિવાનખાનાનો ભપકો ભારે હતો. આંતરગૃહના વ્યવસ્થાપકે અમને ત્યાં લઈ જઈ પહેલાં તો કાંઈ પાઈ. પછી સિગાર આપી. અમારી એ સરભરા ચાલુ હતી તે દરમ્યાન એડીકાંપે વોન હેન્ડીગને સારાનરસાની શિષ્ટાચારી પૂછ-પરછ કરી રહ્યો હતો. પછી અમે વળી એક જુદાજ દિવાનખાનામાં ગયા. એ દિવાનખાનું અમારી મુલાકાત માટે ખાસ શણગારવામાં આવેલું હતું. ત્યાં અમે જતાંજ આંતરગૃહના વ્યવસ્થાપકે ખૂબ લખી-લખીને અમને દરબારી સલામ કરી અને પોતે ત્યાંથી જતો રહ્યો.

ધરડો સુલતાન સામેજ એક ઊંચા આસન પર બેઠેલો હતો. તેના શરીર પર બિનનો કાળો ઠોઠ હતો અને માથા પર લાલ ફેઝ

ટોપી હતી. અમને જોતાંજ સુલતાન પોતાના આસન પરથી ઉતરી થોડા આગળ આવ્યા, અને સ્વાગત માટે તેણે સપ્રેમ પોતાના બંને હાથ લંબાવ્યા. હસ્તધૂનન થયા કેડે અમને તેણે બે કોમતી ખુરશીઓ પર બેસવા સૂચવ્યું. અમે સુલતાનની સામેજ બેઠા. પેલો આંતરગૃહ-વ્યવસ્થાપક પણ પાંજે આવીને અમારી પાસે બેઠો. તેણેજ અમારા દુબાષિયાનું કામ કયું. સુલતાને અમારા સ્વાગત માટે જે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા, તેનો ફ્રેંચ તરજુમો કરી વોન હેન્ડીગને સંભળાવવામાં આવ્યો. તેણે તેનું ઇંગ્રેજી કરી મને સંભળાવ્યું. પહેલાં તો સુલતાને અમારી તખ્તીયત વિષે પૂછપરછ કરી. પછી તુર્કી અને ઇરાનની પેલી મેરના લાંબા પ્રવાસમાં અમને કેટકેટલી મુશ્કેલીઓ પડશે તેના તેણે ખ્યાલ આપ્યો અને અમારે માટે ઘણી ચિંતા પ્રદર્શિત કરી. ‘અલ્લાહની રહમ’ થી મીશનનું કામ યશસ્વી નીવડે અને ‘તમારી સફર નિર્વિઘ્ને થાય’ એવા આશિષ તેણે આપ્યા. મુલાકાત પૂરી થતાં અમે સુલતાનને નમ્રતાથી વંદન કયું. અને સુલતાને પણ ફરી આગળ આવી એક વાર હાથ હલાવી અમારા મીશનને યશ મળે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી.

કોન્સ્ટાંટીનોપલ છાટ્યું

સુલતાનને મળી અમે બહાર નીકળ્યા ન નીકળ્યા, એટલામાં સુલતાનના ભત્રીજા પ્રિન્સ યુસફ તરફથી અમને થોડો નાસ્તો લેવા આગ્રહભર્યું તેડું આવ્યું. તે વેળા અર્ધનિદ્રી તુરતજ ઇસ્તંબુલ આવેલા મુસ્લા બરકતઉલ્લા પણ અમારી સાથે હતા. યુવરાજનો બંગલો એક રૂપાળા બાગની પાસે એકલવાયા જેવો હતો. તેની સાદાઈ જોઈ અમને ખૂબ અચંબો લાગ્યો. ત્યાં નાસ્તાની તૈયારી તુર્કી-યુરોપી પદ્ધતિ પર હતી. શરૂથી તે મુલાકાત પૂરી થઈ ત્યાં સુધી યુવરાજ સુંદર અરબી ભાષામાં અમારી સાથે વાત કરીજ કરતા હતા.

આખરે બલિનથી પેલા રાજ્યોને લખેલા કાગળો ધસ્તિંબુલ આવી પહોંચ્યા. તુર્કી સરકાર તરફથી મળેલા કાગળો સુંદર ફારસી ભાષામાં લખેલા હતા અને તેના પર કીમતી કવર લગાડેલા. તુર્કી સરકારે તે કાગળો અમારે હવાલે કરતાંજ અમે ફરી મુસાફરીએ ચઢવાની ખટપટે લાગ્યા.

અમે કોન્સ્ટાંટીનોપલ છોડવાની તૈયારીમાં હતા. એટલામાં ડોક્ટર બેકર નામના એક જર્મન મિલિટરી સરન્યન અમને આવી મળ્યા. તેમણે ઇરાનમાંજ કેટલાક વરસ સુધી નોકરી કરી હતી. ઉપરાંત એક બીજો જર્મન જુવાન વૉલ્ટર રોહર પણ આવી ચઢ્યો. એણે પણ ઇરાનમાં ઘણો વખત કાઢેલો અને તેથી એને તે ભાગ વિષે સારી માહિતી હતી. મેસોપોટેમિયા અને ઇરાનમાં ડોક્ટર બેકર ખૂબ નામીયા હતા. મેલેરીયા અને બીજા ખરાબ તાવ સારા કરવામાં તે એકા હતા. આ બંને જર્મન બન્ધુઓને ફારસી ભાષા સારી પેઠે આવડે. અમારી સાથે આવનાર તુર્કી અમલદાર કાઝિમ બેને પણ ફારસી ભાષા ખૂબ સરસ આવડતી.

ઇ. સ. ૧૯૧૫ના મેની શરૂમાં એક રઢિયાળી સ્થવારે અમે ધસ્તિંબુલથી નીકળ્યા. બોરફરસની સામુદ્રધુની ઓળંગી અમે સામાન સરંજામ સમેત એશિયાનો કિનારો પકડ્યો. હૈદરપાશા નામના રેલ્વેશન પર અમે બધા ભેગા થયા. અમને વિદાય દેવા અમારા ઘણાક મિત્રો ત્યાં સુધી આવેલા. તેથી ગાડી ઉપડતાંયે મોડું થયું. પછી માર્બોરાને કિનારે કિનારે અમારી મુસાફરી શરૂ થઈ. સાગરના જલ પર ભૂરાં મોજાં ઉછળી રહ્યાં હતાં. દૂર દૂરની ભૂરાંશમાં કાળા ટપકા જેવા ટાપુઓ નજરે પડતા. વસંત રાણીને વધામણાં દેવા વનરાજી ખીલી ઉડી હતી. બાગબગીચા, ખેતરો, ટેકરીઓ સૌએ લીલમ લીલી શાલ ઓઢી લીધી હતી. માઇલના માઇલો સુધી આંખો ફરી રહે એવું હરિયાળું, રૂપાળું મનોમુગ્ધકર દૃશ્ય પ્રસરી

રહ્યું હતું. એ જોતાં જોતાં હું જાણે સૌંદર્યસમાધિએ ન ચઢી ગયો હોજીં એમ કેટલીક વાર મને લાગ્યું. થોડી વારે ચમકીને જોઈં છું તો માર્મોરના કિનારો પૂરો થઇ એશિયા માધનોરના વિસ્તારી પ્રદેશમાં અમારી ગાડી દોડી રહી હતી. અને જાણુ ટેકરીઓની હાર નજરે પડતી. તેને જોઇ જાણે પર્વતોની ગોદમાં લપાઈ ગયા ન હોઈએ એવો ભાસ કાંઈ કાંઈ વાર થઇ જતો.

પ્રવાસના અનુભવો

એ રાત્રે અમે એસ્કી શહેર નામના નગરમાં આવેલા એક તુર્કી બોજનગૃહમાં મુકામ કર્યો, ને બીજે દિવસે આગગાડીમાં બેસીનેજ અમે ઉપડ્યા. આખો દહાડો અમારી સફર ચાલુ રહી ને અમે કોનિયા શહેર પહોંચ્યા. એ શહેર તુર્કી મહારાજ્યની જુની રાજધાની હતું; તેથી ઇતિહાસદૃષ્ટિએ ખૂબ જોવા લાયક ગણાય. ત્યાંજ મેડિસેવ વંશના સ્થાપક જલાલુદ્દીનની કબર છે. ફારસી કાવ્યરસધાર અને તત્ત્વચિંતનના ભોક્તાઓ માટે તે એક જત્રાનુંજ ધામ છે. અમેજ જલાલુદ્દીનની કબરનાં દર્શન કર્યાં.

ત્યાંથી આગળ ચાલ્યા. નાના નાના જંગલો એક પછી એક કેખાયા કરતાં. ત્યાં વસતી કે લોકો નજરેજ ન પડે. માત્ર સુંદર ઘોડા અને વઞ્છરાઓનુંજ જાણે ત્યાં રાજ્ય ચાલે. બીજું એક પણ પ્રાણી નજરે ન પડતું. એ વઞ્છરાઓ નદીના તીર પર અને ટેકરીઓ પર પવન વેગે દોડતા કુદતા, તે જોઇ અમને ભારે ગમ્મત આવતી. પછી અમે અધુરી રહેલી બગદાદ રેલ્વેના બોઝાન્ટી સ્ટેશન પર આવી પહોંચ્યા. ત્યાં વસતી ખૂબ ગીચ હતી. તાઉરસ પર્વતની મોકળી હવા અહિંજ અમે પહેલવહેલી અનુભવી. તે રાત્રે હું ખુદ્લામાંજ ઉઘી ગયો. પર્વત પરથી શીજો પવન એટલો બધો આવતો કે શરીરમાં ગરમાટો રાખવા માટે અધરાતે મધરાતે ઉઢીને પ્રજ્વલેલા આંટા મારવા પડતા! બોઝાન્ટીથી અમે ચાર ઘોડાની

જાગીરમાં બેસી તાજીરસ પર્વતની ખીણ વટાવી જૂમખં સમુદ્રની તરફ પાસે આવેલા મરસીના નામના રોડન પર આવ્યા. ત્યાંથી ટ્રેન માર્ગે અદાના અને ઉસ્માનિયા વટાવ્યાં. પછી થોડે ગયા કેડે હરવોન હેન્ડીઝ અને કાઝિમ બેએ થોડાગાડી અને ખચ્ચરો ભાડે કર્યાં. એવી રીતે અમે અમાનસ ખીણ ઓળંગી અને મોરસેમિયામાં પહોંચ્યા. એ જગદાદ લાઇન ને સિસ્તિન રેલ્વેનું જંક્શન. અહિંથી એલેખો, હમારકસ ને જેરસાલેમ જવા માટે ફાંટા ફુટે છે. એલેખોનું બજાર બહુ સમૃદ્ધ લાગ્યું-બધીજ મોજમજાની વસ્તુઓ ત્યાં મળતી દેખાઇ. એક અરબી કાફેમાં મેં અને મુસ્લા બરકત-ઉલ્લાએ હિંદી ટાનું બોજન કર્યું. આ કાફેમાં ચિત્રવિચિત્ર પોસાકવાળો એક છાકરો હાથમાં હુકો લઈ ફર્શ કરતો અને દરેક મહેમાન સામે ધરતો, તથા હમ મારવા ખૂબ આમ્રહ કરતો. મુસ્લા બરકત-ઉલ્લાને કુરાનનો સારો અભ્યાસ હતો, છતાં અહિંની બાબા તેને બરાબર ન સમજાઈ. તેણે મને કહ્યું કે આપણા સાહસ માટે આ લોકોને રહી રહીને અચંબો લાગ્યાજ કરે છે.

નદીની સહેલ

મોસ્તેમિયા પાછા આવી અમે પૂર્વ તરફ જેરાબસનો શરતો પકડ્યો. ત્યાં જગદાદ રેલ્વે માટે યુફ્રેટીસ નદી પર એક લોખંડી પુલ તાળેજ તૈયાર કરવામાં આવેલો હતો. અશેમીસ આજળ કેટલાક જર્મન પુરાતત્વ સંશોધકો એક જૂના સહેરના અવશેષો જમીનમાંથી ખોદી કાઢવાનું કામ કરી રહ્યા હતા. તેમણે અમને પોતાને મુકામે તેજા અને સારી પરોણાચકરી કરી. તેમની સાથે એ જૂના નાસ પામેલા સ્થળના ખંડીયેરો અમે ફરી ફરીને જોયા. એ પહેળી ઉંડી ભીંત અને સહેરનો મોટો બેશવો જોઇ અમે ધડીબર ચકિત થઇ રહ્યા.

તે સ્થળે અમે બે દિવસ રહ્યા. કેમકે હરવોન હેન્ડીઝ અને

કાઝિમ બે બોટની તૈયારી કરી રહ્યા હતા. યુફ્ટીસનો પટ વિશાળ હતો ને વળી એ ગાળામાં તેમાં મહા પૂર આવેલાં હતાં. બોટ તૈયાર થતાંજ મહા પૂરમાં ધોધમાર ગતિવાળા પ્રવાહ સાથે અમારી ઝપાટાભેર સફર શરૂ થઈ. દિવસ જેમ જેમ ચઢતો ગયો તેમ તેમ અમારાં અંગે અંગ બળવા લાગ્યાં, કેમકે માથે તાપ ધણો હતો. પરસેવે ઝોખાઝોખ થતાં તરબોળ કપડાં ધડીયે ધડીયે બદલવાં પડતાં હતાં. અમારી સાથેના કેટલાક જર્મનો તો બે બોટ વચ્ચેના પ્રવાહમાં પડીને તરતા આવતા હતા ને વચ્ચે વચ્ચે ડુબકી માર્યા કરતા. બપોર થયા કેડે દુધ, ખીમો, તાજાં ઇંડા વગેરે કિનારા પરથી વેચાતાં લેવા સારૂ અમારી નાનકડી હોડી અવારનવાર થોભતી. સલાહિયા આગળ પશુ જુની વસ્તુ જેવા માટે અમે થોડો વખત અટકેલા. ત્યાં આગળ એક પ્રચંડ પશુ સુંદર સંગેમરમરી મહેલ છે. એ જગા અત્યારે તદ્દન અવાગરી છે. ત્યાંનું એક કાળે જાવ્ય દરબારગૃહ, સફેદ સંગેમરમરી પથરના દહેરાઓનાં ખંડીયરો, અને કિનારા પરની જંગી મજબૂત દિવાલો વગેરે, આથમેલા યુગની હુન્નર કળાના મૂર્તિમંત ચિત્રો નજરે પડે છે. પૂર્વ તરફ ઉદ્યોગ હુન્નર કેટલા વધેલા હતા તેનો ખ્યાલ આ ખંડીયેરો મુસાફરોને આપ્યા કરે છે.

આમ અમારી મુસાફરી ધણી દિવસ ચાલી. બગદાદમાં ત્યાંના રહીશોમાં ઈશ્લાંડના જસુસો હતા. તેઓ અમારે વિષે જાણી ન જાય એટલા ખાતર અમે ફરી નાની નાની ટુકડી રૂપે જુદી જુદી દિશાઓમાં જવાનું ઠરાવ્યું. આગળની મુસાફરીની તૈયારી માટે વોન હેન્ટીંગ એકલાજ આગળ નીકળી ગયા. અમે પાછળથી ઉપડ્યા. બગદાદથી અમારી ટોળી આઠ માઈલ દુર આવતાં ફૈલુઝ ગામે અમારે માટે બે ગાડીઓ તૈયાર હતી. અને અમારામાંના બાકીના માણસો સારૂ બીજી પશુ કેટલીક ગાડીઓ વોન હેન્ટીંગે ફૈલુઝ મોકલી હતી.

બગદાદી રથમાં !

હું આવ્યો છું એ જાતનો શોરબકાર જર્મન એકચીખાતામાં પછી ન થાય એટલા ખાતર ગામ બહારના એક ખાનગી બંગલામાં મને ઉતારો-અપાયો. કેટલોક વખત રહી અમારી મંડળીના માણસો અમને આવી મળ્યા. ખીજઓની ઝોઠવણ ખીજે થઈ. ત્યાં આઠ દહાડા જાણે કેદમાંજ હું રહ્યો ! કેમકે ઇંગ્લેન્ડના જાણસો અમારી શોધમાં ઉપડી ચૂક્યા હતા. માંડમાંડ કેઈક વાર હું નદી કિનારે બાગમાં કે ટાઈગ્રીસ નદીમાં હોડીમાં બેસી ફરવા નીકળતો. ચુકેટીસ ને ટાઈગ્રીસ બંને નદીમાં મહા પૂર આવ્યાથી બગદાદની પાસેનો પ્રદેશ જળતરબોળ બન્યો હતો. તા. ૧ લી જૂને બપોરે અમે બગદાદથી ઉપડ્યા. પણ પૂરને લીધે અમારે નાની નાની હોડીમાં બેસી નદી પાર કરવી પડી. તેમાં લગભગ અમારો અડધો કલાક ગયો. પેલે પાર ગાડીઓ તૈયાર હતી. આ ગાડી એટલે ચાર ચાર ઘોડાથી ખેંચાતા ખટારાઓજ હતા. અગત્યનો સામાન નીચેથી મૂકી ઉપર લાંબા પડવા માટે અમે બન્નુસ પાથરી દીધા. ખીજો બારે અને ઓછો અગત્યનો સામાન ખચ્ચરો પર લાદી દીધો. એકેક ખટારામાં અમે ત્રણ ત્રણ બેઠેલા. સફર શરૂ થઈ. બધાને લાંબા પડવાની ગાડીમાં જગા ન મળે. ઉંઘ આવે એટલે એકજ ઉશિકા પર સૂતા, તે એવી રીતે, કે જો સહેજ પાસું ફેરવવું હોય તો ખીજની રજા ભેવી પડે. આવા બગદાદી રથમાં અમે ત્રણ હતાઃ એક હું-પ્રેમ ધર્મનો ભેખધારી; ખીજો બરકતુલ્લા-મુસ્લીમ ધર્મનો કદો અભિમાની; ત્રીજો ક્ષત્રિય વૃત્તિવાળો એક ખ્રિસ્તી-વોન હેન્ટીંગ. રાજકારણે અમને ત્રણેને જાણે મા-જણ્યા બાંધ જેવા એકાકાર કરી દીધા હતા. હજાર વાર મારા મનમાં આવી ગયું, કે આવું દસ્થ કદિય મારા દેશમાં જોવા મળે ખરું ? એવો દિવસ કદિય મારા દેશમાં નહિ ઉગે શું ?

૨૭૬ બે

દેહાડે તો સરજનો તાપ કહે માઈ' કામ, અને ધૂળનો પાર નહિ, એટલે સફર રાત્રેજ કરવી પડતી. ઉપરાંત દુશ્મનનો કર તો ખરોજ. અમારા એ ખડતલ પ્રવાસે અમારા હાડકાં પાંસળાં સારી પેઠે ખોખરા કરી આપ્યા. કુંગરાળ મુલકમાં એ સફર હતી ને તેમાં ધણી દહાડા ગયા. છેવટે અમે બગદાદથી ધણે દૂર પૂર્વ તરફને એક ગામડે આવી પહોંચ્યા; તે ગામ નદી કાંઠે ને ઈરાનની સરહદ પર હતું. ત્યાંથી અમે ગુલગુલ પાસે સરહદ ઓળંગી. ત્યાં કાંઈ જાતનો પહેરો નહોતો. ત્યાંથી તુર્કી સરહદ પણ પાસેજ હતી. કાઝિમ બે અને વાન હેન્ટીંગે ત્યાંના તુર્કી અમલદાર પાસેથી ફક્કડ ઘોડાઓ લીધા અને અમે તે પર સવાર થયા. પછી અમે કોંઈ આવ્યા, ત્યાં ર૭૬ બે સેનાપતિનો મુકામ હતો. ર૭૬ બે પાછળથી કમાલપાશાના અમલમાં તેનો મુખ્ય પ્રધાન બન્યો. એણે પોતાના લશ્કરી તંત્રમાં અમને ઠાઠમાઠથી મિજબાની આપી. એણે એક બ્રિટિશ સ્ટીમર પર અમ્મુ' શિક્ષણ લીધેલું; દરિયાઈ યુદ્ધમાં તે બારે નિપુણ હતો. ઇંગ્રેજ પણ સરસ બોલે. એનેટાલિયાની ગરીબ પ્રજાને પૈસે બે વહાણ બંધાયાં ને તે ઇંગ્રેજોએ જપ્ત કર્યાં તેથી તુર્કની ઇંગ્રેજ સામું હથિયાર ઉપાડવા પડ્યાં, એવું એના કહેવા પરથી જણાયું.

બીજે દિવસે સહવારે એણે પોતાના સરદારો સાથે અને સૈન્ય સમેત અમને વિદાય દીધી. તે વેળા સૌએ લશ્કરી પોશાક પહેર્યો હતો. સિપાઈઓના હાથમાંના હથિયારો તડકામાં અગઝગ થતા.

મેલેરિયાથી પછાયા !

પછી એક દેવી આફત આવી પડી. હારનાખાદ છોડ્યું ન છોડ્યું ત્યાં તો અમે મેલેરિયાથી પછાયા. હું તો બિ-

છાના વશજ થયો—જાણે મરણ પધારી ન હોય! સર્વને માટે ફરીથી વધારે ગાડીઓ કરવી પડી. જેમ તેમ રસ્તો કાપતા, અમે પશ્ચિમ ધરાનની રાજધાની કેરમાન શાહ આગળ આવ્યા ને ત્યાં મુકામ કરવા ઠરાવ્યું. ત્યાં આઠ દહાડાને હું બિછાને રહ્યો. કેરમાનથી પૂર્વ તરફ ઇસ્પહાન આઠજ દહાડાને અંતરે હતું. અમે ત્યાં જઈ પહોંચીએ એટલામાં વાન હેન્ડીગે તહેરાનથી ત્યાં આવવું એમ ઠર્યું. તહેરાન તો રાજધાની ને ત્યાં શાહના ઘરમાં પ્રિન્સ હેન્ડી રસ જર્મન એલચી હતા. તેમની મદદથી હેન્ડીગે આમલી સફરની તૈયારી કરવી એવું યોજાયું.

જુનની ૨૮ મીએ અપોરે ઇસ્પહાન દેખાવા લાગ્યું. ‘જે કલાકમાં પહોંચી જઈશું’ એવું બોલ્યા ન બોલ્યા, ત્યાં તો અમારી ગાડી ઉથલી પડી ને અંતે પેંડા બાંગીને ભુકો થયા. ત્રણે જગ્યા દૂર જઈ અફળાયા. છૂટા થયેલા ઘોડાને પકડી લીધા વિના છૂટકો નહોતો. ગાડી પર ચોક્કી કરવા ગાડીવાનને ગોઠી ઘોડા પર બોગીર સિવાય બેસી અમે એમ ને એમ ઇસ્પહાન ગયા. દૂરથી ઇસ્પહાન પાસે દેખાતું હતું પણ ખરી વાત એ હતી કે અમે રસ્તોજ ચૂકી ગયા હતા. વાંકોટડા રસ્તે અંધારામાં અથડાના ડટાતા ઠોકરાતા અમે આગળ જતા હતા. જેમ તેમ પહોંચ્યા ત્યારે બહુજ થોડાં હાટલો ખુલ્લા હતાં. જર્મન એલચીખાતામાં વાન હેન્ડીગ અમારી વાટ જોઈનેજ ઉભા હતા. એલચી ડૉ. વાન દારડોફે અને નાનકડી મિજબાની આખી ને સરબરા સરસ કરી. એમને ત્યાં તે વેળા બાવેરીયાથી આવેલા કેપ્ટન નીડરમીયરનો મુકામ હતો. આ નીડરમીયરની આગેવાની હેઠળજ એટવાર ઇતિહાસમાંથી એક રાજદારી મીશન અફઘાનિસ્તાન મોકલાયું હતું. છેવટે એમ ઠર્યું કે અમારે—અમારા મીશને કેપ્ટન સાહેબની પણ મદદ લેવી અને તેમણે પણ અમારી સાથેજ અફઘાનિસ્તાનમાં આવવું. નીડરમીયર બારે રાજ

કારણપટ્ટ ને અનુભવી મુત્સદ્દી હતા. એણે મીશનને આગળ ઉપર ભાતભાતની મદદ કરી ને તે સૌને જણાઈ પણ ખરી. અધ્ધાનિસ્તાનમાં એમણે જે મદદ કરી તે ખરેખરજ અલ્પમૂલ હતી.

જર્મન વકીલે અમને ઉતારા તરીકે શહેર બહાર એક મોટો બંગલો આપેલો. ત્યાં હું ત્રણ દહાડા રહ્યો. પણ એકેકે દિવસ હું બહાર ન નીકળી શકેલો. ઇસ્પહાનમાં પ્રવેશ કરતાં મેં જે કંઈ જોયું તે, ને મારા બંગલાને ખીજે માળથી જેટલું દેખાતું તેટલુંજ 'ઇસ્પહાન' મેં જોયું. દૂર દૂર થોડી ટેકરીઓ દેખાતી તે બારે રૂપાળી હતી. ત્રીજે દહાડે સાંજે દીવા થયા કેડે અમે ગાડીમાં સામાન ભરી શહેર બહાર નીકળ્યા; ગાડીઓ પૂર્વ તરફ હંકારી.

નપાલીયા મુલકમાં

રાત્રે નૈન નામના પુરાણા શહેરમાં અમે મુકામ કર્યો. તે પછીનો રસ્તોજ કઠણ હતો, પૂર્વ ધરિનનું દસ્તેકાવીર નામનું ઉન્નત રણ અમારે ઓળંગવાનું હતું. કાઝિમ બેએ અહિં થોડા ઉંટ અને ઉમદા ઘોડાઓ ખરીદ્યા. નૈન છોડ્યું ત્યારે અમે જાણે 'અજીત' જેવા બન્યા હતા—એટલી અમારી સંગીન તૈયારી હતી, અમારો સામાન લઘ ઉંટોનો એક કાફલો અમારી પાછળ પાછળ આવતો હતો. એવી સ્થિતિમાં દસ્તેકાવીરના રણમાં અમે પગલાં માંડ્યાં.

એ આડો રસ્તો અમારે જાણી જોઇનેજ લેવો પડ્યો. કેમકે ખીજ બધા રસ્તા દુસ્મનો ધેરી વળ્યા હતા રોકા બેઠા હતા. અમારી સાથે જે ભોમીયા અને વણઝારા હતા તેમના સિવાય કોઇને (અમનેય નહિ) પણ અમારી ભાવિ આફતોને ખ્યાલ ન હતો. એ મુલકમાં પાણી મળવાનાં થાનક બહુ જૂજ. જે હતાં તેય બહુ છેટે છેટે હતાં. એટલે ચામડાની થેલીઓમાં અમારે પાણી ભરી લેવું પડેલું. આકરા તઠકાને લીધે એ પાણી ખૂબ ગરમ ગરમ થઈ જાય,

ને વળી ધણુંક તો થેલીમાંથી ચૂંધ જતું લાગ્યું. ખાવા માટે અમારી પાસે ખજુર, બદામ અને ખાફેલા ચોખા ત્રણની ભેગી બનાવેલી એક વાની હતી. જનાવરનો ચારો તો અહિં રણમાં મળેજ શાનો ? તેથી જે કંઈ અવારનવાર ઓછું-વ-તું મળે તે પરજ એ મુંગા પ્રાણીઓને સંતોષ માનવો પડતો.

અમે એક આખી રાત એ અવાગરા ને સૂકા પ્રદેશમાં પ્રવાસ કર્યો ત્યારે એક ખાધ પાસે આવી પહોંચ્યા. તરસને લીધે અમે જાણે પાગલ બની ગયા હતા. પણ એ ખાધ જોતાં અમે કેવળ હતાશ થઈ ગયા. તે પ્રાણીનો એક કોગળોયે અમારાથી પીવાય તેવો ન હતો. મુંગા પ્રાણીઓએ પણ તેને અડતાંજ મ્હોં મચકોડ્યું. ધગધગતા પવનના ઝપાટા અમારા ડીલને ભાંગી નાંખતા હતા. એવી આફતમાંય અમે આગળ ચાલ્યા. પણ સાંજ પડતાંજ અમે કોઈ અવળે રસ્તે ચઢી ગયા. પ્રાણીના બધાં થાનકો બીજે રસ્તે રહી ગયાં. થેલીઓમાંનું ઉકળતું પ્રાણીય કચારનું ખતમ થઈ ગયું હતું. એક બે ઠેકાણે કચાંક પ્રાણી નજરે પડ્યું તો તે હોઠે અડકાડાય તેવું ન હતું. આખી રાત એમ ને એમ રેતાળ રણમાં કાઢી. સહવાર પડી. સૂરજ જેમ જેમ ચઢતો ગયો. તેમ તેમ અમારામાંના કોઈ કોઈ ગરમીથી બેભાન થઈ ગયા. અમારી સાથેના ભોમીયાઓએ કંઈ કંઈ ઉપાયે કેટલી વારે તેમને શુદ્ધિમાં આણ્યા. પ્રત્યેક ક્ષણે ગલરાટ વધતો હતો. એટલામાં અનારાકનો રસ્તો અમને ફરી સાંપડ્યો ને અમે સીધે રસ્તે ચઢ્યા.

નવું નંદન વન !

સા એ રસ્તે પડ્યા કેડે જે પહેલવહેલું જળાશય અમારી નજરે પડ્યું તેમાં, તરસે પાગલ બનેલા જનવરોએ એકદમ પોતાનાં મોઢાં ધાલ્યાં ને પ્રાણી પીધાંજ કર્યું. અમે પણ એમજ કર્યું. એ રેતાળ રણમાં એક નાનકડી હરિયાળી ટેકરીની ખાણમાંથી

ખળખળ વહેનારા એ ઘસેને-અમને સૌને બચાવનારા એ પ્રાણુદાતાને હું કદિ નહિજ વિસરું. એ ટેકરીની આસપાસમાં અંજર, દાઝમ, બદામના ઝાડોની ઝાડી હતી. થોડેજ દૂર એક મિનારો હતો અને એ બધા મરજીદમાં ફુવારો પણ હતો. તે સ્થળે હજારો માણસ વિશ્રાંતિ માટે ઉતરેલા હતા. અમને એક શીળા, સોષવાળા ધર્મ-શાળામાં જગા મળી. અહાહા! સૂકા, લૂખા, ઉકળાટીયા રણમાં સફર કર્યા પછી એ આરામગાહ અમને કેટલી પ્યારી લાગી હશે, એનો ખમાલ સી રીતે આપું ? એ સ્થાને જનાવરોને વિશ્રાંતિ આપવી ને બે દહાડા સૌએ રહેવું એવો મનસુબો સૌનોજ થયો. આટલું લાંબું આત્મા પછી એ જગા ચહાલીછીમ જેવી લાગતી હતી. પણ ત્યાં રહેવાનું બને તેમ નહોતું.

ફરી એ અફાટ વેરાનમાં અમે મુસાફરી શરૂ કરી.

ધ્રુવધ્રુવતા અંજાર જેવા એ રણમાં મુસાફરી કરી અમે ઉંચાણવાળા ભાગમાં આવ્યા. ત્યાં રાત પડી. દિવસે અંજારા જેવા તાપ, તો રાત્રે બરફથીયે કકડતી ટાઢ પડતી-રાતની ઠંડી પણ દિવસના તાપ જેટલીજ અસલ હતી. એમ ને એમ અમે ચારદેહ નામની ધર્મશાળા આગળ આવી પહોંચ્યા. ત્યાં રાત રહેવાનું ઠરાવ્યું. સામાન ઉતાર્યો ન ઉતાર્યો એટલામાં તો રશિયન-ઇંગ્લેન્ડ ધોડેસવારોએ મીશ-નનો પીછો પકડ્યો છે એવી ખબર આવી. સત્રુને હાથતાળી આપ્યા વિના તો છૂટકોજ નહોતો. અમે જુદી જુદી ટુકડીઓ કરવાનું ને જુદી જુદી દિશાઓમાં જવાનું નક્કી કર્યું.

નીડરમીયર આવ્યા

બીજા, તરસ ને મુશ્કેલ મુસાફરી એ સૌથી અમારી અકળા-મજાનો પાર નહોતો. એમ ને એમ છેવટ અમે દેહમહમદ નામના સ્થળે જુલાઈની આખરમાં આવી પહોંચ્યા ને હાવણી નાંખી. ગામ ગરીબજૂં. ત્યાંની ધર્મશાળા ભાંગીવૂટી. અમારા ધામા પડતાંજ

ગામમાં હોહા મચી ગઇ કે છુટારા આવ્યા ! કેાઇ કશું વેચાતુંય ન આવે. મહામહેનતે એમની બ્હીક દૂર કરી ત્યારે એક સાધારણ ઠીક જગા રહેવા મળી. આમ આશરો મળતાંજ અમારી સાથના વધુ-જારા અને ભોમિયાઓએ આગળ આવવાની સાફ ના પાડી. સાંઢણી સ્વારોએ પણ ‘હવે અમે જઇશું’નું ગીત ગાયું. તેમનું કહેવું હતું કે અમે બહુ બહુ ભોગવ્યું, હવે અમારે પાછા જવું જોઇએ. પણ એ નાનકડા ગામમાં નવા જનવર ક્યાંથી લાવવાં ? છેવટે તેમને કાઝિમ બે અને જર્મન અમલદારોએ હથિયારની બ્હીક ખતાવી અને વળી સફર પૂરી થતાં નવાં જનવરો ને નવો સામાન વસાવી આપવાનું કબુલ્યું ત્યારે તેઓ સાથે આવવા પાછા કબુલ થયા.

પછી સાતેક દહાડે અમે એક નાનકડે ગામે પાછો મુકામ કર્યો. અહિં કેપ્ટન નીડરમીયરની વાટ અમારે જોવાની હતી. વળી રશિયનોની બબર કાઢવા અમે જે જસુસ મોકલેલા તે પણ અહિંજ આવવાના હતા. થોડા દિવસ વાટ જોયા કેડે એક દહાડે આકાશમાં દૂર ધૂળના ઝોટેઝોટા ઉડતા દેખાયા, તે અમારા તરફજ આવતા હતા. ગામની નાનકડી વસતીમાં કોલાહલ મચી ગયો. પણ સફલાગ્યે એ નીડરમીયરનોજ કાફલો હતો. નીડરમીયરની સાથે વિલ્હેલ્મ પેશન નામનો એક આફ્રિકા ખંડમાં શોધખોળ કરનારો જર્મન પણ હતો, ને વળી રશિયન ડાવણીમાંથી તુર્કસ્તાન નાસી આવેલા કેટલાક આસ્ટ્રીયન અને હંગેરીયન કેદીઓ પણ હતા. એ દરબાર જથ્થા હથિયારબધ હતા. અમે તેમનું સ્વાગત કર્યું. થોડે દહાડે અમારા જસુસો પણ સત્ર પક્ષની નક્કી બબર લઇને આવી પહોંચ્યા. તેમણે કહ્યું કે મીશન ઇરાન તરફ જવાનું છે તેથી પૂર્વ ઇરાનના બધા પહાડી રસ્તા સત્રઓએ રોકી રાખ્યા છે. મીશનનો પીછો લઇ બે દુકડી ઉપડી છે. મેશીદની ઉત્તરના ભાગમાં થઇ થોડા રશિયન સ્વારો આપણી શોધ માટે આવે છે. ઉત્તર તરફથી બિરજાંદ લઇને

છત્રેને આવે છે.

સખત હાડમારી

વળી જનસુસોએ કહ્યું કે ઠામ ઠામના જળસ્થાનો શોધી ત્યાં શત્રુએ જનસુસો ગોઠવી દીધા છે. મેશીદથી ફેન અને બિર-જાંદથી નસરતાબાદ જનારી ધરાન ટેલિગ્રાફ લાઈન પર પણ સારી પેઠે ચોકી પહેરો મૂકાયો છે.

અમે એક કાઉન્સિલ એન્ડ વૉર-યુદ્ધમંત્ર સભા ભરી. તેમાં જે સામાનસુમન લઈ જવાનું અગવડભર્યું હતું તે સામાન અને ઉંટ લઈ ડાક્ટર બેકરે આગળ જવું અને બાકી રહેલાઓએ બે દુકડી કરી જીંદે જીંદે રસ્તે યુશરૂથ થઈ કુચ કરવી એવું હતું. તેમ કરવામાં અમારો હેતુ શત્રુને ઓર્કોસીસ તરફ મોકલી હાથતાળી આપવાનો હતો. શત્રુસૈન્ય એ બાબુ તરફ દોડાદોડ કરી થાકીને લોથ થઈ અમારી પાસે આવી પહોંચે, તે પહેલાં અમારે નાસી છૂટવાનું અશક્ય નહોતું.

અમારું તે પછીનું આખું અઠવાડીક બહુજ ખરાબ ગયું. એ દરમ્યાન શત્રુ તરફથી અનેક રસ્તે અમારો પીછો પકડવામાં આવેલો. એક જળસ્થાનથી બીજે જળસ્થાન પહોંચી અમે જનવર ખડાં કરીયે ત્યાં તો દોડવું પડતું. તરસના માર્યા અમે જાણે પાગલ બની ગયા હતા. એમ એમ પન્દર પન્દર કલાક સુધી દોડાદોડ કરતા. છેવટે એ ગરીબ જનવરો એટલાં થાક્યાં કે તેમની પાસે વધારે કામ લેવું એ નયું હાતકીપણુંજ લાગ્યું. મેશીદ ને બિરજાંદને રસ્તે જતાં એક બે સ્થળેજ શત્રુપક્ષને અમારી બાળ કંઈક લાગી. પછી અમે ઉત્તર દિશાથી ફરી પાછા રણમાં પેઠા. અમારા અંગરક્ષક સ્વારો પર અને આગળ જતાં અમારા માણસો પર પણ અવારનવાર ધાડપાડુઓ તૂટી પડતા. સવારો તેગને ખરાબર જવાબ વાળતા. એટલે જીટારાઓ બહુ ફાવી ન શક્યા.

એ દોડદોડમાં અમે એક જળાશય પર આવ્યા. તેનું પાણી કડવું કરીયાતા જેવું હતું. જનવરોય તેને ન અડયા. એ જળાશયને લોકો 'કડવો ઝરો'જ કહેતા. ત્યાં અમને બે જંગલ-વાસીઓ સાથે ભેટા થયો. તેમણે કહ્યું કે: થોડા રશિયન સ્વારો થોડાજ દહાડા પર આવી તમારે માટે પૂછપરછ કરી ગયા. અમે અમારા સામાનમાંનો ધણોક ભાગ, પાણીના થેલા, દારૂગોળાની ખાલી પેટીઓ વગેરે ત્યાં ફેંકી દીધા. અને ખાસ રીઠા ને સારા જનવરો હતા, તેજ રાખી ખીજ ત્યાંજ તજ દીધા. આખી રાત નાસભાગ કરી અમે એંગ્લો-રશિયન મિલિટરી ટેલીગ્રાફ લાઇન એળંગી. જંગલ પૂરું થતાં અમે એક જળાશય આગળ આવ્યા. ત્યાંના લોકો અમારાથી ભડક્યા, પણ પછી તેમણે ખબર આપી કે 'શત્રુપક્ષના આગેવાન તમનેજ આશરો ન આપવો એવી અમને તાકીદ કરી ગયા છે.'

ને પછી તો અમારી ને શત્રુની વચ્ચે જાણે શરતજ રમાઇ. થોડા પરથી ખોગીર ઉતારીએ ન ઉતારીએ ત્યાં પાછા સ્વાર થઇને દોડવું પડતું; એમ ૨૬ કલાક લાગલાગટ શરત ચાલી. છેવટે જનવરો પણ ચાલી ન શકે એમ લાગ્યું. વળી ડૉ. બેકરનું શું થયું હશે તેની ફિકર અમને થઇ. જાસુસોએ ખબર આપ્યા કે અમે છોડી દીધેલા સામાન ને જનવરો પર શત્રુઓએ હલ્લો કર્યો હતો ને ડૉ. બેકર પર પણ કેટલાક રશિયનોએ હલ્લો કર્યો હતો. ઝપાઝપી સારી થઇ. ડૉ. બેકરે કીંમતી વસ્તુઓ જમીનમાં દાટી. ખાઈ ખોદીને તેમાં ભરાઈ બેઠા. એવી રીતે ૪૮ કલાક ખાઇમાં રહ્યા. પછી દારૂગોળા ખલાસ થયો એટલે લાચાર થયા. માણસો શત્રુના હાથમાં પડ્યા. ડૉ. બેકર પોતે જખમાયા, પણ શત્રુની હાર તોડી બારે શરાતન દાખવી તે બાગી છૂટ્યા. બારે જુકિતઓ લઢાવી તે પછી જર્મની પહોંચેલા.

અ ધાનોનું આતિથ્ય

અ મારો પોતાનો માર્ગ તો હવે સરળ થઇ ગયો હતો. રથ પૂરું થયેલું ને હવે કુંગરાળ માર્ગે અમે ધીમે ધીમે જતા હતા. જળસ્થાન પુષ્કળ હતાં. ધીરની પર્વતોને પમતળીએ આવેલી ટેકરીઓ પરથી અમે જતા હતા. આગળ થોડાં ઝાડપાન ને રમણીય વનપ્રદેશ પણ આવ્યાં. ને પછી તો વિશાળ ને ગગનચુંબી પર્વતમાળાઓની મધ્યમાંથી અમે જવા લાગ્યા. જેમ આગળ જઈએ તેમ પર્વત વધારે ઉંચા! આખરે મઝદાનના ઓએસિસને પાછળ મૂકી અમે અફઘાન હદમાં પેંઠા. અમારા આગમન માટે હિરાતના ગવર્નર જનરલને ખબર આપવા મૌં બરકતઉલ્લા અમારા એલચી તરીકે આગળ ગયા.

પરાહમાં ત્યાંના લોકોએ અમારું ઠાઠમાઠથી સ્વાગત કર્યું: શહેરીઓએ ધોળા સુતરાઉ ને બિનનાં કપડાં પહેરેલાં. સ્વાગતાખ્યણે એક લાંબો લીલો કેટ ચઢાવેલો ને માથે લીલા રંગની એક ટોપી પહેરેલી. તેના હથિમારો જડાવ હતાં. તેની સાથે તેના અંગરક્ષકો ને મોટા મોટા અમલદારો પોતાના હોદ્દાદારી પોશાકમાં હાજર હતા! અમીર હખીયુલ્લા અને ગવર્નર જનરલના ખાસ મહેમાન-એ નોંતે અમારું સ્વાગત થયું. ગરીબ શહેરીથી માંડી ખાનદાન ધનિકો-સૌમાં અમને સ્વાગિમાન બહુ દેખાયું. નાના મોટા સૌમાં સ્વાતંત્ર્યની લગની દેખાતી હતી. અમારી સાથેના જર્મન અમલદારો તેમજ કાઝિમ બેએ પણ તે વેળા પોતાના લશ્કરી પોશાક ચઢાવી દીધા; અને અમે સર્વ એ અફઘાન સરદાર સાથે ચાલવા લાગ્યા.

લીલમ-લીલી અફઘાન ટેકરીઓ અને રૂપાળી ગલીખીણોમાં થઈ અમે ઠાઠેમાં ઠે હિરાત પહોંચ્યા. અમારી ટુકડી કુલ ૫૦ સવારની હતી. સરંજમથી લદાયલા ઝંટ પાછળ પાછળ આવતાં હતાં.

હિરાતમાં અમીરના ખાસ મહેલમાં ઉતારો મળ્યો. જમવાને

સહવાર અપોરે અચ્છાં અચ્છાં પકવાન. અમારો સામાન સરંજમ, અમારા ઘોડા ને અમારાં વાહનોની વ્યવસ્થા માટે જુદા જુદા અમલદારો નીમવામાં આવેલા. મીશનને કશોય ખર્ચ કરવાનો નહિ. ગવર્નરે જનરલે બધું આપખરચે કર્યું તેથી અમે ખૂબ રાજી થયા. અરે, અમારી ખિદમત માટે નોકરો ને હજુરિયાઓનું જાણે મોટું લશ્કરજ બંધ કરવામાં આવ્યું હતું. ખાતર ખરદાસની અતિશયતામાં અમે જાણે ગરકજ થઇ ગયેલા. ગવર્નરે જનરલે પછી પોતાના અમલદારો સાથે મીશનને દરબારી મુલાકાત આપી ને પછી મીશને એજ રીતે ગવર્નરને મુલાકાત લીધી.

કાળે પહોંચ્યા

તા.

૭મી સપ્ટેમ્બે અમે હિરાતથી ઉપડ્યા. તે વેળા અમારી સાથે સો સવારોની ટુકડી એક અફઘાન સરદારની હકુમત તળે આવી. એ પ્રદેશમાં દાખલ થતાંજ જાણે અમને નવજીવન મળવા લાગ્યું. અમારો પહેલાંનો થાક તો ક્યાંનો ક્યાં ચાલ્યો ગયો ! પેલા થાકેલાં ભાંગેલાં મુંગા પ્રાણી પણ તાજા-માજા ને અખરાફ બની ગયાં. અમે કુંગરાળ મુલકમાંથી જતા હતા, તોયે અમને જરાયે મુશ્કેલી નહીં નહિ. કેટલાક કુંગરા તો એટલા ઊંચા હતા કે અમારી નજર પણ પહોંચતી નહોતી. મોટી મોટી બેખડો પર ખરફના ગમીયા ઝૂલતા હતા. પ્રદેશ બારે રમણીય હતો, ને અમે ઠાઠમાંથી ફચકદમ કરતા હતા. એટલામાં પેલા અફઘાન સરદારે દૂર દૂર દેખાતું કાશુલ બતાવ્યું. લીલી હરિયાળી ઝાડીમાંથી ચકચક થતા રાજમહેલની ટોચ અમને નજરે પડી. અમલદારે જણાવ્યું કે એ મહેલ હિંદ જીતનારા પહેલા મોગલ બાદશાહ બાબરે બાંધ્યો હતો. તેજ સ્થળે મીશનનો ઉતારો પણ થવાનો હતો.

ખીજે ઘડાડે સવારે, ત્યારે સોનેરી સુરજ મીઠું મીઠું હસતો હતો ત્યારે કાશુલ પાસે અમે આવી લાગ્યા, અમારા આવકાર માટે

પાયદળ, ઘોડેસ્વાર, તોપખાનું વગેરેનું પ્રચંડ લશ્કર એક જુવાન તુર્કની સરદારી હેઠળ સામું આવતું જણાયું. એ અમલદારનું નામ ખૈરી બે. એને અમીરેજ મોકલેલો. બાબરના મહેલ પાસે જતાં બેઉ બાબુએ ખડા રહેલા અફઘાન લશ્કરીઓએ અમને સલામ આપી. તે વેળાના સ્વાગતમાં હજારો અફઘાનોએ ભારે ઉત્સાહથી ભાગ લીધેલો.

મોજીલો અમીર !

મહેલમાં અમીરના સેંકડો સેવકો અને હજુરિયા અમારી વાટ જોતા ઉભા હતા. સ્નાન માટે બિનું પાણી મળ્યું. જમવાનું તો બહુ છપ્પન ભોગ. ખાગમાં મને બે જૂના ચિનાર વૃક્ષ બતાવવામાં આવ્યાં. તે ખુદ બાબર બાદશાહે પોતેજ રોપેલાં એમ સગર્વ મને કહેવામાં આવ્યું. બાબરના કબરસ્તાન આગળ એક જૂની મસ્જિદ હતી, તે તાજમહાલના બાંધનાર બાબરના વંશજ શાહજહાંએ પોતેજ બાંધેલી એવી ખબર મને મળી.

તે પછી અરસ્પરસ મુલાકાતોની ધમાલ ચાલી. જર્મની અને તુર્કીથી અમીરને આપવા માટે મળેલા કાગળો આપવાનો સમારંભ થયો. પ્રાર્થના થઈ. તે પછી અમીર હખીખુલ્લા અમને પોતાના, ઉંચા પહાડ પર આવેલા મહેલમાં લઈ ગયો અને અમારી ખૂબ ખાતર કરી. પોતાના નવા મહેલમાં એણે એ પછી મને ઘણીક મુલાકાતો આપી. ખઈબર ઘાટમાંથી મહા મહેનતે આણેલાં યુરોપી શણગાર સાહિત્યોથી એ મહેલ સારી પેઠે સજ્જવેલો હતો. અફઘાનિસ્તાનમાં એકજ મોટર હતી-અમીરની પોતાની. એ મોટરનું તેને અભિમાન પણ બહુજ. એ મોટરને ખાતર તો એશફાહટના સુંદર રસ્તા ખાસ બતાવવામાં આવેલા. અમીર હખીખુલ્લા અત્યંત વિનયી, મિલનસાર ને આદરાતિથ્યનો હોંસીલો હતો. તેણે અમારા કામ પરવે પુરકળ ઉત્સાહ બતાવ્યો. પણ મોજમજહ માણવાનો તેને એટલો

શાખ હતો, કે પોતાનો દેશ યુદ્ધના ભડકામાં ન સંડોવાય એટલા માટે કોઈ પણ રીતે તટસ્થ રહેવાનીજ ખટપટ તે કરતો હતો. એટલા ખાતર તે પોતાના રશિયન કે ઇંગ્રેજ પડોશીઓની વિરુદ્ધ ચાલ્યાજી રમવાની હિંમત ન દાખવી શક્યો. અફઘાનિસ્તાને યુદ્ધમાં અંપલાવવું જોઈએ એવો દરખાસ્તમાંના ધણાક સરદારોનો મત હતો. પણ પોતાના જખરદસ્ત પડોશીઓ સામે માથું ઉંચકવાની અને તે વડે આવી પડનારી ભયંકર જવાબદારી માથે લેવાની નામદાર અમીર સાહેબની બિલકુલ તૈયારી નહતી. અમીર સાહેબની એવી રીતભાતથી મારું કામ સિદ્ધ ન થયું.

પાછો ફર્યો

હિંદી રાજ્યરજવાડા પર લખાયેલા પત્રોને ફક્ત હું પર્વતમાળાની પેલી મેર-હિંદમાં મોકલી શક્યો. એ લખતાં મને આનંદ થાય છે, પણ જેમણે એ કામ પૂરું પાર પાડવાનું માથે લીધેલું તેમનામાં કલ્પનાબળ, ચિત્ત અને ધીરજ ન હતાં; તેમ પ્રસંગ આવ્યે કશું આત્મસમર્પણ કરવાનું પણ તેનાથી અને તેવું નહોતું. તેમનામાંનો એક તો ઇંગ્રેજને હાથે પકડાઇને પ્રાણ પણ ગુમાવી બેઠો. તોયે એટલું જણાવતાં મને ગર્વ ઉપજે છે કે અમે હિંદમાં મોકલેલા પત્રોમાંથીય ફક્ત બેજ ઇંગ્રેજોના હાથમાં તો ગયેલા !

કાશુલમાં હતો તે વેળા વાઇસરોયના ચોદા પર કામ કરતા અમીરના નાના ભાઇ નસરુલ્લાની સાથે મારે પિછાન થઇ. ઉપરાંત અમીરના ત્રીજા છોકરા અમાનુલ્લા સાથે પણ સારી મૈત્રી ઝામી. બીજા ધણા અફઘાન સરદારો સાથે મારે કામમી સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો. તે પછી કેટલેક મહિને અમારું કામ રાજકીય દષ્ટિએ પૂરું થઇ ગયેલું જોઇ, વોન હેન્ટીંગ સાહેબ ચાવાક ખીણમાં થઇ ટુર્કસ્તાન, મંગોલીયા, ચીન, હોનોલુલુ ને અમેરિકા થઈ યુરોપ ગયા. કેપ્ટન નીડરમીયર બીજે રસ્તે પધાર્યા. મારા આફ્રિકન મિત્રો

પર્વતોમાં પોતાપોતાને ઘેર મથા. કાઝિમ બેએ અમીરના તુર્કી સલાહકારની સાથે રસ્તો માપ્યો. હિંદને કલ્યાણકારી થઇ પડે એવું કાઝિમ પણ જાતનું રાજકીય કાર્ય કરવા અમીર તૈયાર નથી, એવું જોઇ મેં પણ એ દેશ છોડવાનું નક્કી કર્યું. પહેલાં મેં કાબુલથીજ રશિયાના ઝાર પર એક કાગળ લખી મોકલેલો. એ કાગળ ઇંગ્લેન્ડ ભાષામાં હતો. અને સોનાના ટુકડા પર કોતરેલો હતો. તેમાં 'રશિયાએ ઇંગ્લાંડની દોસ્તી છોડી અફઘાનિસ્તાન સાથે મૈત્રી બાંધવી જોઇએ' એવું લખેલું હતું. યોગ્ય વખત સુધી મેં જવાબની વાટ જોઇ, પણ જવાબ તો કદિ આવ્યો નહિ. તે પછી અમીર તુર્કીના સુલતાન અને કૈસર બાદશાહ પર લખી આપેલા પત્રો લઇ હિન્દુકુશ પર્વતમાં થઈ હું યુરોપ ગયો. તે વેળા રશિયાના એ ભાગમાં મને ખાસ કશો ત્રાસ વેઠવો ન પડ્યો.

નવીન યોજના

જર્મની પાછા ફર્યા કેડે મેં કૈસરને એક યોજના સૂચવી. મેં કહ્યું કે એક આંતરરાષ્ટ્રીય સામ્યવાદી લશ્કર ઉભું કરો. ને તેમાં અસંતુષ્ટ જીવાનિયા તુર્કો, આરબીયનો, રશિયન ક્રાંતિવાદીઓ વગેરેને દાખલ કરો. તે સૈન્યે હિન્દની સરહદ પર હુમલો કરવો અને હિંદમાં દાખલ થવું. એ યોજનાને લીધે એશિયામાં દાખલ થઇ હિન્દ ગપચાવી બેસવાની જર્મનીની ઇચ્છા છે એવી કલ્પના કોઇને હોય તો તે તૂટી જાય, ને હિંદવાસીઓને ખરાબર ભરોસો પડે. સામ્યવાદીઓનુંજ સૈન્ય ઉભું કરવાનો હેતુ એ, કે રશિયામાંથી રસ્તો સહેલાઇથી મળે. કેમકે બીજા સૈન્યને તો રશિયા પોતાની હદમાંથી જવા નહિ દે, એવી મારી પાકી ખાતરી હતી. પણ જર્મનીના મંત્રી-મંડળને એ મારી યોજના પસંદ ન પડી. અને તત્વારના જોર પર યુકેનમાંથી રસ્તો કાઢવો એવુંજ છેવટે નક્કી કર્યું.

કેવડ

હું પૂરો નિરાશ થયો. અમીર હખીયુલ્લાનો કાગળ તુર્કીના સુલતાનને પહોંચાડવાનું બાકી રહેલું કામ પૂરું કરવા માટે હું કોન્સ્ટાંટીનોપલ ગયો. તે પછી રાજકારણમાંથી મેં નિવૃત્તિ લીધી અને હંગેરીના બુડાપેસ્ટ શહેરમાં રહી મારા પ્રેમધર્મના મંત્રોનો પ્રચાર કરવાનું મેં નક્કી કર્યું. સુલેહ થયા કેડે જન્મનો અને શિયનો મને વિમાનમાં બેસાડી પોલાંડ થઈ મોસ્કો લઇ ગયા. ત્યાં ધણાક બળવાવાદીઓ સાથે મારે મુલાકાત થઈ. એ સૌમાં મુખ્ય લેનીનજ ગણાય. રાજકીય દષ્ટિએ હું જોનું દિલ ન જીતી શક્યો. મારી ધાર્મિક બાવનાઓનો તો એણે સ્પષ્ટ ઇન્કાર કર્યો. અલબત્ત એણે મારું ખૂબ સરસ સ્વાગત કર્યું ને મારા તરફ માન પણ ખૂબ દાખવ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૧૯માં અમીર હખીયુલ્લાનું ખૂન થયા કેડે હું અફઘાનિસ્તાન ગયો. હમણાંના અમીરે (અમ્મીરુલ્લાખાન) ખૂબ પ્રેમથી મારું સ્વાગત કર્યું. અમારો પ્રેમસંબંધ વધારે ગાઢો બન્યો. તેણે કૃપા કરી મને અફઘાન નાગરિકના ક્લક આપ્યા. ત્યારથી હું મારા પ્રેમધર્મના મંત્રના પ્રચારમાં અથવા અફઘાન સરકારના કામમાં સદેવ ગૂંથાયલો રહું છું.

રાબા મહેન્દ્રમતાપ

---

* આને તો અમ્મીરુલ્લા અમીર કહે છે. અમ્મીર અમ્મીર બોલે
ગયો છે અને મુશ્કેલીના કેસોમાં રહે છે જે માત્ર સૌને કોઈની જાણમાં નહીં.

મેં હિન્દ કેમ છોડ્યું ?

લખનાર

શ્રી શૈલેન્દ્રનાથ ઘાષ

દિલ્હીમાં જોમ્મ !

૧૯૦૪માં બંગલંગ વિરુદ્ધની ચળવળ શરૂ થઈ તે બંગાળ ફરી એક બન્યું ત્યાં સુધી ચાલુ હતી. બંગલંગથી લોકોમાં પ્રસારેલો અસતોષ ખૂબ તીવ્ર હતો અને છેવટે બંગાળને સાંધી દેવાની સરકારને ફરજ પડી. વળી હિંદની રાજધાની કલકત્તાથી બદલી દિલ્હી લઈ જવામાં આવી. કલકત્તાના રહીશોમાં વાત એવી ચાલતી હતી કે ગરમ મગજવાળા સંપીલા દેશીઓએ ખૂબ ત્રાસ આપવા માંડ્યો તેથી સરકારે એ ફેરબદલી કરી. ગમે તેમ, પણ ૧૯૧૨ની સાલમાં કલકત્તાથી સરકારી કચેરીઓ ઉપાડી લઈ તેની સ્થાપના દિલ્હીમાં કરવામાં આવી. ૨૨મી ડીસેમ્બરે દિવસે ગવર્નર જનરલ લોડ હાર્ડીંગે સત્તાવાર રીતે દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો ને તેજ દિવસે તેના ઉપર એક જોમ્મ નંખાણું, અને એને ઇજા થઈ. એ બનાવથી હિન્દ આખું બળબળી ઉઠ્યું. કલકત્તા વિદ્યાર્થીકના મજ સરખા વિદ્યાર્થીઓમાં પણ ખૂબ બળબળાટ મચી ગયો.

જર્મની સાથે સંબંધ

એ પછી તુરતજ બળવાવાદીઓની ચળવળે અમારી કોલેજમાં પગપેંસારો કર્યો. અમારી કોલેજમાં બળવાના વિચારો ધમધમાટ ફેલાવા લાગ્યા. ત્યાં સુધી બળવાવાદીઓના પ્રયાસ ફક્ત અમુક માણસો પર બોમ્બ નાંખવામાં કે સરકારી રેલ્વેગાડીઓ ઉથલાવી પાડવામાં જ પૂરા થતા. ઇ. સ. ૧૯૦૮ના મે મહિનામાં મુઝફરપુરમાં પહેલો બોમ્બ પડ્યો. અને એ કામ વધતાં વધતાં દિલ્હીમાં ૧૯૧૨ ની સાલમાં ખુદ લોર્ડ હાર્ડિંગ પર બોમ્બ નાંખવા સુધી વધ્યું. ત્યારથી છૂટી છવાઈ ને વિખરાયલી ગુપ્ત મંડળીઓને એક મધ્યમવર્તી સંઘના તાંતણામાં ચૂંથી લેવાનો પ્રયાસ જોશબેર શરૂ થયો. ખધાનો હેતુ એકજ-હિન્દમાં રાજકીય કાન્તિ કરવાનો હતો. ઇ. સ. ૧૯૧૪માં એ પ્રયાસે મૂર્ત સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. એ સાલમાં મહાપુલ્ક શરૂ થતાંજ બળવાવાદી આગેવાનોએ ખુદ જર્મની અને યુરોપના મધ્યભાગના રાજ્યો જોડે દૃઢ સંબંધ બાંધ્યો. અને હિન્દમાં બળવો જગાડવા માટે ભારે પ્રયાસ આદર્યો. ઇ. સ. ૧૯૧૪ ની સાલમાં બળવાવાદીઓ અને જર્મન સરકારનો સંબંધ બહુ ગાઢ થયો.

વિદ્યાર્થીઓમાં બળભળાટ

તે પહેલાં વિદ્યાર્થીઓના ક્ષેત્રમાં રાજકાન્તિની કશીજ સકાચ-સકચ કલ્પના દાખલ થયેલી નહોતી એમ ન કહી સકાય. વિદ્યાર્થીઓના માનસમાં કાન્તિતત્વનું બીજ ધીમે ધીમે રોપાતું જતું હતું. જીવાનોને ફાંસીએ ચઢતા જોઈ તેમનાં બેભાં ફરી જતાં હતાં. કોલેજમાં બળને ત્રણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓ એકત્ર થતા અને બળવાવાદીઓ અને તેમની પ્રવૃત્તિ તરફ પોતાની સહાનુભૂતિ દાખવતા. તે વેળા તરણાતું હોયું તો સર્વસ્વે કાન્તિવાદીઓ તરફ ટળા ચૂકેલું હતું. એમના હૃદયસાગરમાં કાન્તિવાદીઓના વિચારોની

રેલમહેલ ચાલી રહેલી. એજ અરસામાં માલમ પડ્યું કે એમની માંહે પણ પોલિસે છુપા જાસુસો ઉઠા કરવાની પદ્ધતિ શરૂ કરી છે. અને ન્યારે એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સાચી ઠરી ત્યારે તો જેઓ હજી બળવાપ્રવૃત્તિમાં વટસ્યા નહોતા તે પણ પૂર્ણપણે તે તરફ દબ્યા. દેશ અને ધર્મને સંભારી તેમણે પૂર્ણપણે ક્રાન્તિતત્વનો અંગીકાર કર્યો. બળવાવાદીઓ તરફ તેઓ ખૂબ ખૂબ સહાનુભૂતિ દર્શાવવા લાગ્યા. કલકત્તામાંની બીજી નાની નાની કોલેજોમાં પણ અમારી પેઠેજ નાના નાના સંઘ સ્થપાયા હતા અને તે વાત મારા સાંભળવામાં આવતાં હું તે તે સ્થળોએ જઈ બળવાવાદી તત્વનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. તે પછી થોડા વખતમાંજ જર્મનીએ મહાયુદ્ધ પોકાયું.

હિંદુ સંકટ !

તે વેળા રાત્રિશાળાઓનું સંચાલન કરતા મારા એક મિત્રે મને કહ્યું: શૈલેન, આ મહાયુદ્ધ વિષે આપણે હિન્દી-ઓએ ખૂબ દૂરંદેશીપણે વિચાર કરવો ધટે. એ યુદ્ધને લીધે હિંદુ સમક્ષ એક મોટો કોયડો ઉપસ્થિત થાય છે. ઈંગ્લાંડ આ યુદ્ધમાં પડ્યું છે ને ન્યાં સુધી તે એમાં સામેલ છે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાને પણ એમાં પડવુંજ નોંધશે, ને વળી છેવટ સુધી એમાં રહેવું નોંધશે. યુદ્ધમાં વિલાયત જીતે કે હારે; પણ તે જીતશે કે હારશે તોયે હિંદુનું ભાવિ તો કાંતિવાદીઓ જે ધડવા ધારે તેજ ધડાશે. જે જર્મની હારી ગયું તો તો આપણી કમબખ્તીનો પારજ નહિ રહે. કેમકે પછી વિલાયત વધારે બળવાન થશે ને હિન્દને પોતાની હથેળીમાં વધારેજ દબાવી શકશે. પછી આપણને-હિન્દને ગુલામીની જાંજીરોમાંથી બહારની કોઈ શક્તિ છોડવી નહિ શકે. વિલાયત કરશે તે સવાવીસ મણાશે. એના સમક્ષ બીજા કોઇનું કંઈજ નહિ ચાલે. વિલાયતને રાત દહાડો ચિંતા થયા કરે એવી સ્થિતિ આપણે હાલ હાલમાં

હાની કરી છે ને તેથી મનમાં ને મનમાં એ ડયા કરે છે. અને આપણે માટે કંઈક આશા જેવું રહે છે. બીજા બાળુ, વિદાયત હાથે તોયે આપણી તો છે તેથી વધારે ભુરી દશા થવાની. યુદ્ધમાં વિદાયતને જે કંઈ અમલું પડ્યું હશે તે તે આપણી પાસેથી મારી ઠોકીને લેશે. તે ભરી લેવામાં હિંદ પ્રત્યે કોઈ કશી દયા નથી બતાવવાનું. જે જોઈશે તે એ લેશે. આપણે કોઈ પણ રીતે વિદાયતને બતાવી આપવું જોઈએ કે એવું કરવાની એની મક્કર નથી. ઇંગ્લેન્ડે ધારે છે કે આપણામાં કશું પાણી નથી.-ને કદાચ આપણામાં પાણી નયે હોય; કોણ જાણે ! પણ તેની આવી માન્યતા દૂર કરવી અને જુદાજ વિચારો એના મગજ પર ઠસાવવા એ હિંદ માટે ખૂબ જરૂરી છે. એ વિષયમાં એ લોકોનો વિચાર બદલી કાઢવો જોઈએ. તે ખાતર તારે, મારે ને બીજા સૌએ એ વાત હાથ પર લઈ શું કરવું તે તાબડતોબ નક્કી કરવું જોઈએ. ખોલ, તું શું કહે છે ?

મારો નિશ્ચય

મેં કહ્યું: હું મારા દોસ્તોને પૂછી લઈ પછી નક્કી કહું. વાત નાની સૂની નથી; એટલે જરા વિચાર ગંભીરપણે કરવો જોઈશે.

તેજ રાત્રે અમારો બંનેનો વખત એ એકજ વાત વિષે વાટા-ઘાટ કરવામાં ગયો. મારો એ મિત્ર ખૂબ સાત્વિક વૃત્તિવાળો હતો. વાંચવાનો શોખ તેને ખૂબ ભારે. કોઈ પણ વાતમાં હિંડા વિચાર વિના તે ન પડે. પોતાની પ્રવૃત્તિમાં જીલ્લમનું તત્વ ન પ્રવેશે એ વિષે એ ખૂબ બળરદારી રાખે. પણ આ વખતે કેવળ હિન્દનું કલ્યાણ કેવી રીતે થાય એ એકજ ઈચ્છા તેના મગજમાં રમી રહેલી, અને તે કલ્યાણ સાધવા ગમે તેવું લાલુજીંડું કામ કરવા માટે તે તૈયાર હતો. કેમકે ખૂબ વિચાર કરી કરીને તેણે જોયું કે વિદાયતની ઝુંસરી ફગાવી દીધા સિવાય હિન્દનું કલ્યાણ થનારું નથી. એટલે એ

કલ્યાણ માટે હિન્દે ગમે તે બધા ધુરા રસ્તાને પણ પકડવાનું જોઈએ.

ત્યારથી દેશની સેવા એ માફ નિત્યનું કામ થઈ પડ્યું. દેશનું કલ્યાણ કેમ થાય એ વિષે હું નિત્ય વિચાર કરવા લાગ્યો. સ્વદેશ-ભિમાન સિવાય બીજો કોઈ ધર્મ મને નહોતો સૂઝતો. રાત દહાડો એ એકજ ફિકર મને વળગી. મારા મિત્ર સાથેની વાતચીત પૂરી થઈ, ત્યારે હું ગોઠ્યોઃ મને આ પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેવાનું પ્રાપ્ત થશે તો હું પાછો નહિ પડું જરાય નહિ અચકાઉં ! બલે ગમે તેવો ત્યાગ કરવાની જરૂર પડે. ખૂદ જન જવા દેવો પડે, તોયે !

યતીન્દ્ર મુકરજી-વગર અને વહુ

અ મારી આ વાતચીત પછી તુરતજ બળવા પ્રવૃત્તિના મુખ્ય આગેવાન શ્રી. યતીન્દ્ર મુકરજી સાથે મારે પિછાન થયું. એમની ઉંમર ૪૦ વરસની. સ્વભાવ શાંત, દરેક બોલવું મીઠું ને મૃદુ. વાણી સંસ્કારી. રાજનીતિનો અભ્યાસ બારે. હિન્દના કલ્યાણ વિષેની એમની ધગશ શબ્દે શબ્દે નીતરે-ઉભરાય. ભારતની ચિંતામાં ને ચિંતામાં તે જાણે પાગલ બનેલા. તેના કામમાં તેની પત્નીની પણ તેમને મદદ ખરીજ. બળવાવાદીઓનાં નિરનિરાળાં મંડળોને એકઠાં કરી તેમનું સંગઠન કરવા અને તેમનામાં સંપન્ન ઝમાવવા એ સાખી રાત દહાડો પ્રયાસ કરતી. યતીન્દ્ર બાણુ પૈસાવાળા હતા પણ બર જીવાનીમાં તેમને સમજાય ગયું કે પોતાના દ્રવ્યનો ઉપયોગ મોજમજલમાં કરવો એમાં તે શું ? માણસે પોતાની જરૂરતો કમી કરવી ઘટે. માફ બધું નાણું હિન્દના કલ્યાણમાં ખરચાવું જોઈએ. યતીન્દ્ર બાણુએ સાર્વજનિક હિતની સંસ્થાઓના પાયા ચણવામાં પોતાની મિલકતનો ઉપયોગ કર્યો.

એની કર્તવ્ય શક્તિ તો અતુલજ. જાતે બારે કાર્ય કુશળ. સાહસી પણ તેવાજ. ન્યારે કોઈ પણ અચ્છું કામ પાર પાડવા પૈસાને

ટોટો પડે ત્યારે ગમે તે રીતે પણ એ પૈસા ક્યાંકથી લાવી ખડા કરે. પોતે ખૂબજ ઓછે ખર્ચે ચલાવે. બળવા પ્રવૃત્તિમાં જે જે કાઈ એમના સહવાસમાં આવ્યા તે સૌમાં એક દિવ્ય શક્તિનો સંચાર એમના વડે થયો. એમની કાર્યાનિષ્ઠા સૌને પોતાના તરફ આકર્ષી લેતી. ખૂબ શાંતિથી ઇંગ્લેન્ડ પ્રજાના માનસનો અભ્યાસ એમણે કરેલો; અને પોતાના મન સાથે નક્કી કરેલું કે: ઇંગ્લેન્ડની સદ્વૃત્તિઓ ડૂબી ગઈ છે. તેઓ વિવેકભ્રષ્ટ થયા છે. પરહિત શબ્દ તેમને આવડતો નથી. એ આદર ઉત્પન્ન કરવો હોય તો આપણે એમને ખીચરાવવા જોઈએ-એની વિરુદ્ધ સખત ધમાલ કરવી જોઈએ. આપણે કંઈક એવું કરી બતાવવું જોઈએ, કે તેઓ ડરતા રહે. ન્યાં સુધી તેઓ અહિં રહે ત્યાં સુધી ડરતાજ રહે. હિન્દુસ્તાને એમનાથી ખીંતાં અટકવું જોઈએ-જરાએ ડરવું ન જોઈએ. આપણે તે એનાથી ડરીએ કે એ આપણાથી ડરે ?

ચતીન્દ્રજી માનસ

“બા” વડાંના જોર પર ઇંગ્લેન્ડે રાજ્ય કરે છે, અને તેથી તે બાવડાંના જોરનેજ માન આપે છે. જગતમાંની બીજી પ્રજાઓ સાથેના સંબંધમાં તેને એ તત્વ સિવાય બીજા કશાનો ખ્યાલ હોય એમ નથી લાગતું. ને ફક્ત વાદવિવાદ ક્યાં કરવાથી કંઈ ન વળે. ફક્ત વાદવિવાદ કરતા રહેવાથી તે આપણો વધારે તિરસ્કાર કરે છે. આપણાં રોદણાં તો આપણને નબળા ને નબળાજ સિદ્ધ કરે છે. ને એ નબળાઈ એમને દેખાતી જાય છે, તેમ તેમ તે વધારે આપણને ધુતકારતા જાય છે. નબળાઈ પ્રત્યે એમને કદિ માન નથી ઉપજતું. અન્યાયો માટે એમની પાસે દાદ માંગવામાં કંઈ અર્થ નથી-એમાં કંઈ વળે નહિ. આપણને યોગ્ય ન્યાય દેતાં પહેલાં તેની નજર પોતાના સામ્રાજ્યના હિત તરફજ વળેલી રહે છે.

ઝોટલે આપણે કરવાની બે વસ્તુ છે. એક તો આપણે લશ્કરમાં પ્રવેશ કરશે નોંધએ અને આપણું યસાનન બતાવી આપવું નોંધએ. અને હમણાં (લક્ષાગ્રજામાં) હિન્દી લશ્કર તેમને કેટલું ઉપયોગી થઇ પડશે તે દર્શાવી આપવું નોંધએ. તથા તે તરફ એમનું ખાસ ધ્યાન ખેંચવું નોંધએ. તેજ મુજબ આપણી પાસે પોતાના ઉપયોગ સારું હથિયારો સસ્ત્રો ને દરગોળાનો પણ સારો જથ્થો ભેગો કરી લેવો નોંધએ. તે માટે બે રસ્તા છે. હિન્દમાંથી મેળવવા અને બહારથીય મેળવવા. જે હિન્દમાંથી મળે તે સાચવીને ચોગ્ય સ્થળે છૂપાવવાં, પણ જે બહારથી આવશે તે માટે તો આપણા પર ખૂબ જાવજો રહેશે, માટે તે વિશે ખૂબ ખચરદારી રાખવી પડશે. બહારથી મળનારા હથિયાર ઓળાનો ઉતારી લેવા માટે ચોગ્ય સ્થળ પણ નોંધએ. ઝાઝાં નહિ તો ચે થોડાં તો ખરાજ. વળી તે છૂપાવવા પૂરતી ગુપ્ત જગ્યાઓ પણ નોંધએ. આપણા પર નજર ખૂબ રખાશે; તે આપણે ચૂકાવવી નોંધશે. એટલું જોર ને એટલી શુદ્ધિ આપણામાં હોવી નોંધએ. આજ ખરી મુદ્દાની વાત છે. હથિયારો હાથમાં આવે પછી તેનો ઉપયોગ શો કરવો તે વિચારી લેવું. ”

મેં જવાબ એટલોજ દીધો કે: એ બધા માટે હું તૈયાર છું. અને બોલાવશો ત્યારે હું તૈયાર જ છું. કોઇ પણ રીતે સેવા બજાવવાનો મારો મનોરથ છે.

અમારી વાતચીત ચાલુ હતી તે વેળા ખૂબ ગ્રીણવટથી તે મારા તરફ નોંધ રહેલ. એકેએક શબ્દ સંભાળી સંભાળીને બોલે, અને મારા પર તેની ક્ષી અમર થાય છે તે નીરખી નિહાળીને જુએ. પણ છેવટે મારા પર એમને વિશ્વાસ બેઠો છે એવું એમની સુખાદૃતિ પરથી મને લાગી આવ્યું.

એ સ્થાતઃચત્રેભી આચાર્ય !

જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ કોલેજમાં બળવા-
વાદીઓની પ્રવૃત્તિનું જોર વધવા માંડ્યું. પ્રેસીડેન્સી
કોલેજના પ્રિન્સિપાલને વિદ્યાર્થીઓની આવી ખટપટ પસંદ નહોતી.
પણ તેના મનમાં એમ, કે વિદ્યાર્થીઓને ચેતવણી આપવાથી ખાસ
કંઈ વળવાનું નથી. તે વિદ્યાર્થીઓને લાઠ લડાવ્યાં કરે. અમુક
મર્યાદા સુધી તો તે વિદ્યાર્થીઓને પૂરેપૂરો અનુકૂળ હતો. ત્યાં સુધી
એ તેમનુંજ ઉપરાણું તાણે પોલિસને તેની રજા શિવાય કોલેજમાં
આવવાની રજા નહિ. અને પોલિસવાળા પ્રિન્સિપાલની રજા લેવા
જમ્ય એટલા ચાર પાંચ મિનિટના ગાળામાં તો વિદ્યાર્થીઓ પૂરા
સાવધ થઈ તૈયાર અને પોલિસ ઇન્સ્પેક્ટરો હરખમેર જડતી લેવા
ધસમસતા આવે. પણ જડે કંઈ નહિ, એટલે છેવટે નિરાશ થઈ
પાછા જમ્ય. છેવટે માલમ પડ્યું કે પોલિસને કોઈક કુટેલો વિદ્યાર્થી
જ ખખરો આપે છે. તેની આપેલી ખાતમીએનુંજ એ પરિણામ. એ
છોકરો આગળ જતાં મુડકું થઈને પડેલો મળી આવ્યો તેણે જોર
પીને આપઘાત કર્યો એમ જણાયું.

તે પછી પ્રિન્સિપાલ કડક બન્યા. કોઈ પણ વિદ્યાર્થીની
બોલીમાં તેમની રજા સિવાય ને તેમની હાજરી સિવાય કોઈ પણ
અમલદારે ન જતું એવો સખન હુકમ તેમણે કર્યો. જડતી લેવાની
હોય, તોયે રજા લેવી જોઈએ ને પ્રિન્સિપાલ હાજર રહેવા જોઈએ.
એક દિવસ પોલિસવાળા આવ્યા. પ્રિન્સિપાલની ખૂબ વાટ જોઈ.
પછી બધી કોટડીઓની તપાસ તેમના સમક્ષ કરી, પણ કંઈ વળ્યું
નહિ ને કંઈ મળ્યું નહિ.

એક દહાડો બપોરે ત્રણ વાગેલા ને પાંચ મિનિટ ઉપર થયે-
લી. મેડીકલ કોલેજની સામે ને પ્રેસીડેન્સી કોલેજની પાસેજ એક
હિંદી અમલદારનું ખૂન થયું. કોઈએ તેને રિવાલ્વરની ગોળાથી વિધ્યે,

કેલેજ છૂટી ત્યાં સુધી તો અમને આ વાતની ખબરજ ન હતી. તે દિવસ પૂરતી કેલેજ તરત બંધ પડી. અમે એકદમ તે તરફ દોડી ગયા, પણ શું થયું તે અમને ન સમજાયું. એક અમલદાર મૂઓ એટલીજ માત્ર ખબર પડી. બીજે દિવસે શ્રીક્રીકસના વર્ગમાં મારા એક દોસ્તને પકડવાનું વારંટ લઇ પોલીસો આયા. ગ્રેફિસર તે જોઈ રાતાપીળા થયા. તેમણે લાવીને તે વિદ્યાર્થીના રેકર્ડ-આલ્બલગતની નોંધ પોલીસના કપાળમાં ઠોકી. અને આગલે દિવસે તે વિદ્યાર્થી ત્રણ વાગે વર્ગ શરૂ થયો ત્યાં સુધી હાજર હતો, એણે હાજરી પણ પૂરાવેલી એ વાત પુરવાર કરી. બધા નિશાળીયા સાથે તે ૩ થી ૫ ના વર્ગમાં બરાબર હાજર હતો એવી સાક્ષી આપી.

પ્રિન્સિપાલને કાને આ વાત જતાં તે પણ ગુસ્સે થયા અને અમલદારોની બેવકૂફી માટે તેમના કાન આમળ્યા. પછી મને માલમ પડ્યું કે તેમ છતાં હજી પેલા વિદ્યાર્થીના પીછા પોલીસ છોડતી નથી. એ વાત મેં તાબડતોબ પ્રિન્સિપાલ સાહેબને જણાવી. તેમણે બહાર જઇ પોલીસને ખૂબ જીલાબ આપ્યો અને પછી પોલીસની બધી દોડધામ અટકાવવામાં આવી. વળી તે નહિ અટકે તો ઉપલા અધિકારીઓને કાને પણ વાત લઇ જવામાં આવશે એમ ગાઈ બજાવીને કહેવામાં આવ્યું.

આવા તેજસ્વી વર્તનથી પ્રિન્સિપાલની કીર્તિ ખૂબ વધી. કેલેજમાં તેમજ બહાર પણ તેઓ અતિશય લોકપ્રિય થયા. તેમની સત્કીર્તિમાં ઘણો ઉમેરો થયો. પણ અફસોસ, એ કીર્તિજ એમની બરસરશીનું કારણ બની. તેમના એ વર્તનને લીધે પછીથી દુરતજ એ ઓલો તજવો પડ્યો. તે પછી ઘણાક વિદ્યાર્થીઓ જેલમાં પડવા લાગ્યા. અને પછીથી જેલમાં જગા ખૂટવાથી તેમના પુર નજર રાખવાનો બંદોબસ્ત થયો.

અદ્ભુત સાહસ-કનકવાનો કિસ્સો !

ઈ. સ. ૧૯૧૫ના ઉનાળામાં કોલેજમાં હું એકલોજ પ્રવૃત્તિ કરતો હતો. તેવામાં ફરમાન આવ્યું કે: “ અમુક હથિયારો મોકલ્યાં છે, કપ્પળે લેજો.” મેં કપ્પળે લીધો ને છૂપાવી દીધાં. પછી પાછો બહુતરે વળગ્યો. લગભગ દશ દિવસ પછી તેને યોગ્ય સ્થળે લઈ ગયા.

ક્રાન્તિકારી તૈયારીમાં સાહસ વૃત્તિ ભારે. તેમની ધગશ, તેમનો ત્યાગ, તેમની ભુદ્ધિમતા, અન્ય દેશોના કોઇ પણ બળવાવાદીઓ કરતાં જરા પણ કમી નહિ. એક વેળા એમાંના ચાર જણ પકડાયા, ને જેલમાં નંખાયા. તેમની તપાસ થવાની હતી. એટલામાં એવું સમજાયું કે ચારમાંના એક જણે ભેદીયા બની બધું ફેાડી દેવાનું-રહસ્ય બકી દેવાનું કબુલ્યું છે. એ વાત પતંગની-કનકવાની મદદથી ખીજ બેને જણાવી દેવામાં આવી. જ્યાં તેમને રાખેલા હતા ત્યાં ખારી પાસે પતંગ ઉડાડવામાં આવ્યો. બંને માદા પડ્યા. બંને ધરપીતાલમાં ગયા. ત્યાં તેમણે પોતાની બળવા પ્રવૃત્તિ માટે ખૂબ પસ્તાવો જાહેર કર્યો. અને પોતાના પેલા સાથી-ભેદીયાને મળવા માટે તેડાવ્યો. તે આવતાંજ બંનેએ તેના પર ગોળા છોડી અને તેને ઠાર કર્યો. એક પછી એક ૨૦ ગોળાઓ છોડી-જેથી તે મમાં બાબત કશી શંકા રહે નહિ. તેમની નજરે મૃત્યુ એજ પેલાને માટેનો યોગ્ય ન્યાય હતો-ખીજને બસે એ કામ ખોટું લાગ્યું હોય. પછી પેલા બંને ફાંસીએ ચઢ્યા. આ એક કિસ્સો.

રકમ ગેબા !

ખીજે: એક દિવસે રસ્તામાં જતી એક ગાડીની આસપાસ ખૂબ ગિર્દી થઈ પડી. ગાડીમાં એક જખરદસ્ત પેદીના મોકરોનો પગાર આપવા માટેની રકમ જતી હતી. જ્યારે ગિર્દી:

બાંગી ત્યારેજ ગાડી આગળ ચાલી શકી. પણ ગાડીમાંથી રકમ જેમ થઇ ગઈ હતી. કેમ થઇ તે કાંઈનેજ ન સમજાયું. જોણે તે કાઢી લીધી તે પેલી ગિર્દીમાં બળી ગયો. કાંઈને તેનો પત્તો ન લાગ્યો.

કેવો બહીકણુ ? !

એક હિંદી અમલદારને બળવાવાદીઓની બ્હીક ખૂબ લાગે. તેને હંમેશ ધાક રહેતો. એની બસસકળા વિલક્ષણ હતી ને તેમાં એ સફળ પણ થતો. પણ પોતાની ઓશીસ છોડી તે બહુ દૂર ન જાય; ને જાય ત્યારે ત્યારે તેની સાથે તેના રક્ષકો હોયજ. પાંચ પાછળ, પાંચ આગળ અને આગુબાગુ એકેક મોટર સાઈકલ પર બેસીને તેનું રખેવાળું કરે. એક દિવસ એવા ઠાઠમાઠથી એક રસ્તાનો વાંક એ વળતો હતો એટલામાં ચાર સાઈકલીસ્ટો ત્યાંથી પસાર થયા અને ચારેએ તેના પર ગોળા છોડી તેને ઠાર કર્યો. પેલા રખેવાળો પોતાના હથિયાર પંપાળતા રહ્યા એટલામાં તો પેલાઓ જેમ પણ થઈ ગયા.

બળવાવાદીઓ પર જે નજર રાખતા તેમના પર બળવાવાદીઓ યે નજર રાખે. એવો એક બીજો અમલદાર હતો. તેને પોતાની ઓશીસની આસપાસ આંટા મારવાનો ખૂબ શોખ હતો. એક દિવસ એના આંટા કાયમના અટકી ગયા. ત્યાંજ, આંટા મારતાંજ એ ઠાર થઈ ગયો.

લેદી લિખારી !

તે પછી લગભગ તુરતજ ચતીન્દ્ર મુકરજીને કલકત્તાના એક ઘરમાં છૂપાઈ બેસવાનો પ્રસંગ આવ્યો. એક લિખારી ફાટાતૂટા ચીથરા પહેરી શહેરમાં બીખ માંગતો હતો. જ્યાં મુકરજી હતા ત્યાં તે બીખ માંગતો માંગતો આવ્યો. તેણે પોતાની

રીત મુજબ બીજા માંગી. મુકરજી બહાર આવ્યા. તે પેલો બીજા લેવા પાસે આવતાંજ તેને રિવાજ્વરથી વિધી નાંખ્યો. તે એક પોલિસ ઈન્સ્પેક્ટર હતો !

યતીન્દ્ર અને તેના બીજા ત્રણ સ્નેહીને ત્રણ દિવસ મદદ કરવી એવું મને ફરમાન થયું. ત્રણે મારી કલ્પમાં આવ્યા. ત્રણ દિવસ મારા પરોણા તરીકે રહ્યા. બધું જેમનું તેમ, રિવાજ મુજબ કામ ચાલ્યું. કોઇને કશી ગંધ ન આવી. કોઇને એની ખબર પણ પડી નહિ.

ઓરિસ્સાના જંગલમાં

બળવાવાદીઓના સમૂહમાંથી ધણાંક, જર્મનો સાથે વાટાઘાટ ચલાવવા અને હથિયારોનો કબજો લેવા માટે જવા ગયેલા. પણ તેઓ ત્યાંજ પકડાઈ ગયા. એ દરમ્યાન બીજા બાજુ યતીન્દ્ર મુકરજીએ એક છૂપી જગા શોધી કાઢી હતી. તે જગા ઓરિસ્સાને કિનારે, પણ એક ગાઠા જંગલમાં હતી, અને ત્યાં જવા માટે બલેસરથીજ માત્ર એક રસ્તો હતો. મુકરજીએ તે જગા 'જંગલ બાંગી સાફ કરી નહેરનાં પાણીથી ખેડુતોને મદદ કરવાના' હેતુથી મેળવેલી હતી. પણ એનો સાચો હેતુ ઝાઝા દિ છૂપો ન રહી શક્યો. છૂપી પોલિસવાળા તે પામી ગયા. અને મુકરજીનો જીવ જેખમમાં છે એમ તેના સાથીઓ સમજી ગયા. મને ફરમાન થયું કે મારે તાબડોતોબ કટક જવું. હું ગયો. પણ ત્યાં મને બલેસરથી મુકરજીનો સંકેત થયો કે " પોલિસ મને પકડવાની ખટપટમાં છે." તે અને તેના ચારે સાથી નાહા. પણ જંગલમાંથી નીકળી સુરક્ષિત સ્થળે પહોંચે તે પહેલાં તો પોલિસે જંગલને ઘેરી લીધું. યતીન્દ્ર અને તેના ચાર સાથીઓએ પોતાની આસપાસ ખાઈ ખોદી લીધી. પોતાની પાસેનો હાથગોળો પૂરો થયો ત્યાં સુધી તે લઢ્યા. તેમાંથી ત્રણ હાર થયા. ચોથા મુકરજી પણ જખમી થયા ને જમીન પર

પ્રજ્ઞા. થોડા કલાકમાં તેનો પ્રાણ ગયો. ઈશ્વરને મુકરજી બહુ મોંઘા પડ્યા. તેમનામાંથી ૫ ધણાક મરાયા ને કેટલાક ધાયલ થયા. પણ ગમે તે ઉપાયે પણ એને પકડવોજ એવા નિશ્ચય પર આવેલા તેથી જખરી કિંમત આપ્યા વિના છૂટકો નહોતો. પણ મુકરજીનું મૃત્યુ થતાં એની સાથે લઠનારાઓ પર અભિનંદનનો નર્યો વરસાદજ વરસ્યો. ચતીન્દ્ર સામે વાતચીતનો પ્રસંગ જ્યારે જ્યારે મારે આવ્યો છે ત્યારે ત્યારે તેમના શબ્દોમાંથી દઢતા અને ધગશ નીતરતી મેં લાળી છે. મૃત્યુ પછી એના શત્રુઓએ પણ એની અતુલ હિંમત અને એની યુદ્ધકળાનાં ખૂબ વખાણ કર્યાં. હિંદી સરકારને ચતીન્દ્રનો જીવ લેવા ખૂબજ મહેનત કરવી પડી. તેનો જીવ મળવો બીજાના જેટલો સહેલો નહોતો. આખરે પોતાનું ધાયું થયા પછી તો એના યુદ્ધનૈપુણ્યની સરકારે પણ ખૂબ પ્રશંસા કર્યા કીધી. એ મહાન બળવાવીરનું મૃત્યુ નવમી નવેંબર ૧૯૧૫ને દિવસે થયું!

ત્રીસ લાખની સખાવત

૧૯૧૫ના શિયાળાથી લગભગ એક વરસ-એટલે '૧૬નાં ઉનાળા સુધી હું મારી એક યોજના ધડવામાં મશગૂલ હતો. તે યોજનાને ઉદારચિત્ત સર તારકનાથ પાલિત મૂર્ત સ્વરૂપ આપનાર હતા. પોતાની સંપત્તિને દેશકાર્યમાં વાપરવા તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી ને તે વિષે વિચાર કરી રહ્યા હતા. અને તે માટે ૩૦ લાખ રૂપિયા તેમણે જીદા કાઢેલા. કલકત્તામાં સાયન્સ કોલેજ સ્થાપન કરવી એવી તેમની ઇચ્છા હતી. પણ આ દાન તેઓ એક શરતે કરવા ઇચ્છતા હતા. એ શરત તે એજ, કે કોલેજમાં હિંદીઓ સિવાય બીજા કોઇને પણ કોઈ પણ, પરદેશીને દાખલ કરવામાં ન આવે. પ્રોફેસર કે વિચાર્થી કે કારીગર બધાજ હિંદી જોઇએ. કોઈ પણ જાતનો એ કોલેજમાંથી બીજાઓને લાભ ન મળવો

જોધએ. કલકત્તા યુનિવર્સિટી આન્સેલર અસુતોષ મુકરજીની બલામણુથી એ કોલેજ માટે પ્રોફેસરો અને વિદ્યાર્થીઓ મેળવવાના કામ માટે મારી નીમણુંક થઇ. કામ બારે જવાબદારી બધું હતું. એટલે એ કામની ખટપટમાં રાજદ્વારી ચળવળ તરફ લક્ષ આપવાને મને વખત મળ્યો નહિ.

૧૯૧૬ના મેમાં પૂરા થતા ટર્મ વખતે સર અસુતોષે મને ખબર આપી કે “સર તારકનાથે તને શ્રીગ્રીક્સની ફેલોશીપ માટે પસંદ કર્યો છે.” કોઈકને પણ ત્રણ વરસ સુધી શ્રીગ્રીક્સના અભ્યાસ માટે અમેરિકા મોકલવાનું ઠરેલું. તેમાં હુંજ પસંદ થયો. મારે અમેરિકાની હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં બણવાનું હતું. હું પરદેશમાં હોઈ તે દરમિયાન મારે લગ્ન ન કરવું એટલીજ એક શરત હતી. મારા ખર્ચ માટે જોગવાઈ થઇ. પાસપોર્ટ માટે અરજી કરવામાં આવી એક મહિનો ખૂબ ખટપટ કરી ને સરકારને ખૂબ માહિતી મળી ત્યારે જેમતેમ મને પરવાનો મળ્યો. પરવાનો મળતાં, હું તૈયાર થઇ ગયો. સ્ટીમર પર જગા પણ રીઝર્વ થઇ. સગાંઓની વિદાય લેવા હું કુબ્જનગર ગયો. ધરનાં માણસોની રજા લીધી. જુલાઇ ૧૯૧૬ના એક બુધવારે કલકત્તા તજી મુંબાઇથી શનિવારે અમેરિકા ઉપડતી એક બોટમાં મારે જવાનું હતું.

પરવાનો છૂ !

હું ખડે પગે હતો એટલામાં તો, સોમવારે, એક પોલીસ અમલદાર મારી પાસે આવ્યો. તેણે મારી પાસેથી મારો પાસપોર્ટ માંગી લીધો અને કહી દીધું કે હિંદ તજી બહાર જવાની પરવાનગી તમને નથી. હું સડકજ થઈ ગયો. તાબડતોબ સર અસુતોષને ત્યાં ગયો. તેમને ય એ વાત સાંભળી નવાઇ લાગી. તે પોલી ઉઠાચા: પણ એનું કારણ શું ? તું નથી જાણતો ?

“ના !” મેં ખરો જવાબ દીધો. કેમકે મારી બળવામુશ્વરતાની

મધ્ય સરકારને કેવી રીતે આવી હશે એની જરૂર કમ્પના અને નહોતી.

“ ઠીક, જા. કાલ રહવાર સુધીમાં મને શી માહિતી મળે છે તે હું જોઈ છું.” સર અસુતોષે જવાબ દીધો.

મારા જવા પછી ટેલિફોન પર સર અસુતોષે તે વેળાના ખંજાળના ગવર્નર રેનાલ્ડ શેને બોલાવ્યા. પણ તેઓ કશો ખુલાસો ન કરી શક્યા. બસ લાટ એમ્સફોર્ડે જવાબ દીધો કે “ અમને પણ કંઈ ખબર નથી. ઇંડીયા ઓફીસને તે વાત ખબર હશે.”

તે વેળા અમેરિકા નહિ ને ઇંગ્લાંડ જવાની રજા મળે તો ત્યાં જવા પણ હું તૈયાર હતો. સર અસુતોષે એ વાતની પૂરી તપાસ કરવા દરાવ્યું. પણ થોડા દહાડામાં તેમને છેવટનો ઉત્તર મળ્યો, કે ‘હુકમ ફેરવી નહિ શકાય. એને હિંદ છોડવાની રજા નહિ મળે.’

મારા પર સમન્સ છૂટે છે !

એ અરસામાં મેં મારી રહેવાની જગા ખાલી કરેલી ને તેમાં બીજાઓ રહેવા આવ્યાથી હું શહેરના બીજા ભાગમાં રહેવા ગયો. જે દિવસે નવી જગાએ રહેવા ગયો તેને બીજેજ દિવસે મને એક દોસ્તે ખબર આપી, કે “ કાલે રાત્રે ડા. વાગે તારી આગલી ખોલી પર ચઢાઈ કરી પોલિસે ખૂબ સજડ તપાસ ચલાવી ને જડતી લીધી.” થોડાજ દહાડા કેડે બીજા ખબર મળી કે પોલિસ વારંટ લઈ યુનિ.માંની મારી ઓરડી તરફ ગઈ છે. મારા પર વારંટ લાગુ કરી મને આંદામાન જ્યાં રાજકેદીઓ મોકલાય છે ત્યાં મોકલી દેવાનો હુકમ છે. હું ઓરડીમાં ન મળ્યો તેથી પો. કમિશનરે જડતી લીધી અને ઓરડી પર સમન્સ ચોંટાડ્યો.

મને આ ખબર મળતાંજ મારા સમક્ષ ભારે કાયડો ઉભો થયો. તે રાત મારે હવે શું કરવું તેના વિચારમાંજ નીકળી ગઈ. છેવટે મેં તક્લી કયું કે પોલિસ કમિશનરને રૂબરૂમાંજ મળવું અને એમ

કરી મારે વિષે તેને ખુલાસો પૂછવો.

એ પ્રમાણે નક્કી કરી બીજી દિવસે સ્થવારે ૧૧ વાગે હું પોતે કોની ઓશીસ તરફ ગયો. જે કારકુન પાસે મારો સમન્સ હતો તે એ સમન્સ લઈ અંદર ગયો. ઘણો વખત રાહ જોવી પડી. છેવટે તેણે આવીને કહ્યું: આ ઓશીસ સાથે એ વાતને કંઈ લાગતું વળગતું નથી. કીડ સ્ટ્રીટમાંની ઓશીસમાં જાઓ, ત્યાં તમારો પત્નો લાગશે.—જાણે મારી ગરજ હોયને!

રસ્તે મને લાગ્યું કે બીજા કોષ્ટકની આ કામમાં સલાહ લેવી ઠીક છે. કદાચ કીડ સ્ટ્રીટની ઓશીસમાં જતાંજ હું પકડાઈ જઈશ. એટલે ત્યાં જવાનો વિચાર મેં બદલી નાંખ્યો, અને હું કોલેજ તરફજ વળ્યો. એટલામાં રસ્તેજ મને એક બિરાદરે ખબર આપી કે કોલેજના વંડામાંજ પોલિસ તારી વાટ જોઈને બેઠેલી છે.

મહાનુભાવ મુકરજી

હું ધર તરફ ફર્યો. સાંજે પાછો મુકરજી પાસે ગયો. તેમણે હું તે દિવસે માફ ખૂબ આતિથ્ય કર્યું. અને એમાંથી છૂટવાનો રસ્તો શો, એ વિષે અમે બંનેએ ખૂબ વિચાર કર્યો.

છેવટે મેં કહ્યું: આપનો મતજ વધારે અગત્યનો છે. મારા વિચાર બાજુએ મૂકતાં આપ જે કહેશો તેજ હું કરીશ. તેજ મારા હિતનું છે.

તેઓ થોડી વાર મુંગા રહ્યા. પછી બોલ્યા: હું એ વિષે વિચાર કરું છું, કે તારે ઠેકાણે હું હોત તો હું શું કરત? મારી ખાતરી છે કે કોઈ મરદને જાજે એવી રીતેજ હું વર્ત્યો હોત. તેથીજ મને લાગે છે કે તને તારી પોતાની કિંમત સમજાતી હોય, તો તારે પાછા પડવું ન જોઈએ—શરણે જવું ન ધટે. તારા ઉર્જવલ ચારિત્ર્યને જરાયે કાળો ડાઘ લાગે એવું કશું તારે હાથે ન બનવું જોઈએ. આજ પર્થત જે રીતે તું વર્ત્યો છે એજ રીતે તારે આગળ વર-

તવું જોઈએ. હિમો રહે. હું અંદર જઈ આવું.”—

એમ કહીને તેઓ અંદર ગયા. થોડી વારમાં એક નાનકડી થેલી લઈને પાછા આવ્યા. તે થેલી તેમણે મને અર્પણ કરી. પાછળથી જોયેલું તો તેમાં ઘણીજ ભારે રકમ હતી. તેમણે મને શુભ આશીર્વાદ આપ્યા. તેઓ બ્રાહ્મણ હતા એ વાત બાળુએ મૂકીએ તો પણ કોઈ સંકટગ્રસ્ત તરફને જોમનો આશીર્વાદ મળી શકે, ને જે મળ્યાથી સંકટ પાર ઉતરાય એવા તે મોટા પુરૂષ હતા.

મુકરજીની રજા લઈ હું કલકત્તાની બહાર નીકળ્યો. લગભગ સાત માઇલ ચાલી રાત્રે ૧૧ વાગે એક ધરનાં બારણાં ઠોક્યાં—અમારા બળવાવાદીઓના મુખ્ય મથકમાં હું જઈ પહોંચ્યો હતો.

બુનું સંભારણું

અ હિં—એ ગામમાં આ માઈ બીજી વારતું આવવું થયું. મારો પહેલો પ્રસંગ અહિં જણાવી દેવો જરૂરી લાગે છે. કાન્તિતત્વનો કોલેજમાં કેવી રીતે પ્રવેશ થયો એ મેં જણાવ્યુંજ છે. એ પ્રવૃત્તિ તરફ હું તરેહ તરેહની નજરે જોતો હતો. એ અરસામાં અચાનક એક બનાવ બન્યો. તેનો, મેં આગળ દર્શાવેલી હકીકતો સાથે ખૂબ નિકટનો સંબંધ હતો.

એક રવિવારે સ્થવારે હું મારા દોસ્તને ત્યાં હતો એટલામાં તે દોસ્તને તેડું આવ્યું. એ દાક્તર હતો. પ્રસૂતિવાળી એક સ્ત્રીને આડું પડ્યું હતું. છૂટકા માટે તેને તેડું આવ્યું. જતાં તેણે મનેય સાથે લીધો. અમે બંને નાવમાં બેસી નીકળ્યા. ચાર કલાક મુસાફરીમાં થયા. તે અરસામાં એ સ્ત્રીનો છૂટકો સુખ રૂપે થઈ ગયો હતો. મારા મિત્રે તેને દવાદાર આપ્યાં. શી ન લીધી. મારા મિત્રે શી ન લીધી તેથી તે ગામડાના લોકોને ભારે નવાઈ લાગી. તેમને તે જાણે દેવપુરૂષ સમોજ લાગ્યો. અમે ત્યાંથી પાછા નીકળ્યા ત્યારે ગામના પાદર સુધી બધા લોકો અમને મૂકવા આવ્યા. આવડો મોટો દાક્તર

આપણે ગામ આવે; અને શી ન લે એ વાત તેમને બારે ચમત્કારિક લાગી. એ ગુણુ તેઓ ન ભૂલ્યા. તે લોકોનોજ આ વેળા મને ઉપયોગ થયો. બે વરસ નીકળી ગયા હતા, પણ તેઓ મને ભૂલ્યા નહોતા. હું તે અજબ દેવ-દાક્તર સાથે આવેલો એ વાત સૌને યાદ હતી. પણ તે દિવસમાં ને આજમાં બહુ અંતર હતો. આજે મને પકડવા માટે ૨૫૦૦૦નું ધનામ નીકળેલું હતું. એ લોકોમાં સૌ-એ આખું ગામ જાણતું હતું કે હું ત્યાંજ હતો. એકદિ જરા પણ મન પર લીધું હોત, તો મને પકડાવી દેવાનું સળી ભાંગવા જેવું સહેલું હતું. પણ તે વાત એ ગરીબ લોકોમાંના એકનેય સ્વપ્ને પણ ન આવેલી !

ભારતીની પુત્રી

રાત્રે આવી મેં ન્યાં આશરો લીધેલો એ સ્થળ સુરક્ષિત હતું. પણ મારું ખરું કામ ત્યાંથી થોડેજ દૂર રહેતા એક બળવા આગેવાન સાથે હતું. તે રાત્રે, એ ધરમાં અનેક વ્યક્તિઓ કાળા અંધારામાં આવીને મને મળી ગઈ. તેઓમાં એક અપરિણીત તરુણી પણ હતી. તેણે પોતાને ક્રાન્તિવાદીઓ વિષે સઘળી માહિતી છે એમ જણાવી એ પ્રવૃત્તિમાં પોતે ભાગ લેવા ઇચ્છે છે એમ જણાવ્યું. તરુણ કુમારિકામાં આવી ઇચ્છા પ્રગટે એ વાત મને બારે અસાધારણ ને નવાધભરી લાગી. હું એથી જાણે સ્તંભિત જ થઈ ગયો. આ વાતનો ઉલ્લેખ હું અહિં એટલા માટે કરું છું કે મા ભારતીની આવી પરમ ભક્તિજ તેને પડતી અપાર યાતનાઓમાંથી તેને મુક્ત કરી શકશે. ભારતમાડી પરનો તેની કુમળી કન્યાઓનો ઉત્કટ પ્રેમજ એ શૃંખલાઓને તોડી શકશે. ભારતમાતા પ્રત્યેની પોતાની કર્તવ્ય ભક્તિ તેની પુત્રીઓ આજે કેટલે અંશે સમજતી હશે તે મને માલમ નથી. પેલી તરુણ કુમારિકા પર એકાએક વિશ્વાસ બેસવો શક્ય નહોતો. જતી વેળા થોડે જમ તે પાછી ફરી ને મને કહેવા લાગી: આ મેં થોડા પૈસા ખચાવેલા છે.

આપના કામને યશ મળે તે માટે એ તમને આપવાની મારી ઈચ્છા છે, માટે લ્યો.

મેં ના કહી. મેં કહ્યું: મારે જોઈશે તેટલા પૈસા મારી પાસે છે.

એ ખૂબ નિરાશ થઈ જતી રહી. પણ કલાકેકમાંજ પાછી આવી.

આવીને મારી સામે એક રિવોલ્વર એણે મૂકી.

“પેલા પૈસામાંથી મેં આ વેચાતી લીધી,” તે બોલી.

પણ હું પૂરો હથિયારસજ્જ હતો. કોઈક સારા પ્રસંગ માટે એ રાખી મૂકવાની મેં તેને બધામણ કરી.

હું ગોલ્ડોઝ મારે જે જોઈએ તે તો મારી પાસે છે. ફક્ત કોઈને નજરે પડ્યા સિવાય મારે આ ગામની પેલી મેર જવાનું ખૂબ જરૂરી છે. જે માણસને મળવા માટે હું આટલે દૂર આવ્યો છું, તેની સાથે તો હજુ મેળાપ થયો નથી. મારે તેમને મળવું છે.

“ઓહો ? એમાં તે શું ? એ તો સહેલું છે ?” તેણે જવાબ દીધો. અને તુરત એક બાઇને બોલાવી તેણે કહ્યું: છોકરાને મોકલી ગાડી જોડાવી મંગાવ. અને તું એક લુગરું, ચોળી ને ચણીયો લેતી આવ. અમારે હવા ખાવા બહાર જવું છે.

અને અમે એજ કર્યું. ન્યારે ગાડી રસ્તે નીકળી ત્યારે તેમાં બે બાઇઓ બેઠેલી હતી. બંનેએ ધુમટો તાણેલો હતો. ગાડી ચાલુ રસ્તા પરથીજ ગઈ. લગભગ ૨૦ મિનિટમાં મારી ઈચ્છા પાર પડી ગઈ.

પતંગ નૃત્ય

તે વેળા બળવાસંઘના સભ્ય લગભગ ૫૦૦ હતા અને એ બધા બંગાળથી પંજાબ સુધી પથરાયેલા હતા. દરેક ગામ-માં તેમની સંખ્યા બે કે બહુ તો ત્રણની હોય. તેમના આ સંગઠન

ની વાત સરકારથી અગળી નહોતી ને તેથી તેઓ શું કરે છે એ તરફ સરકાર લક્ષ્યપૂર્વક જોતી હતી. હિંદી અમલદારોને તો ખીજા અનેક કામોમાં એ એક અગત્યનું કામ થઇ પડ્યું હતું. ને છૂપી પોલીસ ખાતાને અંદરની વાતો મળી જવાનું પણ અશક્ય નહોતું. જે કંઈ વાતો તે વેળા અને પછી મારી નજરે પડી, તેનો ખુલાસો ખુદ ચળવળની અંદરજ સરકારના પોલીસખાતાના માણસો પેંસી ગયેલા એવું નક્કી માન્યા વિના થઈ શકતો નથી. બળવા પ્રવૃત્તિ એ તો પતંગ નૃત્ય-આગ સાથેનો ખેલ હતો-એ તો ખાંડા સાથેની રમત હતી. જેમની સામે અમે એ રમત રમતા હતા, તેનું સામર્થ્ય કંઈ જેવું તેવું નથી, એ વાત બળવાવાદીઓ બરાબર જાણતા હતા-કદીયે વીસર્યા નહોતા.

કુસાયા !

ખંભાળામાંના બધાય કાન્તિ આગેવાનોની એક ગુપ્ત સભા તા. ૧૪મી ઓગસ્ટ ૧૯૧૬ ને દિવસે ભરવામાં આવી. સભાનું કામ બરાબર સુરક્ષિતપણે ચાલે તે માટે કલકત્તાની પેલી મેર એક ઘરમાં એ ભરાયલી. ઘરની આસપાસ હિંચી ભીંતનો ફાટ હતો. ને એ ફાટમાંજ એક લોખંડી દરવાજો હતો.

એ વાગ્યાને શુભારે જે બે જણા છાપરા પર બેસી ચોક્કી કરતા હતા તે નીચે ઉતર્યા અને “પોલિસોએ ઘેરો ઘાલવો શરૂ કર્યો છે.” એમ તેમણે જણાવ્યું. તરતજ અમે આગલે દરવાજે ગયા અને હારખંધ ઉભા રહ્યા. પાંચ, ચાર, ચાર, ત્રણ. હું છેક છેલ્લી હારમાં હતો-દરવાજો એકદમ ઉઘડ્યો, પહેલી પાંચ જણાની હાર પોતાની ઓટોમેટિક પિસ્તોલમાંથી ગોળીઓ છોડતી આગળ ચાલી ગઇ. દરવાજામાં દશ કે બાર માણસ ઉભા હતા તે સર્વ પડી ગયા. અમે બધા સુરક્ષિતપણે નીકળી નાઠા ને એક રસ્તે ચઢી ગયા. એ રસ્તો આગળ જતાં ખીજા એક મોટા રસ્તાને જઈને મળતો

હતો. મારા સિવાયના ખીજા બધાઓ નાસવામાં-દોડવામાં ખુબ કુશળ હતા. ગોળીખાર શરૂ થયો ત્યારે મારા સિવાયના ખીજા બધા ગોળીખારની સીમમાંથી બહાર નીકળી ગયા હતા. પણ હું ખુણે વળતો હતો. એ અનુભવ મારે પહેલોજ હતો. મારા મનમાં એકજ વિચાર ઘોળાતો હતો કે જો મારે એ લોકોનો સાથ કરવાનો હોય તો મારે દોડવાનું ખૂબ જોશબેર ચાલુ રાખવુંજ જોઈએ. થોડીવારમાં બધાં ઘર હું વટાવી ગયો, બાગ વટાવી ગયો, તોયે હું દોડતોજ હતો !

ટ્રેડસી ચિન્હ !

એટલામાં મારી સામે આવી એક સંકટ ઉભું રહ્યું. ગંગાએ ગંગાનદીના પ્રવાહે-મને ઉભો રાખ્યો. જાણે દમ ખાવા માટે અને આગળ શું કરવું તે નક્કી કરવા માટે તેણે મને ઉભો રાખ્યો ! હું ક્યાં જઈ છું અને હવે આગળ કેમ થશે એનો ખ્યાલ મને જરા પણ હતોજ ક્યાં ? એટલામાં તો પહેા ફાટવાનો વખત થતો દેખાયો. મેં દૂર દૂર જોયું. ઉભસમાં શુમારે દોઢ માઇલ દૂર મારી પિછાનતું ગામ આવેલું દેખાયું હું ખૂબજ ચાકેલો હતો. પણ મને તે પ્રકારેય ખૂબજ જલદી મારે એ ગામ પહોંચ્યા વિના છૂટકો નહોતો. સૂર્યોદય થતાં થતાંમાં હું ત્યાં પહોંચ્યો ને એક દર-વાજો ઠોક્યો. એક રમણીનો અવાજ સંભળાયો: “કેણુ ?”

મેં જવાબ દીધો: “અમૂલ્ય”

‘અમૂલ્ય’ મારું ધરતું-દાદીમાએ પાડેલું લાડતું નામ હતું.

દરવાજો ઉઘડ્યો. સામેજ એક બાઈ ઉભેલી તેણે કહ્યું: હાય, હાય, શું થયું અમૂલ્ય ? તારા પર આટલું આ લોહી શાનું ?

મેં નીચે જોયું મારા જમણા ખભા પરથી ભગભગ લોહી નીકળતું હતું. તેજ ક્ષણે હું જમીન પર મૂર્છિત થઈને પડ્યો. મને અંદર લઇ ગયા. ઘરમાંનો એક પુરૂષ હાથમાં સાવરણી લઇને ગયો ને ઠેઠ જ્યાંથી એ લોહીનાં ટીપાં પડતાં પડતાં તેના ઘર સુધી આવ્યાં

હતાં ત્યાંથી તમામ લૂછી કાઢ્યાં. સહેજ પણ નિશાની રહેવા નહીં.
એ તુંડમજાજી અચ્છી કરી !

મને જરા ઠીક લાગ્યું, ત્યારે મામલો કેવો છે એ સમજવા કલકત્તા જવાને હું નીકળ્યો. આ વેળા મેં પહેલાં વર્ગ-ફર્ટ ક્લાસમાં જ મુસાફરી કરવાતું ઠરાવ્યું. કેમકે મને લાગતું હતું કે ત્રીજા વર્ગના ઉતાડ્યો કરતાં પહેલા વર્ગનાઓ પર જાસુસો ઓછી નજર રાખતા હશે. ફર્ટ ક્લાસ પેસેન્જર તરફ એટલી બધી નજર જાય નહિ. હું એક કંપાટમેન્ટમાં પેઠો ન પેઠો ત્યાં તો એકજ ને પહેલો જે માણસ મારી નજરે પડ્યો, તે એક ગોરો—યુરોપિયન હતો. શી મારા કર્મની ગતિ ! જેણે મને પાસપોર્ટ આપ્યો હતો, તે અમલદારજ એ હતો ! મને જ્ઞેતાંજ જે જાતના વિચારમાં તે પડ્યો, તેજ વિચારમાં હું ચે હતો. તેણે જરૂર મને ઓળખેલો ! પણ ધન્ય છે એ ગોરા લોકોના રીતરિવાજને ! તે પોતાને બારે મહાપુરૂષ સમજતો હતો અને મારા જેવા બેનસીબ ગ્રાણી તરફ તે વળી એ જુએ ?—ઉલટી એણે પોતાની નજર બીજા બાજુ ફેરવી ! ખરેખર યુરોપિયનને જાજે એવુંજ વર્તન તેણે ચલાવ્યું ! હિંદી શિષ્ટાચાર કરતાં તેને ગોરો યુરોપી શિષ્ટાચાર વધારે પ્યારો લાગતો દેખાયો ! પોતાના ડબ્બામાં કોઈ બીજો માણસ બેઠો હોય તોયે પોતાને તેની ખબર નથી કે દરકાર નથી એવી બેમરુવત વૃત્તિથી મ્હોં આડે છાપું ધરી તેણે વાંચ્યા ક્યું, અથવા બારીમાંથી બહાર જોયા કીધું. ને સફર પૂરી કરી ! અને મેં પણ ઠેઠ કલકત્તા પહોંચતા સુધી એક અક્ષર પણ ન ઉચ્ચાર્યો !—શું મને, હિંદીને, કંઈજ અભિમાન કે સ્વમાન ન હોય ? !

લેક શા હતો ?

હું કલકત્તે આવ્યો ત્યારે તપાસતાં મને માલમ થયું કે તે રાત્રે જેઓ નાહા તે સૌમાંથી જખમી કે ધાયલ થયેલો

એકલો હુંજ ! કુદરતી રીતે બીજાઓને મારે વિષે ચિંતા થાયજ, કેમકે મારું શું થયું એ વિષે હું કલકતે આવ્યો ત્યાં સુધી તેમને કંઈજ ખબર નહોતી. પછી મને ખબર પડી કે જે ઓરડીમાં પેલી રાત્રે પોલિસને હાથતાળી આપવા માટે-ને પોલીસ નહિજ પકડી શકે એવા ભરોસાથી-મેં મુકામ કરેલો, તે ઓરડી પર મારા બહાર ગયા પછી પોલિસે છાપો માર્યો અને ઝાડી ઝપટીને જડતી લીધી ! હજુએ મને કલ્પના નહોતી કે મારા પર આરોપ શા છે ? મને પકડવા માટે ૨૫૦૦૦ રૂપિયાનું ધનામ નીકળે એવું તે મારામાં શું બળ્યું છે, એમ મને થયા કરતું ! અને કેટલાય દિવસ સુધી મારી વિદ્યાપીઠની ઉજળા કારકીર્દિ પર કુહાડો શા માટે મરાયો અને મારા પ્રાણ માટે આવડું ભારે ધનામ કેમ નીકળ્યું એ મને સમજાયું નહિ. પણ હું ઠેઠ અમેરિકા ગયો પછીજ એ વાતનો ખુલાસો થયો. અમેરિકામાં કોન્સલ જનરલ વોન બાપની ઓશીસની જડતી ન્યારે લેવાઈ, ત્યારે તેની ઓશીસમાંથી મળી આવેલા કાગળોમાં જેની મારફત કે જેના જેમ પર હિન્દુસ્તાનમાં છૂપી રીતે હથિયારો ભેગાં થાય છે તેવા નેતાઓ ભેગાં માર્ચ નામ હતું, એવી વાત મને મળી. માર્ચ નામ કાગળોમાંથી મળતાં જર્મનીએ કંઈક યોજના કરી હથિયારો અને બીજો યુદ્ધ સરંજામ અમેરિકામાંથી ખરીદ્યો, અને તે વહાણમાં ભરી જવા વાટે ત્રણ જુદે જુદે સ્થળે બ્લેસર, સુંદર વન અને કરાંચી પહોંચે એવી રીતે રવાના કર્યો. તે સરંજામ તે તે ડેકાણેજ છૂપાવી રાખવાનો હતો.

હિમાળે ગાત્ર ગળે

કલકત્તે આવ્યો, એટલે સર અસુતોષને મળ્યા સિવાય હું તો કેમજ રહેવાય ? મળ્યો. બધી વાત કહી. તે સાંભળી તેમણે મને ખૂબ ઠપકો આપ્યો, ને પછી કહ્યું: My Boy, it is getting to be too hot for you. I advise you to

see if you can leave India for a while. (હીકરા, અહિં તો હવે તારે માટે મોતનાજ સોદા છે. મારી સલાહ છે કે હિંદ છોડી જવાય એવીજ કંઈ ખટપટ કર.)

તુરતજ હિંદ છોડવાના વિચાર પર હું આવ્યો.

પહેલાં મને થયું કે તિબેટનોજ રસ્તો સૌથી સારો. મેં ચંબી જનારી ગાડી પકડી. પહેલા વર્ગમાંજ જવાનું ઠરાવ્યું. યુરોપિયન પોશાક ચઢાવ્યો. હું છેક યુરોપિયનમાં નહિ તોયે યુરોઝિયનમાં તો ખુશીથી ગણાઈ જઈ—એવી મારી ચામડી છે. ને યુરોઝિયન તો લગભગ યુરોપિયનજ. મારા પોશાકની ટાપટીપે મને બારે મદદ કરી. કલિમપોંગની સરહદ હું વટાવી ગયો પણ તિબેટ હું પહેલવહે-લુંજ જોતો હતો ! એ પહાડી રસ્તે હું સીધો પાધરો ચીન સુધી જીવતો જઈશ કે કેમ એની મને શંકા થવા માંડી. થોડા માઇલ ગયો ન ગયો, ત્યાં તો જાત જાતની મુશીબતો ઉભી થઈ. સંકટોએ જાણે મને પડકારોજ કર્યો. એક વાત સ્પષ્ટ જણાઈ, કે આગળ જઈશ તો હિમાલોજ ગળવાનો છે ! તિબેટમાંજ જીવતી કબર થઈ જશે ! એમાં કંઈ મને મજા જેવું ન લાગ્યું. તેથી હું તો કલકત્તેજ પાછો આવ્યો.

ભામોને રસ્તે

પછી ધાયું કે ઉત્તર અઘ્નદેશમાંથી જંગલને રસ્તે ભામોને વટાવી જઈએ તો બ્રિટીશ હદ ઓળંગી ગયા ગણાશે. હું ભામો જવાની તૈયારી કરતો હતો, એટલામાં મારા પિતા કલકત્તા મને મળવા આવ્યા છે એમ સાંભળ્યું. હું તેમને મળવા ગયો. મને જોતાંજ તેમને નવાઈ લાગી. તે બોલી પડ્યા, “કેમ ? મને તો પેલા પોલીસોએ ગામમાં કહ્યું કે તમારો છોકરો ભામોને રસ્તે હિંદ તજી આવ્યો ગયોને !”

શું પોલિસને ખરેખર ખબર પડી ગયેલી ? મારી આવી ખબર

તેમને ક્યાંથી મળ્યા ? મારી યોજનાઓ તેમને કેમ જણાઇ જાય છે એનો મને કંઈજ ખ્યાલ ન આવ્યો ! ઠીક. એ લોકોનું તો કામજ એ છે ને ? એવી એવી વાતો શોધી કાઢવી- જેની જગતને કલ્પના ન હોય, જે બનીજ નથી, તેવી વાતો શોધી જગતને ચક્રિત કરવાનો પ્રયત્ન કરવો ! કદિમદિ પોલિસને એવો અણકલ્પો યશ મળી જાય છે ખરો.

હિંદ-કેવી મોટી જેલ !

બીજે એકજ માર્ગ રહ્યો હતો. સમુદ્ર માર્ગે જવાનો. મારા મિત્રોને ખબર મળ્યા કે દુકંમાં એક ડચ વહાણુ જાવે જવાનું છે. અને મને તેમાં બેસાડી લઇ જવાને કોષ્ટક તૈયાર પણ થયેલું. સર મુકરજીને વાત કરી પણ તેમણે એ બોટમાં ન જવાની સલાહ આપી. તે કહે: તું કદાચ હિંદ બહાર જશે. જવા પણ પહોંચે. પણ બ્રિટીશ સમુદ્રના ય રાજ છે. સમુદ્રમાં કોણ ક્યાં સફર કરે છે તે પર પણ તેમની નજર રહે છે. એટલે એમની એ નજરમાંથી છટકી જવું લગભગ અશક્ય જેવું છે. તું થોડે દૂર જશે ન જશે ત્યાં તો તારે પાછું કદાચ કલકત્તે આવવું પડશે.

મને વાત સાચી લાગી. તે વેળા મને બાન થયું કે હિન્દુ-સ્તાન આવડો મોટો-આટલો વિશાળ દેશ છે. એમ છતાં એમાંથી નાસી જવાનું કામ સહેલું નથી.

સર અસુતોષે મને પોતાની પિછાનવાળા એક સજ્જનને મળવાનું કહ્યું. એ માણસ પર એમણે કેટલાક બારે ઉપકાર કર્યા હતા. તેના તરફથી મને થોડી આશા ઉત્પન્ન થઇ. અકટોબર પૂરો થવા આવ્યો હતો. હું જીલ્લાઈથી પોલિસની નજર ચૂકાવી રહ્યો હતો.

તે માણસે મને અમુક સ્થળે જવા કહ્યું હતું. હું તે રસ્તે લાગ્યો. મને અનુભવ થયો કે જ્યાં પૈસા વિના કશું પણ નથી બની શકતું ત્યાંજ થોડા પૈસા હોય તોયે માણસ ધણુંક કરી શકે છે.

ખાં સાહેબ !

થો ડાજ દિવસમાં મારા અનેક દોસ્તોએ માંહોમાંહે ૧૨૦૦ રૂપિયા ભેગા કર્યાં હું “ખાં સાહેબ” બન્યો. મુસ્લીમ પહેરવેશ પહેરવા લાગ્યો. દાઢી વધારી. અને સ્ટીમર પર કામ કરનારા ખલાસીઓ ન્યાં રહેતા ત્યાં રહેવા ગયો. મને કામ તો કંઈ મળે એવું હતું નહિ. પણ દિન પ્રતિદિન હું તેમનામાં વધારે ને વધારે ભળવા લગવા લાગ્યો-થોડા દહાડામાં તેઓમાંનોજ એક થઈ બેઠો. એ અરસામાં વહાણકામને લગતી ઘણીક માહિતી મેં મેળવી લીધી. છેવટે પરદેશમાં જોઈતા માણસો (મજૂરો) પૂરા પાડનારા એક દલાલ સાથે મારે ખૂબ સ્નેહ-સંબંધ બંધાયો. નવેમ્બરના વચગાળામાં એક દહાડો મને ખબર મળી કે એક વહાણ (સ્ટીમર) ફિલાડેલ્ફિયા જાય છે. માલની લાવલઈજ કરનારી એક ઈંગ્લેન્ડ કંપનીનું તે છે અને નૌકા ખાતાએ હાલ તેને વેઠે પકડ્યું છે. વહાણ મધરાતે ઉપડવાનું હતું. ત્રીજે પહોરે બધા ખલાસીઓની નોંધણી થઈ-તેમને જરૂરી પરવાના અપાયા. પણ રાત્રે, મોડેથી, ખબર પડી કે ઈંગ્લેન્ડ રૂમમાં કોલસા પૂરવાના કામ માટે જે બે માણસ રખાયલા હતા તે ગેરહાજર છે. તેમની જગા પૂર્ણ વિના છૂટકો નથી.

“શમ શમ!”

“આ અહિં કોઈક બે બેઠા છે. કદાચ તેઓ કામ લાગશે.” ખલાસીઓનો ઉપરી અમે બે પાસેમાં જ નવરા બેઠેલા હતા તેમના તરફ આંગળી કરી બોલ્યો.

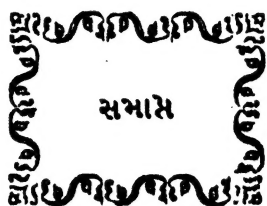
“તે આવતા હોય તો તેમની સહી કરાવી લ્યો. આજે રાત્રે તો આપણે નીકળવું જ જોઈએ. મધરાતે બંદર છોડીને દૂર જવુંજ જોઈએ” તેના ઉપરીએ ફરમાત કાઢ્યું.

મેં તરત સહી કરી. કેની-કેના નામ પર સહી કરી એ

મને નથી સાંભરતું. મધરાત પહેલાં હું વહાણ પર ચઢ્યો. વચલા ગાળામાં મારા પિતા આવીને મારો મેળાપ કરી ગયા ને આશીર્વાદ આપી ગયા, અને અમેરિકા સુરક્ષિત પહોંચું તથા હિંદની “હવા” તો મને માફક નથી, પણ અમેરિકાની “હવા” મને ખરાબર માફક આવે એવી ધૃષ્ટા પ્રદર્શિત કરી ગયા; ને—

—ને મેં હિંદનો, મારી માતાભારતીનો કિનારો ધડકતે હૈયે છોળ્યો.*

શ્રી શૈલેન્દ્રનાથ ઘોષ

---

* હમણાંજ ૧૯૨૬ના ઓક્ટોબરની આખરમાં ઘોષ બાબુએ સરકાર પાસે હિંદ આવવા પરવાનો માંગેલો, પણ તેમને ૨૫૬ નન્નો જ વાસવામાં આવ્યો હતો.

ગાંડીવ સાહિત્ય

- ૧ બોમ્બયુગનું બંગાળા (૧)
- ૨ હાય આસામ !
- ૩ કલકત્તાનો કારાયુગ
- ૪ પંજબનું પ્રચંડ કાવતરું
- ૫ નિહિલિરટાના પંજમાં
- ૬ કાળું ગુલાબ
- ૭ બ્રહ્માંડનો મેદ
- ૮ આનંદમઠ
- ૯ અમૃતનો ગ્યાલો
- ૧૦ નામ વિનાની નવલકથા
- ૧૧ કરણધેણાનું કળાવિધાન
- ૧૨ પાંડવગૃહનિવાસ
- ૧૩ ગાંધીજીના જેલનો અનુ
- ૧૪ નીતિ ધર્મ
- ૧૫ રાષ્ટ્રીય ગરબાવળિ
- ૧૬ ખાંચણું
- ૧૭ ગીતાંજલિ
- ૧૮ પારસમણિની શોધમાં
- ૧૯ બલિદાન
- ૨૦ દેવી ઐશ્વર્યાણી
- ૨૧ બંગાળાનો બળવો

ગાંડીવ સાહિત્ય મં

